

MISKOLCI POLITIKATUDOMÁNYI ÉVKÖNYV

I.

2008

MISKOLCI POLITIKATUDOMÁNYI ÉVKÖNYV

I.

MISKOLC
2008

Szerkesztő:

Fazekas Csaba

Miskolci Politikatudományi Évkönyv.

A Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézetének folyóirata. Első évfolyam. Alapítva 2008-ban.

Kiadja a Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézete, felelős kiadó: az intézet igazgatója.

Cím: 3515 – Miskolc, Egyetemváros.

Tel.: 46/565111/2328, Fax: 46/565232

E-mail: bolpol@uni-miskolc.hu

Web: <http://www.politikatudomany.hu>

A kiadvány elektronikusan elérhető az intézet honlapján, anyaga felajánlásra került továbbá a Magyar Elektronikus Könyvtár (<http://mek.oszk.hu>) részére is.

ISSN 2060-579X (Nyomtatott)

ISSN 2060-5803 (Online)

TARTALOMJEGYZÉK

A Miskolci Politikatudományi Évkönyv elé	5
--	---

NEMZET-KÖZI

Boda Zsolt: A nemzetközi rezsimek és a kormányzati politikák a környezetügyben.....	7
Szalai Szabolcs: A felvilágosodás Európa-felfogása	24

ORSZÁGOK–VILÁGOK

Kovács Sándor: A személyi hatalom evolúciója Egyiptomban	33
Kovács Tímea Andrea: Elektronikus szavazás Észtországban és Amerikában	39
Soltész Erzsébet: Lettország választási rendszere.....	55

MÚLT ÉS JELEN

Fazekas Csaba: Egyházfinanszírozás Magyarországon	70
Szűcs Zoltán Gábor: „A múlt a hatalom része”. Diszkurzív politikatudományi esettanulmány.....	85

POLITIKAI JELENTÉSTANOK

Szabó Márton: A tárgyak és objektumok politikai jelentéstana.....	98
Pál Gábor: A „gyűlöletbeszéd” fogalmának jelentésváltozásai a 2002-es választási kampányban.....	109

IRODALOM–POLITIKA

Fekete Sándor: Társadalmi törésvonalak a <i>Hús órában</i>	126
Gyarmati Gábor: Interpretation of Democracy and Democracy-Deficit in the Journalism of Ignotus	137

Az évkönyv szerzői	145
--------------------------	-----

A Miskolci Politikatudományi Évkönyv elé

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1993 óta folyik politológus képzés. A Politikatudományi Intézet büszkén vállalt hagyománya, hogy az országban elsőként itt indult meg az egyszakos főszakos politológia, s a program kidolgozásába majd oktatásába a tudomány élvonalához tartozó hazai szakemberek kapcsolódtak be: Pokol Béla, Balogh István, Lánczi András, Szabó Máté, Schlett István, Körösenyi András, Szabó Márton, Györfy Tamás, Mezei Barna és mások. Az úttörő vállalkozás jelentőségét jelzi, hogy az akkor Miskolcon bevezetett tárgyakat ma országszerte oktatják, az itt készült tankönyveket más egyetemeken is tanítják.

Az Intézetben jelenleg tizenkét főállású oktató dolgozik, de tanítanak nálunk megbízott oktatók és PhD hallgatók is. Nevükhöz aktív tudományos és szakmai-közéleti tevékenység, konferencia-előadások tartása, monográfiák és tankönyvek írása kötődik. Bátran állíthatom, jelentős az itt folyó a tudományos tevékenység, s mindehhez adottak a szervezeti keretek is. Az oktatók három tudományos műhelyben is dolgozhatnak. Az MTA Politikai Tudományok Intézetével közösen működtetjük a Politikai Diskurzus Kutató Központot (Centre for Political Discourse Studies), amely a hazai és a nemzetközi politikatudományi élet elismert intézménye. Évek óta eredményesen dolgozik az Összehasonlító Politológia Műhely, és 2008 elején egy új kutatói közösség is alakult, a Politikai Eszmetörténeti Kutatócsoport. Az Intézet kiadásában on-line formában jelenik meg a Műhelytanulmányok / Working Papers sorozat. Intézetünk a L'Harmattan Kiadóval közösen adja ki a posztmodern politológiák könyvsorozatát, amelyben eddig öt kötet jelent meg. Ebbe a sorba illeszkedik a *Miskolci Politikatudományi Évkönyv* is, amely újabb lehetőség a tudományos teljesítmények nyilvánossá tételére.

Az Évkönyv megjelentetésével az a célunk, hogy új tudományos fórumot biztosítsunk az Intézetben dolgozó és az Intézethez kötődő kollégáinknak. Természetesen nemcsak a kollégák írásait szándékozzunk közzéadni. Örömmel látjuk szerzőink között a Bölcsészettudományi Kar és az Miskolci Egyetem oktatóit, de mindenki mást az országból-világból, aki megtisztelt bennünket színvonalas írással.

Annalesünk a politikatudomány folyóirata. A diszciplínán belül nem kívánunk további szűkítést tenni, úgy is mondhatnám, a *Miskolci Politikatudományi Évkönyv* általános politikatudományi folyóirat. Mi több, a politikatudomány értelmezésében is „tágkeblűek” leszünk, nyitottak a rokon diszciplínák művelői felé. Nem gondoljuk ugyanis, hogy a politikatudomány intézmény- és hatalomtan lenne csupán, vagy azonosítani lehetne a pártküzdelmekkel. Közös ügyeink közös intézésének gazdag és tagolt világa sokoldalú megközelítést igényel, és ebből ma már a humántudományok is kiveszik a részüket.

Szerkesztőként a fentiek szellemében kívánom az orgánusot gondozni. Hiszem, hogy az Évkönyv jól fogja szolgálni legfontosabb céljainkat; a tudomány gyarapodását, diákjaink szellemi fejlődését és országunk-régióink előmenetelét.

Köszöntöm az Olvasót!

Miskolc, 2008. december 18.

Fazekas Csaba
szerkesztő

Boda Zsolt:

A NEMZETKÖZI REZSIMEK ÉS A KORMÁNYZATI POLITIKÁK A KÖRNYEZETÜGYBEN*

Manapság már közhelyszámba megy, hogy a környezeti problémák globális, de legalábbis regionális jelentőségűek, így megoldásuk, kezelésük nemzetközi együttműködést tesz szükségessé. Számos környezeti problémának valóban a határokon át- vagy túlmutató a természete (lásd a tengerek vagy a folyók elszennyezését), illetve a probléma „előállítása” is globális méretekben zajlik (klímaváltozást, az ózonréteg ritkulása), máskor viszont inkább arról van szó, hogy az esetleg csak lokális jelentőségű környezeti problémák kezelésére kidolgozott eljárások is növelik a gazdaság, a vállalatok költségeit, ezért a negatív versenyképességi hatásokat mérsékelendő érdemes az államoknak egyeztetett módon bevezetni azokat.

Az igaz probléma azonban az, hogy a mai gazdasági-társadalmi rendszer mint olyan nem fenntartható.¹ Az elmúlt évtizedekben a fejlett országok jelentős erőfeszítéseket tettek a műszakilag viszonylag jobban kezelhető, és okait vagy térbeli kiterjedését illetően jól lokalizálható problémák mérséklésére (pl. városi levegőszennyezés, a folyók pusztulása, a savas esőket okozó kén-dioxid-kibocsátás csökkentése). Ezzel párhuzamosan azonban a komplex (pl. környezetegészségügyi kérdések, a vegyi anyag-terhelés), illetve a globális jelentőségű problémák relatív és abszolút súlya is növekedett a környezetpolitika agendáján. A problémák okainak, tüneteinek és következményeinek sokfélesége tehát a válaszok, a megoldások (vagy megoldási kísérletek), és az alkalmazkodás számos formáját hívta életre. Komolyan felvethető persze, hogy az elszigetelt megoldások alkalmasak-e a mélyen gyökerező, a kultúrában, a gazdaság működésében és a technológiai rendszerekben kódolt rendszerszintű problémák kezelésére; avagy, hogy együttesen képesek-e, és ha igen mikor, olyan szinergiát kifejteni, hogy a változások a rendszerszinten érvényesüljenek. Ez az ökopolitika alapkérdése, amelyet azonban itt nem áll szándékunkban megválaszolni. A továbbiakban figyelmünket a nemzetközi környezetpolitika, és azon belül is a rezsimek problematikájára fordítjuk.²

A környezeti rezsimek elméletéről

Az, hogy a mai fejlődési modell ökológiai értelemben nem fenntartható értelmezhető úgy, mint egy globális, sokszereplős fogolydilemma: mindnyájunk érdeke, hogy változtassunk ezen, azonban semelyik állam (vagy más társadalmi szereplő, pl. vállalat) sem képes egymaga a megoldást szolgáltatni, ellenben a szükséges változtatások komoly áldozattal, költséggel stb. járnak. Ebből következően mondhatjuk, hogy nincs megfelelés az individuális ösztönzők és a kollektív cél között (vö. Boda, 2004). A sokszereplős fogolydilemma megoldása, avagy a globális környezet mint közjószág megóvása az egyes szereplők, államok, vállalatok, civil szervezetek stb. közötti koordinációt teszi szükségessé. A nemzetközi politikát azonban a klasszikus megfogalmazás szerint strukturális anarchia jellemzi, ami az államok felett álló globális szuverén (világállam) hiányából fakad. A kérdés mármint, hogy az államok közötti együttműködés hagyományos formái (egyezmények és nemzetközi szervezetek létrehozása) alkalmasak-e választ adni a környezeti kihívásra, illetve vannak-e olyan új fejlemények, együttműködési formák, amelyek erre képesek.

A nemzetközi politika tudományában a hetvenes évek végétől kezdtek a nemzetközi rezsimekről beszélni, és azóta a témakör, illetve maga a fogalom jelentős tudományos karriert futott be. Egy klasszikus és sokat idézett definíció szerint az „international regime” mindazokat a

¹ Nem árt újra és újra leszögezni: nem önmagában az emberiség létszáma a gond, hanem a termelés és a fogyasztás szintje és mintázatai. A fejlett országok a lakosság-arányukat messze meghaladó mértékben járultak és járulnak hozzá a környezeti krízis okaihoz.

² A nemzetközi környezetpolitika több más lehetséges témát is magában foglal. Ezekről lásd Boda (2004) áttekintését.

hallgatólagos vagy kifejezett elveket, normákat, szabályokat és döntéshozatali eljárásokat jelenti, amelyekre vonatkozóan a nemzetközi kapcsolatok valamilyen területén a szereplők elvárásai közelítenek egymáshoz (Krasner, 1982: 185). Egy másik meghatározás szerint a rezsimek olyan társadalmi intézmények, amelyeket központi autoritással nem rendelkező, anarchikus nemzetközi rendszerben felmerülő ügyek kormányzásának (governance) szükséglete hívott életre (Young – Zürn, 2006: 122).

A fenti, és az ezekhez hasonló további definíciók tehát egyrészt az együttműködés mozzanatát hangsúlyozzák, másrészt azt, hogy a rezsim nem feltétlenül formális nemzetközi egyezmény. A nemzetközi egyezmények természetesen továbbra is nagy jelentőségűek, de rezsimek kialakulhatnak önkéntes megállapodások, magatartási kódexekre alapulva (ilyen például a FAO segítségével létrejött magatartási kódex a növényvédő szerek felhasználásáról és forgalmazásáról), vagy a szereplők spontán magatartása nyomán is. A biodiverzitás védelmét szolgáló egyezmény számos pontjához például mintaként szolgált az a már létező gyakorlat, ami például az amerikai Merck vegyipari konszern és a costa rica-i Nemzeti Biodiverzitási Intézet, az INBio közötti megállapodásban is tükröződött, és ami a karibi ország nemzeti parkjaiban tenyésztő fajgazdagság gyógyszeripari hasznosításáról szólt.

Ha környezetpolitikai példákat említettünk, akkor nem csupán témaválasztásunk miatt tettük ezt. Biermann és Dingwerth (2004) szerint a rezsim-elemzések elsősorban a gazdasági (pl. a nemzetközi szabadkereskedelmi) és a környezeti együttműködési rendszerekre terjednek ki. Mindez korántsem véletlen. A gazdaság dinamikus globalizálódása nyilván ugyanúgy a komplex, újszerű, és a hagyományos államközi együttműködésben nehezen (vagy az igényekhez képest lassan) kezelhető „ügyek kormányzásának szükségletét” hívta életre, ahogyan a súlyosbodó és egyre nyilvánvalóbb környezeti válság is. De általánosabb szinten feltehetően az sem véletlen, hogy (ebben a „puha” értelemben vett) intézmények iránt megnövekedett a társadalomtudományos érdeklődés. Számos területen nagyon is kínzó módon jelentkezik a szabályozás, avagy „kormányzás” (governance) hiánya. Nemcsak a végső politikai autoritás hiányával küszködő, „anarchikus”, ugyanakkor a kölcsönös függés komplex rendszereivel jellemezhető nemzetközi rendszerben, hanem az államok határain belül is. Közhely, hogy a globalizáció körülményei közepette az államok képessége csökkent arra, hogy formális szabályok, törvények révén szabályozzák a társadalom és a gazdaság működését. Ez a képesség-hiány drámai következményekkel jelentkezik az ún. fejlődő országok esetében³, de a komplex kockázatokkal jellemezhető „második modernitásban” (vö. Beck, 2003) a szabályozás igénye a fejlett országokban is újra, hangsúlyosan felmerül.

Térjünk azonban vissza témánkhoz, a nemzetközi rezsimekhez! A kritikusoknak éppen az nem tetszik, hogy a nemzetközi rezsim fogalma nagyon megengedő, és az együttműködési formák sokféleségét magába foglalja. Milyen alapon vesszük egy kalap alá a formális nemzetközi egyezményeket és nemzetközi szervezeteket mondjuk a vállalatok és civil szervezetek közösen kialakított önkéntes szabványaiival? A rezsim fogalma ekképpen kilóg a nemzetközi politika két hagyományos megközelítéséből: a hatalom logikáját hangsúlyozó realista és a nemzetközi együttműködés szervezetekben és jogban intézményesült formáit hangsúlyozó liberális-intézményi elméletéből.⁴

Másfelől a rezsim-elmélet valószínűleg éppen azért vált népszerűvé, mert lehetőséget adott a nemzetközi együttműködési formák sokféleségének a tanulmányozására, méghozzá úgy, hogy valamelyest el lehetett szakadni a nemzetközi politikatudomány két meghatározó paradigmájától (tegyük hozzá: főleg a realista, neorealista tradíciótól, hiszen a liberalizmus eleve az együttműködés tényéből és normatív elvéből indul ki, ekképpen a rezsimelmélet ehhez közelebb áll, bizonyos értelemben akár annak aleseteként is kezelhető). Arts (2000) szerint az amerikai hegemonia hanyatlása, és a globális interdependencia erősödése készítette arra a kutatókat, hogy

³ Nem csoda, ha a Világbank is egyre többet beszél a „jó kormányzás” szükségességéről (ld. erről: Kaufmann, 2003). Emlékeztetünk továbbá Francis Fukuyama közelmúltban megjelent művére is. (Fukuyama, 2005)

⁴ A nemzetközi kapcsolatok elméleteiről magyarul lásd: Galló (2000).

a hagyományos realista elmélet fogalomkészletén túllépve próbáljanak beszélni a biztonság, együttműködés, és globális kormányzás kérdéseiről. A rezsimek tanulmányozása természetesen nem zárja ki a hatalom és a nemzeti érdek szempontjainak felvetését – de nem is teszi kötelezővé azt. A rezsimekről szóló irodalom pedig nagyrészt ugyan a nemzetközi egyezményekről szól, azonban mégsem kell ragaszkodnia a klasszikus liberalizmust jellemző nemzetközi jogi-intézményi megközelítés nyelvi és konceptuális korlátaival. Hogy csak egy momentumot emeljünk ki, amelyik a realista és a liberális-intézményi megközelítésben közös: a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplője mindkét elmélet számára az állam, amelyhez a liberális tradícióban a nemzetközi szervezetek is felzárkóznak. Azonban más aktorok, így például a civil szervezetek már nehezen illeszthetők bele e megközelítésekbe.⁵

A rezsim-elmélet rugalmassága ugyanakkor lehetővé tette, hogy a kilencvenes években a nemzetközi kapcsolatok tudományában egyre népszerűbbé váló ún. konstruktivista (constructivist) megközelítés (vö. Ruggie, 1998) is alkalmazható legyen rá. A konstruktivisták – lényegében a fenomenológiai társadalomtudomány tradícióját folytatva – azt hangsúlyozzák, hogy a hatalom és az intézmények mellett/helyett a létrejövő illetve megkonstruált tudás, a retorika, a diskurzus, a percepció szerepét kell vizsgálni a nemzetközi történések értelmezése, magyarázata során. Mindez alkalmazható a rezsimekre is. A nemzetközi politikatudományba mára már bevettnek számító olyan fogalmak és problémák, mint az „episztemikus közösség”, az identitás, vagy a normák és a meggyőzés szerepe a politikában részben a rezsim-elmélet keretében dolgoztattak ki vagy illusztráltattak. A későbbiekben még visszatérünk ezen elméletek, fogalmak némelyikére.

Kutatási kérdések a rezsimekről

Levy, Young és Zürn (1995) szerint a rezsimekről szóló kutatások négy fő kérdés körül csoportosulnak:

- A rezsimek kialakulása. Milyen mechanizmusok, logikák és szereplők hozzák létre a rezsimeket?
- A rezsimek ereje (robustness). Mitől lesz a rezsim független az őt létrehozó tényezőktől, és mitől válik képessé arra, hogy előmozdítsa célját, miközben alkalmazkodik a változó körülményekhez is?
- A rezsimek hatásossága (effectiveness). Mikor és mennyiben képesek a rezsimek előmozdítani céljukat? Hogyan mérhető a rezsimek hatásossága és hatékonysága?
- A rezsimek egyéb hatásai. Hogyan változtatják meg az együttműködési rendszerek a nemzetközi politikát?

Breitmeier, Young és Zürn (2006) ugyanakkor lényegében két alapkérdésre szűkítik le a rezsimkutatások témáját: a rezsimek kialakulásának magyarázatára és a rezsim hatóságának vizsgálatára. E két alapproblémán belül természetesen számos kutatási kérdés feltehető.

A rezsimek kialakulását befolyásoló tényezők

Logikailag, de a kutatásokat tekintve időrendben is elsőként a *kialakulás*, a rezsim létrejötte, formálódása foglalkoztatta a kutatókat. Mivel a nemzetközi politika tudományában a hatalom és a nemzeti érdek koncepcióira építő realizmus, neorealizmus volt a meghatározó paradigma, elsőként azt kellett bizonyítani, hogy az együttműködés más alapokon, és logikán mentén is létrejöhet, illetve, hogy bármi is volt az eredeti motiváció, a létrejövő intézmény képes függetlenedni az államoktól és hatalmi megfontolásaiktól. A rezsimelmélet ellen sokat hivatkozott cikkében Susan Strange úgy érvelt, hogy a rezsimek csak mellékjelenségei a hatalom működésének; létrejönnek, vagy éppen erodálódnak, megszűnnek, ha a szereplők (és különösen

⁵ Bár Arts (2000) is éppen azt a kritikát fogalmazza meg a rezsim-irodalomról, hogy nem fordított megfelelő figyelmet a nem állami szereplőkre. De szerinte ez a hiátus könnyen orvosolható, a rezsim-konceptió jó lehetőséget ad erre.

a nagyhatalom, a hegemon) stratégiai érdekei úgy kívánják (Strange, 1982). Ez az a realista álláspont, amellyel vitába szállt a rezsimmelélet.

Young (1989: 420) szerint például számos nemzetközi környezetvédelmi rezsimmelélet kialakulása rácsfol a hatalmi szempontokat vagy a hegemon szerepét hangsúlyozó realista megközelítésre. Egyes rezsimmeléletek a nagyobb hatalmak közötti kölcsönös előnyökön alapulnak, mint például a még 1911-ben kötött, a sörényes foka védelméről szóló megállapodás, amelyben az Egyesült Államok, Japán, Oroszország és Nagy-Britannia vett részt; van olyan rezsimmelélet, amelyben nagyhatalom nem is vesz részt, viszont keresztbe vágja a hagyományos (arab–izraeli és török–görög) politikai ellentétet, mint például a Földközi-tenger védelmét szolgáló egyezmény; más rezsimmeléletek kialakításában nem is az államok játszották a fő szerepet (ilyen például a védett fajok kereskedelmét tiltó egyezmény); számos esetben sikerült rávenni a hegemon (az Egyesült Államokat), hogy adja fel vagy módosítsa kezdeti elutasító álláspontját; végül gyakori jelenség, hogy a nem nagyhatalmak, a szegény országok gátolják a rezsimmelélet kialakulását egészen addig, amíg a számukra is méltányosnak tűnő megoldás ki nem alakul. (Uo.)

Az igaz, hogy számos esetben akad egy „vezető” állam, vagy államkoalíció, amely meghatározó szerepet játszik az adott rezsimmelélet kialakulásában, ez azonban alapvetően különbözik a hegemon szerepétől. Charles Kindleberger szavaival (idézi Young, 1989: 422) a hegemon valószínűleg „a maga nevében akar cselekedni”, míg a vezető (*leader*), „aki felelős egy szükségletért vagy felel egy szükségletre, válaszol a mások igényre, kénytelen etikai alapon és a körülményekből fakadó helyzet alapján cselekedni”.

Ugyanakkor a realista kihívással nem könnyű megbirkózni akkor, ha a hatalom fogalmát kiszélesítjük. Végül is az állam hatalmának megőrzésébe, növelésébe beleérthető az ország erőforrásaival való hatékony gazdálkodás éppúgy, mint a társadalom jól-létének biztosítása. A realista megközelítéssel tehát jól harmonizálnak azok az utóbbi évtizedekben népszerűvé vált modellek, amelyek a racionális döntések elméletéből indulnak ki, és az államot olyan stratégiai cselekvőnek tekintik, amely a nemzetközi tárgyalások során is a várható költségeket és hasznokat összevetve „önérdekét” követve dönt a nemzetközi együttműködés mellett vagy ellen.⁶ Egy környezetvédelmi egyezmény végrehajtása ugyanis többnyire jár valamilyen költségekkel, ugyanakkor hasznokat is eredményez: a környezeti minőség javulását, a környezetszennyezésből eredő károk (pl. erdőpusztulás) csökkenését stb. De az elemzést kitérítve a hasznok lehetnek olyan diplomáciai eredmények, amelyek várhatóan más területen válnak majd kifizetődővé. E költségeket és hasznokat kell összevetni azokkal, amelyek a környezetvédelmi egyezmény (illetve a végrehajtásához kapcsolódó intézkedések) elmaradásából következnek.

Szögezzük le gyorsan: az érdekalapú magyarázat mint olyan nem teszi semmissé a rezsimmeléletet. Sprinz és Vaahtoranta (1994) a társadalmi költség-haszon elemzésen nyugvó vizsgálata éppenséggel fontos szempontokkal bővítette a rezsimmeléletet, olyanokkal, amelyeket az a kialakulásának körülményei miatt eleinte igyekezett mellőzni. Sprinz és Vaahtoranta (1994) a fent leírt költség-haszon számítás logikája szerint alakította ki modelljét, amelyet az ózonkárosító anyagok kivonásáról rendelkező, illetve a savas esőt okozó légszennyező anyagok csökkentéséről szóló egyezményekre (és ezek tárgyalásaira) alkalmaztak. Modelljük igen egyszerű, és még így is rendelkezni látszik némi magyarázó erővel. Két dimenziót határoztak meg, az egyik az országoknak az adott környezeti problémával összefüggő *ökológiai sebezhetősége*, a másik a *szennyezés-csökkentés költsége*. Ez utóbbi nem szorul magyarázatra, és a szerzők azt feltételezik, hogy egy állam annál inkább hajlandó környezetvédelmi intézkedéseket tenni, valamint a nemzetközi együttműködésben részt venni, minél alacsonyabbak e költségek. Az ökológiai sebezhetőség az adott környezeti problémának való kitettséget, és a várható hatások súlyosságát jelzi. A feltevés az, hogy egy ország annál inkább hajlandó a nemzetközi együttműködésre, minél nagyobb az ökológiai sebezhetősége. Annak

⁶ A racionális döntések elméletéről és a kollektív cselekvési probléma való alkalmazásáról lásd Hardin (1982) áttekintő művét. A nemzetközi kapcsolatokra való alkalmazásról lásd pl. Oye (1986), Arce-Sandler (2001).

nincs jelentősége, hogy a környezeti probléma hazai vagy külföldi forrásból származik.⁷ Egy ország ugyanis akkor is törekedhet nemzetközi együttműködésre, ha a szennyezést elsősorban hazai források okozzák, hiszen így remélheti, hogy a környezetvédelmi költségek más országok gazdaságát is terhelik, és az övé ezáltal nem kerül versenyhátrányba. E két dimenzió mentén az alábbi négy lehetséges magatartástípus adódik a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés vonatkozásában (lásd 1. táblázat).

		Ökológiai sebezhetőség	
		<i>kicsi</i>	<i>nagy</i>
Környezetvédelmi költségek	<i>alacsonyak</i>	kívülállók	előmozdítók
	<i>magasak</i>	akadályozók	habozók

1. táblázat. Az államok környezetvédelmi stratégiái (Forrás: Sprinz – Vaahtoranta, 1994, 81.)

Az akadályozók és az előmozdítók kategóriája nem szorul magyarázatra: az elsőt minden tényező az együttműködés hátráltatására, míg az utóbbit a szorgalmazására buzdítja. Kérdés leginkább a kívülállók és a habozókkal kapcsolatban merül fel. Sprinz és Vaahtoranta szerint a habozókra inkább jellemző az, hogy végül a nemzetközi kooperáció mellé állnak, mint a kívülállókat, de igazából azt kell mondani, hogy e két csoport magatartása nem jelezhető előre. Feltehetőleg a konkrét ügghöz képest külső változók döntenek majd el, hogy végül milyen álláspontot foglalnak el.

Sprinz és Vaahtoranta azt feltételezi, hogy mind a környezetvédelmi költségek, mind pedig az ökológiai sebezhetőség úgymond objektíve mérhető, és az egyes országok között összehasonlítható. Mint alább látni fogjuk, modelljük tesztelését is erre – a meglehetősen erős – feltevésre építették, és állításuk szerint az még ezt a próbát is kiállja. Valójában persze mind a költségek, mind az ökológiai sebezhetőség esetében arról a *percepcióról* beszélünk, amely szerint az adott ország döntéshozói/közvéleménye a szóban forgó ügyet észleli. Ez az észlelés társadalmilag konstruált, tehát sok tényező befolyásolhatja (pl. a környezetvédő mozgalmak aktivitása, vagy az ún. posztmateriális értékek elfogadottsága az adott országban), továbbá lehet torz vagy hibás, valamint időben változhat. A társadalmi értékek szerepét jól illusztrálja Hollandia vagy a Skandináv országok esete. Ezekben az országokban a környezeti problémák nem feltétlenül súlyosabbak, mind máshol, a társadalom azonban sokkal érzékenyebben reagált rájuk. Ezért ezen országok nemcsak a hazai környezetpolitikájukban juttatták érvényre, hanem a nemzetközi szinten is megjelenítették a más államokéhoz képest erősebb környezetvédelmi elkötelezettségüket. Az úgymond hibás és változó percepcióra pedig Nyugat-Németország lehet a példa, amely eleinte inkább akadályozta a savas esőt okozó légszennyezést szabályozó egyezményt, mivel a rendelkezésre álló ismeretek szerint úgy tűnt, hogy ez a probléma az NSZK-t nem érinti. A nyolcvanas évek elején azonban új kutatási eredmények láttak napvilágot, amelyek a német erdők súlyos károsodásáról számoltak be. Ezek után a német tárgyalási pozíció megváltozott, és az NSZK az egyezmény mellé állt.

Sprinz és Vaahtoranta mondhatni provokatívan egyszerűen tesztelték modelljüket. Az ózonkárosító anyagok kivonásáról szóló egyezmény esetében összehasonlították a hetvenes évekbeli bőrrákos megbetegedések gyakoriságát⁸ (mint az ökológiai érzékenység észlelt mutatóját), és az egységnyi bruttó nemzeti termékre jutó CFC (halogénezett szénhidrogének) fogyasztását az egyes országokban. Feltételezték, hogy ez utóbbi nagyobb mértéke az ózonvédelmi egyezmény környezetvédelmi költségeit is növeli az adott gazdaságban. A két dimenzió szerint képzett országcsoportok szinte pontosan megfeleltek annak a magatartás típusnak, amit az egyes országok annak idején az ózonvédelmi tárgyalások alatt valóban

⁷ Ez a szempont a savas esőt okozó, ún. határokon átmenő légszennyezés esetében fontos lehet: a légköri viszonyok, széljárások stb. miatt egyes országok ugyanis inkább másokat szennyeznek, mások szennyezők és szenvedők is egyben, és vannak, amelyek inkább csak elszennvedői mások kibocsátásának.

⁸ Az ózonréteg ritkulása miatt nő a Föld felszínére jutó ultraviola sugárzás, ami pedig bőrrákot okozhat, elsősorban a fehér bőrű embereknél.

képviseltek. Ausztrália, Kanada, Svájc és a Skandináv államok az „előmozdítók” kategóriájába kerültek, és tényleg, a nyolcvanas években ezen országok határozottan támogatták az egyezmény létrejöttét. Franciaország, Olaszország, Japán és az Egyesült Királyság viszont az adatok alapján „akadályozó” volt, és valóban így is történt. Az Egyesült Államok „habozónak” minősített, és a helyzet az, hogy álláspontja eleinte valóban nem volt egyértelmű, de inkább akadályozta az egyezményt,⁹ további vizsgálatokat sürgetett, majd miután az ipar a nyolcvanas évek közepén jelezte, hogy képes megoldani a CFC-k kiváltását, határozottan az egyezmény mellé állt.

Sprinz és Vaahtoranta hasonló eljárást követtek a határokon átmenő légszennyezésekről szóló egyezmény esetében is, ahol pedig a savas ülepedés mértékét (mint az ökológiai érzékenység mutatóját) és a Helsinki Jegyzőkönyvben végül elfogadott 30 százalékos kén-dioxid csökkentés várható költségét vetette össze az egyes országok esetében. Az így képzett országcsoportok ez esetben is szinte teljesen megfeleltek annak, amilyen álláspontot ezek az országok annak idején, a tárgyalások során képviseltek. A szerzők mindezzel azt igyekeznek bizonyítani, hogy minden egyéb szofisztikált hipotézissel szemben az egyszerű érdek-alapú megközelítés az, amely a legjobban képes magyarázni vagy előrejelezni azt, hogy az államok támogatnak-e vagy sem egy adott környezetvédelmi egyezményt. Eljárásuk azt is bizonyítani látszik, hogy az államok – vagy legalábbis a demokratikus államok – voltaképpen racionális döntéshozónak tekinthetők, hiszen képesek feldolgozni egy nemzetközi egyezmény végrehajtásából fakadó környezetvédelmi költségek és az ökológiai sebezhetőség meglehetősen komplex információit, és ez alapján az adott politikai közösség érdekeinek megfelelő döntést hozni.

Mint említettük, az érdekeken alapuló megközelítést a rezsimelemzés több képviselője fenntartásokkal kezeli. Young szerint például az érdekeken alapuló elemzéseknek lehet ugyan némi relevanciája – már csak azért is, mert gyakran meglehetősen közhelyszerű összefüggésekre világítanak rá – azonban a racionális döntési modellek alkalmazhatóságával szemben komoly kifogások is felvethetők (vö. Young, 1989, 356-358. o.). Ezek a modellek ugyanis csak akkor működnek, ha feltesszük, hogy aktorok identitása meghatározott, ismertek a döntési alternatívák és ezek pontos kimenete, adottak az aktorok preferenciái. Márpedig szerinte ez mind nem áll a nemzetközi tárgyalásokra, különösen nem a környezetvédelmiekre. Ezeket ugyanis a sokféle szereplő jelenléte jellemzi, és nemcsak a nemzetközi szervezetek, de civilek, és vállalatok is próbálják befolyásolni a tárgyalókat. Az adott környezeti ügyek értelmezése gyakran változik a rendelkezésre álló környezeti információk bizonytalansága miatt. Ugyancsak az információk miatt egyfelől, belpolitikai okokból másfelől (például egy-egy országban megerősödhet a zöld párt, és a társadalom értékei is változhatnak) nem tekinthetjük rögzítettnek az államok érdekeit sem: elképzelhető, hogy minden egyéb változatlansága mellett egy ország egyszer csak elkezd radikálisabb környezetvédő álláspontot képviselni csupán azért, mert a posztmaterális értékek elfogadottsága nőtt. Jellemző továbbá a különböző ügyek összekapcsolódása, hiszen a környezeti kérdések általában rövid úton például gazdaságiakhoz vezetnek. Mindezek miatt Young (1989) az *intézményi alku* (institutional bargaining) koncepcióját vezeti be, ami voltaképpen nem jelent mást, mint a diplomáciai tárgyalások több szempontú meghatározottságának elfogadását, és a különböző politikai, intézményi stb. változók hatásának nyomon követését. Az intézményi alku sem mentes tehát az érdek mozzanatától, azonban ez az intézmények, normák, és a tárgyalás sokszereplős és alapvetően előrejelezhetetlen dinamikájú folyamatán keresztül erősen közvetítve jelenik meg.

A rezsimek kialakulásában ugyanakkor a *hatalom*, az *érdek* motívumán és az „*intézményi alku*” mechanizmusán túl a *tudás* és a *normák* szerepére is utalnunk kell.

A környezeti rezsimekre kiváltképp jellemző, hogy a bizonytalanságot csökkentő tudásnak fontos dinamizáló potenciálja van. A rezsimek alapjául szolgáló problémák valós súlyával

⁹ Bár a CFC-knek az aeroszolos flakonokban való felhasználásának a tiltását támogatta, ugyanis nemzeti környezetpolitikájában ezt már érvényre juttatta. A CFC-k ipari felhasználásának a tilalmát azonban habozott elfogadni.

valamint a rezsimek jövőbeli hasznaival és ezek eloszlásával kapcsolatos bizonytalanság ugyanis inherens jellemzője a környezeti ügyeknek. E bizonytalanság megnehezíti a környezeti rezsimek létrejöttét, hiszen miért bocsátkoznának a nemzetközi politika szereplői költséges tárgyalásokba, miért köteleznék el magukat olyan cselekvések irányába, amelyek már most, a jelenben számottevő erőforrásokat kötnek le, ha nem lehetnek biztosak abban, hogy a probléma, amit meg akarnak oldani, valóban probléma-e? És miért vállalnának kötelezettségeket, ha nem tudható pontosan, hogy kit, mikor, mennyiben érintenek majd pozitívan a közös cselekvés következményei, illetve kit, mikor és mennyiben érintene hátrányosan a közös cselekvés elmaradása?

Az bizonyos, hogy a környezeti rezsimek létrejöttében a *tudományos konszenzusnak* nagy jelentősége van: amennyiben a nemzetközi tudományos közösség tényként fogad el valamilyen ökológiai problémát, annyiban megnő az esélye annak, hogy a rezsim létrejön. Ameddig viszont ez nem következik be, és a tudósok maguk is megosztottak a probléma lényegét és megoldási módját illetően, addig a nemzetközi közösség gyakran halogatja a cselekvést. Azonban – Polányi Mihály kifejezésével élve – „a tudósok köztársaságát”, a tudományt természeténél fogva jellemzik a viták, így környezeti rezsimek formálódását végigkísérik a tudás és a jelentések feletti ellenőrzésért folytatott diszkurzív küzdelmek. A klímaváltozás okairól és lehetséges megoldásairól szóló konferenciák alkalmával például mindig előkerült valamely tudóscsoport petíciója – illusztris aláírásokkal persze –, amelyek vagy magát a klímaváltozást vagy az ebben való emberi szerepet vontak kétségbe. A relevánsnak és legitimnek elfogadott tudást aztán – Peter Haas kifejezésével (vö. Haas, 1992) valamely *episztemikus közösség* fogalmazza meg és kezdi el terjeszteni, míg végül egyre kevesebben kérdőjelezi meg. A tudományos diskurzusok dinamikáját például Litfin (1994) oly jelentőségteljesnek tartja a környezeti rezsimek formálódása szempontjából, hogy elemzését kimondottan erre a szempontra építi.¹⁰

A tudás, a tudományos diskurzus mellett a környezeti rezsimek formálódásában fontos szerephez juthatnak a *normák*, az *értékek* is.¹¹ Maga az ökológiai, környezetvédelmi diskurzus invesztálva van értékekkel, szimbólumokkal. Eder (2000) szerint az ökológiai diskurzus voltaképpen a „jó társadalomról” szóló beszéd kerete, hiszen az egyén és a közösség, az önző individuum és a kollektív célok közötti viszonyt problematizálja. Az ökológiai diskurzus alapvetően értéktelített természete, normatív ereje teszi, hogy bizonyos alapfogalmai mélyreható diszkurzív változásokat indítottak el a „főáramú” politikai beszélyben is. Mondjuk a fenntartható fejlődés és a jövő nemzedékek jogai olyan morális súllyal bírnak, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül a politikában.

A tudományos, szakértői tudás mellett tehát az értékekre, elvekre, normákra építő morális diskurzus is dinamizálhatja e nemzetköz cselekvést. Az ilyen diskurzusnak egyébként – korántsem kizárólagosan persze – a „kulturális nyomásgyakorló csoportként” is leírt (Eder, 2000) környezetvédő civil szervezetek a fő előállítói és terjesztői.¹² A nyomásgyakorlás ebben a kontextusban elsősorban meggyőzést jelent: Finnemore és Sikkink (1998: 914) „konstruktivista” ihletésű megfogalmazása szerint a meggyőzés az a folyamat, amelynek során az aktorok cselekvéséből társadalmi struktúra, a gondolatból norma, a szubjektivitásból interszubjektivitás lesz.

A meggyőzés különböző kontextusokban érvényesülhet. Például csak egy legitimnek elfogadott ügyben várható, hogy nemzetközi tárgyalások, vagy bármiféle politikai eljárások kezdődjenek. A közpolitikában *agenda setting*-nek, azaz a napirend meghatározásának nevezik azt a folyamatot, amiben eldől, hogy miről folynak, vagy folyhatnak egyáltalán tárgyalások. A környezetvédőknek számos esetben sikerült új napirendet javasolniuk, vagy teremteniük: ez történt például a veszélyes hulladék kereskedelmét szabályozó Bázeli Egyezmény (1989) esetében. Az egyezmény létrehozására azért került sor, mert a Greenpeace és más környezetvédő

¹⁰ Az episztemikus közösség fogalmának kritikájáról lásd Berstein (2002, 4. fejr.).

¹¹ A normák működéséről a nemzetközi politikában lásd Finnemore és Sikkink (1998) áttekintését.

¹² A civil szervezetek szerepéről a nemzetközi ökolitikában lásd Boda (2004, 3. rész)

szervezetek arra hívták fel a figyelmet, hogy amerikai és nyugat-európai vállalatok afrikai és ázsiai szegény országokba veszélyes hulladékot exportálnak, és azt az emberi egészséget, valamint a környezetet is veszélyeztető módon, nem megfelelő körülmények között helyezik el, gyakran sűrűn lakott települések közelében. (A vállalatok fizettek a hulladék lerakásáért, de jóval kevesebbet, mint amennyiben otthon a biztonságos lerakás került volna.) A kitört botrány morális kényszerítő ereje cselekvésre készítette az államokat, és viszonylag rövid idő alatt tető alá hozták az egyezményt, amely ugyan teljesen nem tiltja meg, de jelentősen korlátozza és előzetes notifikációhoz köti a hulladékkereskedelmet.

De a különböző procedurális és szubsztantív normák természetesen nem csupán a rezsimek létrejöttében, hanem a tárgyalások során és a rezsimek kialakítása során is fontos szerepet játszhatnak. Máshol (Boda, 2004: 7. fej.) amellet érvelünk, hogy a nemzetközi környezetpolitika legfontosabb teljesítménye éppen az ökopolitikai normák kifejlesztésében ragadható meg. Ezek a normák (mint például a közösségi részvétel elve, vagy az elővigyázatosság elve) alkalmasak arra, hogy a társadalmi élet legkülönbözőbb területén működésbe lépjenek és hatást fejtsenek ki, és szilárd normatív alapokat nyújthatnak új típusú társadalmi intézmények, politikai és gazdasági gyakorlatok kialakulásához.

Figyelemre méltó, hogy a rezsimek kialakulására és konkrét formájára (akár a normák, akár a procedurális eljárások stb. szintjén) hatással lehetnek a *korábbi rezsimek* is. A szakirodalomban erre a jelenségre mint „nested regimes” vagy a „rezsimek mint független változók” problematikájára utalnak (vö. Haas, 1993). Rowlands (1995) elemzése szerint például a klíma-rezsimek kialakulását nagyban segítette a korábban már megszületett ózonréteg-védelmi rezsimek léte, amelyre a környezetvédő civil szervezetek mintaként hivatkozhattak.

Breitmeier, Young és Zürn (2006) könyvükben úttörő vállalkozásba fogtak: a rezsimelemzésre hagyományosan jellemző esettanulmányok helyett több éves munkával jelentős rezsime-adatbázist állítottak össze, és nagyszámú eseten végeztek elemzéseket.¹³ Egyik fontos megállapításuk, hogy a *percepció* és a *rutin* nagyban meghatározza, hogy létrejön-e, és ha igen, milyen rezsime. A percepció két mozzanata is figyelmet érdemel. Az egyik az a keret, vagy diskurzus, ami lehetővé teszi a probléma érzékelését és értelmezését. Mondhatjuk, hogy ez nem áll messze az episztemikus közösség által terjesztett probléma-értelmező tudástól, amelyről fentebb szoltunk. A percepció másik eleme azonban a legitimitás és a méltányosság: az aktorok inkább hajlandóak részt venni olyan rezsimeben, amelynek kialakulása méltányos folyamatban történt. Végül úgy tűnik, hogy a rutin, a jól ismert szabályok alkalmazása is elősegíti a rezsimek létrejöttét és hatékony működését. Mindezek a meglátások a „konstruktivista” megközelítés igazát támasztják alá.

A rezsimek kialakulására ható tényezőket lehet továbbá a szerint csoportosítani, hogy azok a nemzetközi rendszer működéséből következnek-e, avagy az államok belső (hazai) társadalmi, politikai körülményeiből vezethetők-e le. Erre a különbségtételre később még visszatérünk.

A rezsimek hatásosságának kérdése

Történetileg nézve a rezsime-kutatások kezdetekor természetesen a rezsimek kialakulását és formálódását meghatározó tényezők álltak a tudósok érdeklődésének középpontjában. Nemzetközi környezeti rezsimek léteznek – hogyan lehetségesek, és miért pont olyanok, amilyenek. A kutatók igyekeztek azonosítani azokat a mechanizmusokat és szereplőket, amelyek a hatalom működésén túl (és néha azzal szemben) hozzájárultak egy rezsime létrejöttéhez. Érdek, a politikai tárgyalások logikája (intézményi alku), tudás, normák, méltányossági megfontolások; episztemikus közösségek, civil szervezetek, zöld pártok, más rezsimek, a rutin stb.

¹³ Az adatbázis úgy állt össze, hogy az előre elkészített részletes kérdőívet, protokollt az egyes rezsimeket jól ismerő szakemberekkel kitöltették. A vállalkozás kétségkívül egyedülálló a nemzetközi politika tudományában, és a kutatás új lehetőségei felé mutat.

A szakirodalom egységes abban (pl. Breitmeier, Young és Zürn, 2006, Arts, 2000), hogy a rezsimek hatásosságának (effectiveness) kérdése később vált fontossá, és ebben a kérdésben még alaposabb kutatásokra van szükség.

A rezsimek léte – mint ahogyan az együttműködés mint olyan – önmagában figyelemre méltó egy anarchikusnak tételezett nemzetközi rendszerben, de az igazi kérdés az, hogy vajon képesek-e bármi hatást kiváltani. Ez a hatás elsőként és jogi-intézményi megközelítésben értelmezhető mint *policy output* (létrejövő egyezmény, szervezet, szakpolitika, törvény stb.), másodsorban mint az aktorok (állanok, vállalatok, stb.) *magatartásának megváltozása*, harmadsorban – és persze ez lenne a legfontosabb – mint pozitív *környezeti hatás*, azaz a szennyezés csökkenése vagy az ökológiai rendszerek állapotának javulása (vö. Biermann és Dingwerth, 2004:9). Mindezekon túl a rezsimek számos egyéb következménnyel, köztük nem szándékolt következménnyel járhatnak: hozzájárulhatnak az együttműködés erősítéséhez a nemzetközi kapcsolatokban, új tudást vagy normákat generálhatnak, ami máshol, más rezsimek számára lehet fontos stb. Bár ezek a következmények néha akár fontosabbak is lehetnek a szándékolt következményeknél (célmegvalósításnál), túlmutatnak a rezsim tulajdonképpeni hatásosságának a kérdésén.

Az előbb említett felosztáshoz hasonlóan, Jacobson és Brown Weiss (1998) a rezsimek hatásosságának vonatkozásában három szintet (és azon belül különböző alszinteket) különböztet meg: *implementáció*, *megfelelés* (compliance) és a tulajdonképpeni *hatásosság*.

Az *implementáció* azt jelenti, hogy az adott állam a nemzetközi egyezményt átültette a hazai jogba. Realista szempontból nézve már ez is jelentős eredmény, hiszen az implementáció a tárgyalásnál magasabb szinten mutatja az állam együttműködési készségét. Bár a konkrét környezeti probléma vonatkozásában önmagában az implementáció nem jelent megoldást, mondhatjuk, hogy azért ennek is önmagán túlmutató jelentősége lehet, éppen azért, hogy magas szinten jelzi egy állam együttműködési készségét a nemzetközi politikában. Breitmeier, Young és Zürn (2006: 8) a rezsimek hatásai között említik, hogy stabilizálják a nemzetközi rendszert, szabállyá teszik az együttműködést, a különböző ügyek összekapcsolásán (issue-linkage) keresztül pedig teret adnak további tárgyalásoknak más területeken is.¹⁴ Az implementáció ténye tehát jelzi egy állam együttműködési készségét, azt, hogy a nemzetközi tárgyalásom során elfogadott normákat magára nézve kötelezőnek fogadja el.

A *megfelelés* (compliance) az egyezmény illetve – az implementáció után – a hazai törvények előírásainak betartását, betartatását jelenti. A megfelelés vonatkozhat a *procedurális* szabályokra (a környezetvédelmi egyezményekben gyakori például a jelentéstételi kötelezettség), a *szubsztantív* előírásokra, amelyek a szóban forgó környezeti problémát előidéző vagy éppen megoldó tevékenységekhez kapcsolódnak, vagy az egyezmény *szellemére*. Számos környezetvédelmi egyezmény preambulumban találhatunk ugyanis utalást más, kapcsolódó egyezményekre vagy a nemzetközi jog alapelveire, amelyekre tekintettel kellene lenni a megfelelés során. Nyilván nem felel meg az egyezmény szellemének, ha a megfelelés során bár csökkentjük a szóban forgó problémát, ám egy másikat okozunk helyette.¹⁵

A rezsim tulajdonképpeni *hatásosságát* (effectiveness) Jacobson és Brown Weiss (1998) két szinten határozza meg. Vizsgálhatjuk azt, hogy a rezsim *elérte-e a kitűzött célját*, vagy pedig azt, hogy *hozzájárult-e a szóban forgó környezeti probléma megoldásához*, mérsékléséhez. A megfelelés és a hatásosság nem feltétlenül esik egybe, mint ahogyan a hatásosság két mozzanata sem. Előfordulhat, hogy bár az államok betartják az egyezmény előírásait, az egyezmény mégsem éri el célját, ugyanis kiderülhet, hogy az előírások nem alkalmasak a kitűzött cél

¹⁴ Jól ismert példa a Szovjetunió részvétele több környezeti rezsimben a hetvenes-nyolcvanas években, amelyet a hidegháborús viszonyok javítására, az európai országokhoz való közeledésre igyekezett felhasználni.

¹⁵ Erre számos példa felhozható. Az ózonkárosító halonok egyes helyettesítő anyagai például üvegházhatást okozó gázok (csakúgy, mint maguk a halonok, egyébiránt). A széndioxid megkötésére alkalmas faültetvények komoly kárt okozhatnak, ha például nagy biodiverzitású mezők vagy lápok helyén létesítik őket. Az atomerőművek vagy a nagy vízierőművek ugyan széndioxidot nem – vagy alig – bocsátanak ki, azonban környezeti hatásuk igen negatív. És így tovább.

megvalósítására. Az sem elképzelhetetlen, hogy bár a rezsim eléri a kitűzött célját, különböző okokból a környezeti problémán nem sikerül enyhíteni: hiába tesz például erőfeszítéseket az államok egy csoportja kihalófélben lévő fajok megmentésére (betartva a vonatkozó rezsim előírásait és teljesítve a kitűzött konkrét célokat, például nemzeti parkok létesítését), ha közben az orrvadászok vagy a nem részes államok fokozzák a fajok túlélését veszélyeztető tevékenységeiket.

A rezsimok hatásosságának, és különösen a hatásosság másodikként említett mozzanatának a mérése meglehetősen bonyolult probléma. Többnyire nem önmagába az okozza a gondot, hogy a környezeti hatásról nehéz képet alkotni, bár ez is előfordul: nem könnyű például megmondani, hogy X% széndioxid kibocsátás csökkentés hozzá járul-e, és ha igen, milyen mértékben az éghajlatváltozás enyhítéséhez. Nagyobb probléma, hogy ha ki is mutatható a környezeti állapot javulása, bizonyítani kellene, hogy ez valóban a rezsim működésének tudható be. Sőt, Mitchell (2006) még tovább megy, és azt állítja: ha az államok tevékenységéhez is köthető a környezeti állapot javulása, ez még akkor sem sokat mond az adott rezsim hatásosságáról, mivel világosan el kellene tudni különíteni a „probléma struktúrában” meglévő azon tényezőket, amelyek esetleg a rezsim nélkül is hasonló magatartásra ösztönözték volna az államokat. Bonyolítja a képet, hogy a kutatók nem is csak arra kíváncsiak, hogy ez vagy az a rezsim hatásos-e, hanem, hogy melyek azok a rezsim jellemzők (regime design), amelyek a sikert biztosították. Releváns rezsim jellemzők lehetnek: a rezsimben való részvétel szabályai, a döntéshozatal módja, az adminisztrációs feladatok leosztása (titkárság), ellenőrzési, monitoring eljárások, szankciók stb. Ez természetesen azért fontos, hogy legyenek szempontok a jövőben hatékonyabb rezsimok kialakításához.

Mitchell (2006) mellett érvel, hogy az eddigieknél nagyobb analitikus szigorra van szükség a rezsimok hatékonyságának vizsgálata során. Álláspontja szerint a probléma-struktúra és a rezsim jellemzők között endogenitás-probléma áll fenn, ugyanis bár ezek elvben független változókként befolyásolják az államok tevékenységét, valójában egymásra is hatással vannak, ezért nehéz elkülöníteni a hatásukat. Ezért azt javasolja, hogy a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelni a probléma-struktúra vizsgálatának. A probléma struktúra elemei szerint négy fő kategória alá rendezhetők:

- Motiváció és érintettség. Nem mindegy, hogy csupán ún. koordinációs probléma áll-e fenn (amikor a gondot a normák hiánya okozza, ám ha létrejönnek a normák, akkor az aktoroknak nem áll érdekében figyelmen kívül hagyni azokat),¹⁶ vagy kollaborációs, azaz valódi kollektív cselekvési problémával állunk-e szemben, amelyben az egyéni és a közösségi érdekek tartósan eltérnek egymástól (erről a megkülönböztetésről lásd Stein, 1982). Fontos továbbá, hogy az egyes országok mennyiben okozói illetve elszenvedői a szóban forgó problémának (upstream-downstream probléma).¹⁷
- Az országok képessége az adott környezeti probléma megoldására. Mitchell (2006) szerint az esetek többségében nem arról van szó, hogy az államok nem törődnek az adott problémával, vagy hogy szándékosan okoznák azt, hanem egyszerűen csak nincsen meg az anyagi, kompetenciabeli, intézményi stb. képességük annak kezelésére.
- Információs környezet. A többi állam viselkedésével vagy a környezeti probléma természetével kapcsolatos bizonytalanság.

¹⁶ A klasszikus példa a koordinációs problémára a KRESZ: mindegy, hogy bal- vagy jobboldali közlekedésben állapodunk meg, de ha valamit elfogadtunk, akkor nagyjából mindenkinek érdeke betartani a normát.

¹⁷ DeSombre (2002) rámutat, hogy Európa sokkal hamarabb és sokkal hatékonyabban fellépett a savas esőket okozó légszennyező anyagok csökkentése érdekében, mint Észak-Amerika, pedig ott jóval több országnak kellett megegyeznie egymással, mint emitt (ahol csak Kanada és az Egyesült Államok a két szereplő). Ennek elsődleges oka pedig az volt, hogy Európában viszonylag egyenletesen oszlottak el a környezeti következmények és a környezetvédelmi költségek, míg Amerikában a kibocsátások döntő többsége az Egyesült Államokból származott, ám a következmények főként Kanadában jelentkeztek. Kanada pedig nem tudta rávenni Amerikát egy határos egyezmény elfogadására.

- A norma-környezet. Egy környezeti probléma kezelésére alkalmasak lehetnek már elfogadott normák, de az is lehet, hogy új típusú, új tartalommal rendelkező normák létrehozására lesz szükség.

Hogyan hat mindez a rezsimek jellemzőire (regime design)? Például kollaborációs probléma esetében vagy ha az egyes országok érintettsége eltér egymásától, akkor az államok hajlamosabbak szigorú monitoring-előírások, valamint szankciók és/vagy ösztönzők intézményesítésére törekedni. A kapacitás-hiány – és ennek észlelése – esetében az államok hajlamosabbnak mutakozhatnak pénzügyi és szakmai támogatási rendszereket létrehozni a szankciók helyett. Az információs bizonytalanságot kutatási programokkal vagy a monitoringozás, az adatgyűjtés, a beszámolás előírásával csökkenteni. Új normák létrehozásakor óvatosabban eljárni a normák lehetséges hatókörének, implikációinak meghatározásában. Vagyis a probléma-struktúra nyilvánvalóan hatással van a létrejövő rezsim jellemzőire.

Ugyanakkor hatással van az államok viselkedésére is. Kollaborációs probléma fennforgásakor, kapacitás-hiányos helyzetben, információs bizonytalanság közepette, és kialakulatlan, kétes legitimitású vagy elfogadott értelmezéssel még nem rendelkező normák hatása alatt az államok nyilvánvalóan más válaszokat fognak adni, mint ellentétes szituációban. Azaz, mondja Mitchell (2006), a probléma struktúra hatással van az államok viselkedésére és a kialakuló rezsim jellemzőire is – miközben ezek sem függetlenek egymástól, hiszen az esetek többségében a rezsimeket mégiscsak alapvetően államok hozzák létre. Mindebből az következik, hogy önmagában a hatásos rezsimek tanulmányozása nem elegendő ahhoz, hogy tanulságokat vonjunk le újabb rezsimek számára. Ha más a probléma-struktúra, akkor minden bizonnyal más intézményi elrendezésre van szükség ahhoz, hogy hatásos megoldásokra jussunk.

Mindennek a tanulsága az, hogy nem feltétlenül érdemes példaként állítani egy-egy hatásosnak bizonyuló rezsimet, hiszen más probléma-struktúra esetén talán egészen más intézményi elrendezés, „regime design” bizonyul hatásosnak, és ami az egyik esetben működik, talán kudarcot vall a másokban. Ez a tanulság persze nem túlságosan meglepő, ugyanakkor érdemes megemlíteni, ugyanis a rezsim-kutatások hagyományos módszertana, az esettanulmányokon alapuló kutatás, azaz az egyedi rezsimek vizsgálata nem mindig bizonyult képesnek arra, hogy az itt leírt tanulságnak megfeleljen. Ezért szorgalmazza Mitchell (2006) is, hogy átfogó, összehasonlító, nagy esetszámon alapuló vizsgálatokra van szükség.

Breitmeyer, Young és Zürn (2006) pontosan erre tesz kísérletet, azaz nagy esetszámot vizsgál, és ebből próbál tanulságokat levonni.¹⁸ A rezsimek hatásosságát illetően elsősorban a döntéshozatali és a végrehajtási szabályokat vizsgálják. Bár Mitchell intése ellenére a probléma-struktúrára nem fordítanak figyelmet (valószínűleg ez nagyon megbonyolította volna a vizsgálatot), eredményeik indirekt módon akár erősíthetik is érveit. Azt találták ugyanis, hogy lényegében nincs szignifikáns összefüggés a döntéshozatali és a végrehajtási/ellenőrzési/szankcionálási szabályok, valamint a rezsim hatásosságát illetően.

Ami a döntéshozatalt illeti, a legfontosabb megállapításuk az, hogy a konszenzusos és az egyhangúságon alapuló (e kettő nem ugyanaz!) szabályokkal rendelkező rezsimek lényegében ugyanolyan hatásosnak bizonyulnak, mint a többségi döntést intézményesítők. Sőt, a célmegvalósítást illetően a konszenzusos döntéshozatali rezsimek teljesítenek a legjobban. A problémamegoldás dimenziójában ugyan kissé lemaradnak a többségi döntéshozatalra alapuló rezsimek mögött, de érdemes azt is megjegyezni, hogy ez utóbbiak igen kevesen vannak: még azon rezsimek jó része is a konszenzus-elvet alkalmazza a gyakorlatban, amelyeknek alapító okmánya (ha van ilyen) valamilyen más szabályt írta elő. A szerzők levonják a következtetést: bár elméletben (különösen a közgazdasági ihletésű kollektív döntések elméletében) a konszenzusos döntéshozatal lassú, nem hatékony és a „legkevésbé ambiciózus program”

¹⁸ A mintegy tíz év alatt megvalósított projekt keretében 23 rezsim összesen 172 többé-kevésbé függetlennek tételezett „rezsimeleméről” gyűjtöttek össze részletes információkat. A részletes kérdőíveket a rezsimeket jól ismerő, esetleg a titkárságán dolgozó stb. szakemberek töltötték ki. A projekt módszertani problémáiról most nem szólunk – ezt maguk a szerzők is megteszik -, de mindentől függetlenül a projekt igen figyelemre méltó kezdeményezésnek tekinthető, amely új módszertani utakat nyit a rezsimkutatásban.

megvalósításához vezet, a valóságban ez nem feltétlenül van így. Persze jegyezzük meg, hogy azért ehhez az eredményhez is párosítható elmélet: klasszikus művükben Buchanan és Tullock (1962) is felvetik, hogy átváltás létezhet a többségi döntéshozatal hatékonysága és a konszenzusos döntéshozatal jólétnövelő hatása között. Márpedig ennek fontos következményei vannak a nemzetközi viszonyokban, ahol központi autoritás hiányában a végrehajtás is nagyrészt az aktorokon múlik. A konszenzus-elv gyakorlása olyan jóléti többletet eredményezhet, amely elkötelezettséget hoz magával a döntéshozatal és a végrehajtás vonatkozásában is. Más nyelven megfogalmazva a konstruktivista megközelítés is hasonlót állít: a rezsimek észlelt legitimitása hatással lesz azok hatásosságára, márpedig a nemzeti szuverenitás alapelvein működő nemzetközi rendszer a többségi döntéshozatalt elég nehezen vagy csak szűk körben képes akceptálni. A konszenzussal elfogadott szabályoknak viszont nagy a legitimitása, azaz elfogadottsága, ami erősíti a megvalósítás iránti elkötelezettséget.

A végrehajtási, ellenőrzési, szankcionálási (compliance) szabályok vizsgálata hasonló eredményt hozott: nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a szigorúbb végrehajtási szabályokkal rendelkező rezsimek hatásosabbak lennének. Alternatív magyarázatul megint a konstruktivista megközelítés kínálkozik: a rezsimek elfogadottsága, legitimitása, méltányossága fontosabb a rezsim működtetése szempontjából, mint az ösztönzési, szankcionálási szabályok. Az sem lehetetlen persze – és itt kanyarodhatunk vissza Mitchellhez –, hogy a legitimitás és méltányosság kategóriái helyett/mellett a probléma-struktúra mélyrétege az, ami végső soron meghatározza úgy a rezsim-jellemzőket, mint az államok viselkedését. Mint Breitmeier, Young és Zürn (2006) is hangsúlyozzák, mindebből persze nem következik az, hogy a strukturális rezsim-jellemzők teljesen lényegtelenek lennének. Az viszont következhet, hogy mindenhol működő recept valószínűleg nincs, illetve maga a rezsim létrehozásának és működtetésének folyamat, és ennek „puha” jellemzői (legitimitás, méltányosság) legalább olyan fontosak lehetnek, mint a strukturális, intézményi vonások.

A konstruktivista megközelítés igazát látszik alátámasztani Breitmeier, Young és Zürn (2006) azon megállapítása is, hogy a rezsimek hatásosságát fokozza, ha azok képesek valami „programmatikus tevékenységet” kínálni a résztvevőknek. A közösen végrehajtott cselekvések nemcsak azt biztosítják, hogy „valami mindenképpen történjen”, hiszen nem kell a hosszú tárgyalásokon elfogadott javaslatok állami végrehajtására várni, hanem minden bizonnyal fokozzák a résztvevők elkötelezettségét is a rezsim iránt.

A nemzetközi rezsimek és a kormányzati politikák

A nemzetközi környezetvédelmi rezsimek és a nemzeti politikák közötti kapcsolatról különböző kutatási kérdések tehetők fel. A legáltalánosabb szinten a kérdés az, hogy honnan erednek az innovatív (vagy nem annyira innovatív, ám praktikus) környezetpolitikai megoldások.

A két karakterisztikus álláspont közül az egyik a rezsimekre helyezi a hangsúlyt: a „vertikális intézményesülés” (Biermann – Dingwerth, 2004) modellje szerint a nemzetközi együttműködés különböző intézményei nagy mértékben magyarázzák azt, hogy az egyes államok milyen környezetpolitikákat alkalmaznak. Ehhez a megközelítéshez kapcsolódik a nemzetközi rezsimek hatásosságának a vizsgálata, amely arra kíváncsi, hogy a nemzeti környezetpolitikák mennyiben és mennyire változtak a rezsimek hatására, és mennyiben mozdítják elő a rezsim célját. Ha a kutatók azt találják, hogy az adott ország környezetpolitikája változott, és olyan módon, hogy támogatja a rezsim célkitűzésének az elérését, akkor levonható a következtetés, hogy a rezsim hatásosan működik – abban a szűk értelemben mindenképpen, hogy hatással van az államokra és képes előmozdítani a célját. Ez a megközelítés természetesen maga a rezsimelmélet, amelyről fentebb szoltunk.

A nemzetközi rezsimek és a nemzeti környezetpolitikák kapcsolatát, illetve a környezetvédelemben játszott szerepét illetően természetesen van egy másik markáns megközelítés is. A „horizontális diffúzió” (Biermann – Dingwerth, 2004) elmélete szerint a környezetpolitikai kezdeményezések kezdettől fogva és továbbra is az egyes államoktól jönnek, amelyek alapvetően a belső (politikai, ökológiai stb.) tényezők miatt kénytelenek zöld

intézményi és technológiai innovációkat kieszelni. Az államok azután igyekeznek meggyőzni a többieket is arról, hogy kövessék az általuk kitalált megoldásokat. A nemzetközi rezsimek, tárgyalások és intézmények tehát az államok eszközei arra, hogy a környezetpolitikai javaslatokat terjesszék. Meglehetősen gyenge és hatástalan eszközök azonban akkor, ha a többi államban nincsen (a belső tényezők által kialakított) késztetés a szóbanforgó környezeti probléma kezelésére. Kern, Jörgens és Jänicke (2001) szerint például a környezetpolitikák globalizálódását, nemzetközi elterjedését „nagyon nagy mértékben” az államok között horizontális diffúzió, és nem a nemzetközi rezsimek léte és működése magyarázza.

Eme megközelítésen belül például vizsgálható az, hogy egy adott ország környezetpolitikai céljait mennyiben sikerült előmozdítani a nemzetközi rezsimekben való részvétellel. Sikeresen képviselte, érvényesítette céljait a rezsimekben vagy nem? Ha úgy tetszik, itt a nemzeti környezetpolitika a „független változó”, és a nemzetközi rezsim a „függő változó”. Mondani sem kell, hogy ennek a megközelítésnek elsősorban azon országok esetében van relevanciája, amelyek egyrészt kiforrott és autonóm környezetpolitikai célokkal, elképzelésekkel rendelkeznek, másrészt képesek is valamennyire a nemzetközi politikában is érvényesíteni érdekeiket/céljaikat. Skjaerseth (2004) Norvégiára alkalmazza ezt a megközelítést. Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy Magyarország esetében gyümölcsöző lenne az ilyen kérdésfeltevés.

Mi a kutatásnak azt az irányát követtük, amelyet persze ugyancsak kijelöltek már előttünk, és amely az államok nemzetközi rezsimekben való részvételének okaira, motivációjára és módozataira kérdez rá. Általános szinten természetesen ezt vizsgálja a rezsim-elmélet is, és fentebb már át is tekintettük a legfontosabb elméleteket. Most azonban fordítunk a nézőpontra, és – könyvünk további fejezeteiben – konkretizáljuk is azt Magyarország és két globális környezeti rezsim vonatkozásában.

A kérdés tehát a következő: miért vesz részt Magyarország az éghajlatváltozás problémájával foglalkozó rezsimben és a biológiai sokféleség megőrzését célzó rezsimben? Melyek azok a társadalmi vagy politikai tényezők, amelyek a részvételről szóló döntést elősegítették, illetve meghatározták a részvétel konkrét részleteit?

A 2. táblázat a szóba jöhető elméleteket két dimenzió mentén foglalja össze. Az egyik dimenzió a nemzetközi vagy hazai tényezőket tartalmazza, hiszen mint fentebb utaltunk rá, a nemzetközi politika tudománynak egyik klasszikus kérdése, hogy az államok viselkedését és a nemzetközi politika történetét mennyiben határozza meg maga a nemzetközi rendszer, annak struktúrája, hatalmi viszonyai, és mennyiben az egyes államok sajátos érdekei és/vagy belpolitikai viszonyai. Mi tehát az elemzés releváns szintje: a nemzetközi rendszer, vagy az államok; és ez utóbbi esetben nem kell-e még mélyebbre menni az intézmények, az egyének szintjére, amely végső soron az államok viselkedését meghatározza. Vegyük észre, hogy ez a kérdés nem pont ugyanaz, amit fentebb Biermann és Dingwerth (2004) nyomán a „horizontális diffúzió” illetve a „vertikális intézményesülés” versengő teóriájaként mutattunk be. Ott ugyanis általában beszéltünk a nemzetközi környezetpolitikát alakító tényezőkről, itt viszont konkrétan egy országról van szó. Azaz elképzelhető, hogy a valóságot jobban leírja a horizontális diffúzió modellje (tehát a nemzetközi környezetpolitika elsősorban az egyes államok által követett politikák következményeként alakul ki), azonban éppen Magyarország vonatkozásában a helyzet mégis lehet az, hogy a hazai környezetpolitikát messzemenően a nemzetközi folyamatok és fejlemények határozzák meg.

A táblázat másik dimenziója a szóba jöhető társadalomtudományi elméletek jellegére utal. Nem csupán a nemzetközi politika tudományának, hanem a társadalomtudományoknak általában klasszikus kérdése ugyanis az, hogy az aktorok magatartása magyarázható-e racionális önérdékkövető motívumok alapján (miként a közgazdasági ihletésű közgazdasági modellek és a racionális választások iskolája tanítja), avagy vegyes motivációból és az önérdeken kívül egyéb pszichológiai, szociológiai vagy intézményi meghatározottságból érdemes-e kiindulni.

A közgazdasági ihletésű racionális választás elmélete a módszertani individualizmusból indul ki, és úgy gondolja, a társadalom történetei megmagyarázhatóak a racionális önérdek alapján cselekvő egyének döntései alapján. A közgazdaságtanban klasszikusan az egyén a döntéshozó,

de ez az „individuum” lehet vállalat, szervezet, vagy – a nemzetközi politikában – az állam. Ez egy nagyon erős modell (abban az értelemben, hogy erős előfeltevésekre épít és erős – adott esetben kvantitatív – következtetésekre vezethet), ugyanakkor nagyon nagy a hatása, befolyása is, ezért talán érdemes külön kezelni. A racionális önérdékkövetés a nemzetközi politikában klasszikusan az államok hatalmának növelését, illetve általánosabban szólva a „nemzeti érdek” következtetéses képviselését jelenti. A „nemzeti érdek” politológiai megközelítésben jelentheti a szociológiailag/politikailag megkonstruálódó közös érdeket is, amely az érdekcsoportok küzdelméből/megegyezéséből alakul ki. A racionális megközelítésben azonban nem erről van szó, hanem a közgazdaságtani módszertan alapján kiszámolható eredményről. A különbség az, hogy egy szociológus/politológus elviekben nem nagyon merne olyat kijelenteni, hogy az érdekcsoportok küzdelméből kialakuló politikai eredmény a „nemzeti érdek”. Hiszen pontosan tudja, hogy bizonyos érdekek, fontos szempontok nem vagy csak halkan jelennek meg a politika piacán; hogy a meglévő intézményi struktúra (benne a bürokrácia felépítése vagy akár a parlamenti szavazási szabályok) hatással lesznek arra, hogyan jön létre a „nemzeti érdek” stb. (Ez nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan pillanatok vagy ügyek a társadalom életében, amikor ne lenne elég világosan megfogalmazható, hogy mi a „nemzet érdeke”, akkor is, ha nem kvantifikálható.) A racionális modellben viszont elvben *pontosan* megmondható, hogy mi a nemzeti érdek, hiszen ez közgazdasági módszerekkel kiszámítható. A „közpolitika közgazdasági modellje” alatt pontosan ezt értjük. Paradigmatikus esete a környezetgazdaságtan, amely hajlandó számszerűsíteni mondjuk egy nemzeti park létrehozásának hasznait és költségeit. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy vannak, akik szerint is megmondható, hogy mit kell tennie egy államnak egy környezeti rezsim kapcsán. A nemzetközi kapcsolatokban a releváns döntéshozó az állam, hiszen ő dönt egy rezsimben való részvételről. Hiába, hogy az érdekcsoportok is racionális önérdék alapján járnak el, ebben a kérdésben nincsen piac, a végeredmény nem tud automatikusan kitermelődni – a politikai intézmények, a politika működése stb. a közvetítő változók. A végeredmény az állam döntéséből fog előállni. De ha racionálisan cselekszik, akkor a közgazdasági segítségével megpróbálja kiszámolni, aggregálni a nemzeti érdeket (vö. a „közpolitika közgazdasági modellje”), és ezt képviselni a nemzetközi politikában.

A másik halmazt nevezhetjük szociológiaiainak, amely azt mondja, hogy különböző társadalmi tényezők (mozgalmak, intézmények, a termelő tudás, a kultúra stb.) állnak a megmagyarázandó jelenségek mögött. Ezen tényezők és a megmagyarázandó jelenségek között csak sztochasztikus, valószínűségi kapcsolat tételezhető, mutatható ki, de sokszor még az sem kvantifikálható. Hogyan számszerűsíthetnénk pl. az episztemikus közösségek hatását a rezsimekre? Ebben a halmazban sokféle elmélet és módszertan megfér egymás mellett: közös bennük, hogy nem a racionális választás alapfeltevéseire építenek. Lehetne persze különbséget tenni ezen a csoporton belül is, pl. (klasszikus) szociológiai elméletek; intézményi/politikai elméletek; antropológiai/kulturális elméletek stb., de ezzel erősen bonyolódna a képlet. Az egyszerűség kedvéért a táblázatban általános értelemben szociológiai megközelítésnek neveztünk minden olyan elméletet, amely nem a döntéshozó racionalitásából, hanem egyéb társadalmi, intézményi, politikai tényezőből indul ki.

Pató (2006) e két dimenzió (nemzetközi/hazai, illetve racionális/szociológiai) alapján helyezi el azokat az elméleteket, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy megmagyarázzák a magyar közpolitika részvételét a globális éghajlatvédelmi rezsimben. A 2. táblázatban tehát követjük eljárását, azonban az elméleteket tőle némileg eltérő módon csoportosítjuk, illetve a lehetséges elméleti megközelítések körét is bővítjük.

	Racionális, haszonmaximalizáló döntéshozatali modell	Szociológiai magyarázatok
Hazai Tényezők	– „Nemzeti érdek” (realizmus, illetve a közpolitika közgazdasági modellje)	– Érdekérvényesítés: a lobbicsoportok és társadalmi szervezetek – Bürokratikus politika, a közpolitika intézményi meghatározottsága – Az egyén szerepe (champion, leader) – A tudomány szerepe: hazai episztémikus közösségek és a közpolitika/tudomány kapcsolat – A közvélemény nyomása és a közvéleményt befolyásoló tényezők: média, társadalmi mozgalmak
Nemzetközi Rendszer	– Játékelméleti modellek – Hegemón elmélet (neorealizmus) – Kormányközi alku, „issue-linkage”	– Transznacionális hálózatok, globális civil társadalom – Episztémikus közösségek (nemzetközi tudáshálózatok) – Imitáció, tanulás és normakövetés a nemzetközi politikában (konstruktivizmus)

2. táblázat. Az elméletek áttekintése

A fenti táblázatban abból indultunk ki, hogy a nemzetközi politikában az állam a cselekvő, a döntéshozó. Azaz a racionalitás-modell az állami döntéshozatalra értelmezendő. Az egyének, vállalatok és más szervezetek racionalitása már a különböző intézményi, érdekérvényesítő mechanizmusokon keresztül csatornázódik be az állami döntéshozatalba, ezért az már a szociológiai megközelítéshez tartozik.

A lehetséges magyarázatok természetesen nem kizárólagosak – ez különösen igaz az általunk szociológiai nevezett magyarázatokra. Több tényező együtt működhet, és nehéz lehet pontosan meghatározni, hogy melyiknek mekkora volt a tényleges befolyása. Nem is tettünk kísérletet arra, hogy mondjuk százalékos arányokat rendeljünk az egyes hatások mellé. Arra voltunk kíváncsiak, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egyáltalán játszottak valamilyen szerepet, és a legfontosabb aktorok észlelése szerint valós befolyással bírtak az eseményekre.

Összefoglalás

A nemzetközi környezeti együttműködés ténye nem magától értetődő. Az államoknak jelentős bizonytalanság közepette kell egy kollektív cselekvési probléma megoldásában részt venniük. A rezsimelemzés vállalkozik arra, hogy vizsgálja és magyarázza azokat a körülményeket, amelyek a nyilvánvaló nehézségek ellenére mégis a nemzetközi együttműködés kialakulásához vezetnek. A rezsimelemzés mára maga is több kutatási irányra és altémára szakadt, amelyeket fentebb igyekeztünk röviden bemutatni. Figyelemre méltó, hogy míg korábban a magyarázó elméletek alkotása uralta a tudományos szcénát, és a legfontosabb empirikus módszertan az esettanulmányok elemzése volt, az utóbbi időben megjelent a nagy elemszámon alapuló statisztikai vizsgálat is, amely a sikeres rezsimek működésének alapvonalait igyekszik azonosítani.

A rezsimelemzésen belül egy kutatási irány az államok nemzetközi rezsimekben való részvételének okaira, motivációjára és módozataira kérdez rá. Kutatásunk ehhez az irányhoz kapcsolódik, és azt vizsgálja, hogy hazánk miért és hogyan vett, vesz részt az éghajlat védelmi és biodiverzitás védelmi rezsimekben. Empirikus vizsgálatunkhoz értelmezési keretet dolgoztunk ki, amely összefoglalja a részvétel okaira vonatkozó legfontosabb magyarázatokat (tudományos elméleteket). A magyarázatok egy 2x2-es mátrixban csoportosíthatóak, aszerint, hogy a racionális döntések elméletére, avagy szociológiai tényezőkre épül, illetve, hogy a hazai avagy a nemzetközi faktoroknak tulajdonít meghatározó szerepet.

Felhasznált irodalom:

- Arce, M. Daniel G. – Todd Sandler (2001): „Transnational Public Goods: Strategies and Institutions”, *European Journal of Political Economy*, 17, 493-516.
- Arts, Bas (2000): „Regimes, Non-State Actors and the State System: A ‘Structurational’ Regime Model”, *European Journal of International Relations* Vol. 6(4), 513-542.
- Arts, Bas Ed. (2003). *Non-State Actors in Global Governance: Three Faces of Power*. Bonn, Gemeinschaftsgüter: Recht, Politik und Ökonomie.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Bp., Századvég.
- Berstein, S. (2000): *The Compromise of Liberal Environmentalism*. New York, Columbia University Press.
- Boda Zsolt (2004): *Globális ökopolitika*. Bp., Helikon Kiadó.
- Breitmeier, H., O. Young és M. Zürn (2006): *Analyzing International Environmental Regimes: From Case Study to Database*. The MIT Press.
- Brown Weiss, E. – Jacobson, H. K. (1998). *Engaging Countries: Strengthening Compliance With International Environmental Accords*. Cambridge MA, The MIT Press.
- Carson, Rachel (1995): *Néma tavasz*. Bp., Katalizátor Iroda.
- Darvas Béla (2000): *Virágot Oikosnak. Kísértések kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén*. Bp., L'Harmattan.
- DeSombre, Elisabeth (2002): *The Global Environment and World Politics*. London-New York, Continuum.
- Eder, K. (2000): „A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság második átalakulása” In: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk.: Szabó – Kiss – Boda. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. 525-546.
- Ehrlich, Paul és Anne (1995): *A fajok kihalása*. Bp., Göncöl Kiadó.
- Finnemore, Martha and Kathryn Sikkink (1998): „International Norm Dynamics and Political Change”. *International Organization*, 52: 887-917.
- Fukuyama, F. (2005): *Államépítés*. Bp., Századvég Kiadó.
- Galló Béla (2000): *A túlélés művészete*. Bp., Helikon Kiadó.
- Haas, Peter M. (1992): „Introduction: Epistemic Communities and International Policy Cooperation”, *International Organization*, 46(1), Winter, 1-35.
- Hardin, Russel (1982): *Collective Action*. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Henkin, Louis (1979): *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*. New York, Columbia University Press for the Council on Foreign Relations.
- Jacobson, H.K. – Brown Weiss, E. (1998): „A Framework for Analysis”. In: *Engaging Countries: Strengthening Compliance with International Environmental Accords*. Edited by Edith Brown Weiss and Harold K. Jacobson. Cambridge, MA, MIT Press.
- Kaufmann, Daniel (2003): *Rethinking Governance: Empirical Lessons Challenge Orthodoxy*. Discussion Paper, The World Bank.
- Keck, Margaret – Kathryn Sikkink (1998): *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Krasner, S. D. (1982): „Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, *International Organisation*, 36 (2), 185-205.
- Levy, M. A., O. R. Young, M. Zürn (1995): „The Study of International Regimes.” *European Journal of International Relations* 1(3): 267-330.
- Litfin, K. (1994): *Ozone Discourses. Science and Politics in Global Environmental Cooperation*. New York, Columbia University Press.
- Olson, Mancur (1965): *The Logic of Collective Action*, Cambridge, Mass., Harvard University Press. Magyarul: *A kollektív cselekvés logikája*. Bp., Osiris, 1997.
- Oye, Kenneth A. (1986): „Explaining Cooperation Under Anarchy”. In: *Cooperation Under Anarchy*. Edited by K.A. Oye. Princeton, N.J., Princeton University Press. 1-24.
- Pató, Zsuzsanna (2006): *Participation at the periphery: Central and Eastern European countries in the climate change regime*. PhD Dissertation. Bp., Central European University.
- Rakonczi János (2003): *Globális ökológiai problémák*. Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- Ruggie, John Gerard (1998): *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization*. New York, Routledge.
- Skjaerseth, J. B. (2004): *International Regimes and Norway's Environmental Policy*. Ashgate Publishing Ltd.
- Sprinz, D. F. and T. Vaahtoranta (1994): „The Interest-based Explanation of International Environmental Policy.” *International Organization* 48(1), 77-105.
- Strange, S. (1982): „Cave! Hic Dragons. A Critique of Regime Theory”, *International Organization* 36(2): 479-496.
- Underdal, A. (1995): „The study of international regimes.” *Journal of Peace Research* 32(1): 113-119.
- Vida Gábor (2001): *Helyünk a bioszférában*. Bp., Typotext.
- Wackernagel, Mathis – William E. Rees (2001): *Ökológiai lábnyomunk. Hogyan mérsékeljük az ember hatását a földön?* Bp., Föld Napja Alapítvány.

- Young, O. R. (1989): „The politics of international regime formation: managing natural resources and the environment”. *International Organization*, 3. 349–375.
- Young, O. R. (1994): *International Governance. Protecting the Environment in a Stateless Society*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Young, O. R. – Zürn, M. (2006): „The International Regimes Database: Designing and Using a Sophisticated Tool for Institutional Analysis”, *Global Environmental Politics* 6(3), August 2006, 121-146.

Szalai Szabolcs:

A FELVILÁGOSODÁS EURÓPA-FELFOGÁSA

Az európai egység gondolata nem a 20. század terméke. Az újabb kori történelem nagy gondolkodóinak szinte mindegyikénél felfedezhető annak a rendező elvnek a kutatása, amely alapján a sokszínű Európa népei alkalmi szövetséget vagy tartós együttműködést kötöttek egymással. Európa országok, népek és népcsoportok sokaságából áll, amely annak az összetettségnek a következménye, hogy a kontinens – egy nagyobb egységen belül – kulturálisan, politikailag és társadalmilag is heterogén. A törésvonalak nem csak az egyes államok között léteztek – és léteznek – mind a mai napig, hanem akár az egyes népeket és népcsoportokat is megoszthatják a kulturális, politikai vagy társadalmi ellentétek. Ebben az „európai salátástálban” alakult ki az európai egységről való gondolkodás, amelynek voltak termékenyebb és terméketlenebb periódusai is, de az mindenképpen megállapítható, hogy – mai szóhasználatával élve – az európai integrációról való elmélkedés folyamatosan jelen volt az újabb európai esztétörténetben. Ez a gondolkör a felvilágosodás korában érte el első nagy csúcspontját. Ezt bizonyítja többek között Sully, Saint-Pierre, Montesquieu, Rousseau, Penn és Kant munkássága is. Az egyes szerzők más-más szemszögből közelítik meg az európai egység gondolkörét: vannak, akik arra keresik a választ, hogy mi készíti az egyes államokat az egymással való szövetségekötésre, és mi teszi őket adott esetben ellenfelekké, míg mások az örök béke megvalósulásának lehetőségeit kutatják az egyesült Európa keretein belül.

A béke egységformáló szerepének elismerése már korábban is meghatározó jellegű volt az egységes Európáról való gondolkodásban. Gondolhatunk például már Erasmusnak *A béke panasza* című művére, de még inkább Saint-Pierre abbé béketervére, melyet ő az újkor egyik első „univerzális kongresszusán” (1713-1715), Utrechtben mutatott be, s amelyre Kant – Rousseau mellett – konkrétan is utal. Az abbé a status quo részletekbe menően szabályozott stabilizálásából indul ki. Mindez nemcsak a határok, hanem a fennálló politikai rendszerek védelmére is vonatkozik a „felforgatókkal” szemben. A terv szabályozza a monarchikus örökösödési jogból és házasságpolitikából származó területegyesítési politikát is. Saint-Pierre annak az elkötelezett híve, hogy egy jól működő európai szövetség szükségtelenné teszi a háborúkat. A szövetségre lépő államok egy közös alapszerződésben, egy európai alkotmányban állapodnak meg. Az államok vezetői nem etikai alapon válnak a szövetség részesévé. Abból indul ki, hogy az ember természetétől fogva rossz, azonban biztonság iránti vágya rákényszeríti közösségek teremtésére, illetve az államhatalom elismerésére. Ennek a biztonságérzetnek a nemzetközi szintre történő emelése – azáltal, hogy az uralkodók egy tartós szövetséget, konföderációt alkotnának – szavatolhatja – elsősorban a keresztény Európa¹ számára – az örök békét.² Az abbé a monarchikus államforma mellett teszi le a voksát, ugyanakkor azt is kiköti, hogy az uralkodók kötelesek szem előtt tartani az alattvalók érdekeit.

A tartós békét egy Általános Szövetség létrejöttétől, illetve öt alapcikkelyének a részes uralkodók általi aláírásától teszi függővé. A béke megőrzésének nincs tökéletes biztosítéka, de a háborút kezdeményező felet meg lehet győzni arról, hogy a konfliktust tárgyalásos módon rendezzék, egyrészt az előnyök³ hangoztatásával („egy olyan általános és örök szövetség által, aminek az a célja, hogy a szerződő felek megtarthassák a legutóbbi szerződéseik eredményeképpen jelenleg birtokolt minden területüket és jogukat”⁴); másrészt, akár hátrányok kilátásba helyezésével is, ugyanis büntetésben részesül az, aki erőszakot alkalmaz. A béke fellendítené többek között a gazdasági életet is. Fontos feladatnak tekinti ezért a szabad,

¹ A „Keresztény Uniónak” nem tagja a török birodalom, azonban vele szemben is a kiegyensúlyozott, békés viszonyra törekedne: védelmi és támadó szövetséget kötne a mohamedán uralkodókkal.

² Stipta (2002) 522-528. p.

³ A szerződés aláírásának indítékait, a szerződésből származó 9 előnyt tartalmazza az Első cikkely.

⁴ Saint-Pierre (2002) 30. p.

vámmentes kereskedelem biztosítását. A terv nem valamely ország ellenében, illetve kárára jött létre. A Habsburg-monarchia csonkítatlanul a szövetség része, nem tervezi annak feldarabolását, véleménye szerint a birodalom fenntartása a császár érdeke is, és bár a (muzulmán) Török Birodalom nem tagja, a terv kiegyensúlyozott, békés viszonyra törekszik a moszlim uralkodókkal is.

A „keleti kérdés” megoldása egyébként eléggé bizonytalan az abbé írásaiban: van, ahol egy Világunió létrehozását tartja a legfőbb célnak, máshol viszont az orosz és a török viszony kiegyensúlyozására egy Ázsiai Unió létrehozását említi meg, amely aztán szövetségre lépne a Keresztény Unióval. A tagállami hadseregek létszámát tekintve abban különbözik Sully herceg korábbi elképzelésétől, hogy míg a herceg ezt a különböző országok politikai súlya szerint állapította meg (a Birodalom 60 ezer gyalogos és 20 ezer lovas, míg Csehország 5 ezer gyalogos és 1,5 ezer lovas fenntartására jogosult), Saint-Pierre-nél a leghatalmasabb uralkodó is csak akkora hadsereget tarthat, mint a legkevesbé hatalmas (6 ezer fő). Bár némely kutató szerint Saint-Pierre pacifista volt, az általa tervezett kemény megtorló intézkedések ezt nem látszanak alátámasztani. A szövetség anyagi fenntartását egy igen fontos tényezőnek tartja, így ezt is szigorúan kívánja szabályozni:

„Valamennyi szövetséges jelenlegi jövedelmének és államfenntartási költségeinek arányában járul hozzá a Nagy Szövetség közös kiadásaihoz és anyagi biztonságához.”⁵

A hozzájárulások a népesség számával is arányban állnak. A szövetségben az államok közti viszonyokat egy kidolgozandó nemzetközi jogi rendszer szabályozná. Ezzel tulajdonképpen a későbbi nemzetközi jog csíráit dolgozza ki, amelyet Montesquieu is felhasznál a *Gondolatok az egyetemes monarchiáról Európában* című értekezésében, majd *A törvények szelleméről* című művében is. Első lépésként egy Hágában összehívandó kongresszuson kellene lefektetniük az államoknak az együttműködés alapjait. A többségi, illetve „minősített” többségi (3/4-es) döntéshozatal felvázolása, és a döntéseknek a Szövetség általi szigorú végrehajtása miatt a terv már inkább egy föderáció elemeit tartalmazza, mint egy konföderációét. A tagállamok belső szuverenitása mindeközben érintetlen maradna. A szövetség központja Utrecht lenne: az 1579-es Utrechti Unió alapelveit Saint-Pierre tudatosan beépítette tervébe.

Mindezek alapján az európai szövetségnek az alapvető célja a részes uralkodók hatalmának védelme, amelyet mind a belső konfliktusokkal, mind az idegen beavatkozásokkal szemben garantál. Ennek érdekében kötelezi a tagokat a fegyverhasználatról való lemondásra, arra, hogy vitás kérdéseiket az Állandó Közgyűlés⁶ székhelyén működő Európai Bíróságra bízzák. A döntőbírósi eljárás ítélete mindegyik félre nézve kötelező, ha valamelyik fél megtagadná a szövetség rendelkezéseinek és döntéseinek a végrehajtását, esetleg támadólag lépne fel a szövetség vagy valamely tagja ellen, úgy a szövetség vizsgálóbizottsága ellenségnek nyilvánítja, és hadjáratot indít ellene. A vétkes félnek számolnia kell a következményekkel: viseli a háború költségeit, sőt elveszítheti a területeit is.⁷ Saint-Pierre szerint a büntetéstől való félelem elegendő a szövetségen belüli viszályok megakadályozásához.

Saint-Pierre álláspontjában – bár számos illuzórikus vonása van – lényegében egy utilitarista szemlélet tükröződik. Egyetért Hobbes-szal abban, hogy az ember természetétől fogva önző lény, de racionalitása és biztonságigénye arra kényszeríti, hogy közösséget hozzon létre és elismerje az állam hatalmát, amely a magántulajdont megvédi, őt megóvjá az erőszaktól és a jogtalanságtól, s igazságot szolgáltat a másik polgárral szembeni vitájában. Emellett Saint-Pierre elképzelése a politikai unió mellett konkrét elképzelésekkel rendelkezik egy gazdasági unió

⁵ Saint-Pierre (2002) 36. p.

⁶ Saint-Pierre elképzelése szerint a Nagy Szövetség megteremtésének első lépéseként egy Hágában ülésező állandó Közgyűlés, egy szövetségi tanács összehívására van szükség. A Közgyűlés a szövetséges uralkodók 24 képviselőjéből állna, ahol mindenki egy-egy szavazatot kap.

⁷ Sipta (2002) 522-528. p.

megteremtésére is. Mindez a 20. században gyakorlatilag megvalósult, bár természetesen nem az abbé elképzeléseit követve.

A 18. század második felében akkor kerül ismét előtérbe az abbé műve, amikor Jean-Jacques Rousseau azt a megbízást kapja előkelő francia köröktől, hogy tegye érthetővé Saint Pierre művét a kor embere számára. Rousseau az eredeti műből két kötetet formált. Az első kötetben az abbé álláspontját fejti ki, a második kötetben pedig a sajátját az első kötetről.

Rousseau alapján véve nagyszerűnek ítéli meg Saint Pierre tervét és úgy gondolja: Európa népeinek az lenne a legfontosabb, hogy testvériségben tudjanak élni egymás mellett, és megvalósuljon a kontinensen az „örök béke”. Ő is úgy véli, hogy mindehhez szükség van egy konföderációs kormányzatra: tehát Rousseau is a konföderációs egyesítést tartja a legcélravezetőbbnek, amely a svájci, holland és német konföderációk mintájára úgy jönne létre, hogy a kereszténység összes állama egy szövetséget alkotna. Ez pedig úgy valósulhatna meg, hogy az összes európai hatalom egy szövetségi szisztémát alakítana ki, amely vallási, morális, népjogi és kereskedelmi közösségben egyesítené őket. Az így létrejövő kohézió biztosítaná a szövetség tartósságához szükséges egyensúlyt.

Saint Pierre tervét Rousseau azért értékelte nagyra, mert az a béke irányába igyekezett elmozdítani a kontinens állapotait. Azonban, míg az abbé nagyon optimista volt e tekintetben, addig Rousseau meglehetősen pesszimistán viszonyult a kérdéshez. Az volt ugyan a véleménye, hogy a keresztény (európai) közösség – legalábbis elvileg – létezik, azonban a keresztény hatalmak folyamatosan a „bort iszik és vizet prédikál” hibájába esnek. Már maga a vallás is a szeretetet hirdeti ugyan, de mégis intoleráns, a politika pedig a szép és békés közösség-szervezést hirdeti, de a gyakorlatban konfliktusokat és háborúkat produkál. Rousseau felteszi a kérdést: vajon valóban érdekében áll-e az uralkodóknak, hogy béke és egység legyen a kontinensen.

Rousseau gondolatvilága, így idevágó gondolatai is, ismeretes módon nagy hatást gyakoroltak Kantra. E gondolatokon keresztül azután Kant beépítette gondolkodásába Saint-Pierre abbé eszméit is. Kant mármost, Rousseau-val vitázva, úgy vélte: miként az egyéneknek, ugyanúgy a nemzeti államoknak is fel kell adniuk korlátatlan természeti szabadságukat, s a népjog elvei szerint szabályozott föderáció keretében kell szövetségre lépniük egymással. Hangsúlyozta, hogy a szabad jogállamok föderációjának rendező elve a demokratikus népjog kell, hogy legyen. Számára éppen az volt a döntő kérdés, hogyan lehet ezt megvalósítani. Ismeretes, hogy Kant *Az örök béke* című művét a bázeli béke hatására írja meg. A Francia Köztársaság és a Porosz Királyság közt 1795. április 5-én megkötött béke Kant szerint kivételes történelmi lehetőséget kínál arra, hogy az európai nemzetek között az örök béke végre megvalósuljon. Kant figyelmét természetesen nem kerülte el, hogy a bázeli békében benne foglaltatott az új köztársasági állam implicit elismerése Poroszország, tehát egy európai monarchia részéről.

Kant abból indul ki, hogy az emberek természeti állapota a háború, s csak a kulturális fejlődés és törvényes rend tud ezen változtatni. A Kant által elképzelt föderális unió önálló, elkülönült és független republikánus jogállamok szövetsége, melyet a népjog szerint szabályoznak. Koncepciójában maga a nemzetállam nem egyfajú, egynyelvű vagy azonos kultúrájú emberek együttélését jelentette, hanem – a modern polgári felfogásnak megfelelően – elsősorban jogi közösséget, jogállamot, az európai föderáció pedig a jogállami szövetséget. Kant fontosnak tartotta, hogy a nemzetállami alkotmányok mintájára egy európai, sőt egy világalkotmányt is megfogalmazzanak. Hitt a legdemokratikusabb jogállamok missziójában. Nézete szerint azok a népek, amelyek képesek megalakítani republikánus jogállamukat, a szövetség kiindulópontjává, magjává válhatnak, s azután a többi állam is fokozatosan republikánus jogállammá alakul át. Amint ezt elérték, csatlakozniuk kell az élen járó maghoz. Hiszen csak azonos politikai és gazdasági berendezkedésű jogállamok képesek a demokratikus együttműködésre. Kant úgy gondolta: ha a legitimitás kritériuma mindenütt az azonos demokratikus alapelveken nyugvó jogállamiság lesz, a nemzetállami érdekérvényesítési lehetősége jelentősen csökkenni fog, s a nemzet szerepe egyre inkább a kultúra területére fog

visszaszorulni. A nemzetállami politikai érdekek visszaszorulása pedig egyre kevesebb teret enged majd a háborúknak.

Véget kell vetni a titkos egyezményeknek: az országok nem cserélhetők és ajándékozhatók el, hiszen emberek közösségei, s ők maguk rendelkezhetnek sorsukról (az önrendelkezés elve); az állandó hadseregeket le kell szerelni; szavatolni kell az államok alkotmányának és kormányzatának sérthetetlenségét; háború esetén korlátozni kell az erőszak alkalmazásának mértékét. A definitív cikkekben Kant felvázolja egy nemzetközi polgári törvényes rend körvonalait. Eszerint a polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie,¹ s a következő alapelveken kell nyugodnia: szabadság, mindenkire vonatkozó egységes és közös törvények, a törvény előtti egyenlőség elve, az állampolgári jogegyenlőség elve, a hatalmak szétválasztásának elve és a képviseleti elv.

A szabad államok föderációja a népjogon kell, hogy alapuljon; jogállamok törvényeken és jogi egyezményeken — és nem a hatalmi egyensúlyon — alapuló békeszövetsége kell hogy legyen. A népek, miként az egyének, a védekezés érdekében szövetségre lépnek egymással és egy népszövetséget hoznak létre a szövetségi állam ismérvei alapján. Kant hangsúlyozza, hogy a szövetség nem lehet népállam, mert a népállam az egyesítő nemzetállam kétséges elvének alkalmazását jelenti, mely a föderáció elvével alapjaiban ellentétes. Kant tehát elzárkózik az elől, hogy a sok népet összefogó állam a népeket egy néppé egybeolvasztó állam legyen. Az általa elképzelt polgári népközösség a keresztény népközösség (*Respublica Christiana*) analógiája lenne, mely a közös állampolgári valláson alapulna, és alapelve a föderalizmus és a népjog lenne. Mindez mintegy automatikusan kizárná a háborút.

Kant tulajdonképpen egy állandóan bővülő és fejlődő népszövetség körvonalait vázolja fel, amely minden államot magában foglalna, s melynek a központja a legfejlettebb republikánus állam. Úgy gondolja, hogy ha a népjog nem alakul ki és nem szabályozza az államok viselkedését, akkor a világköztársaságból nem lesz semmi, és újabb háborúk következnek. Vitatható persze az a gondolata, hogy a föderáció létrejöttét egy nagy és felvilágosult nép vezetésével, mintegy e nép missziójaként képzelel el. A kanti „örök béke” köztársaságában a világpolgárjognak az általános hospitalitás feltételeire kell szorítkoznia. Az állam és népjog az emberi jogokkal egészülne ki. Olyan szintű népjogi együttműködést szorgalmaz, amelynek eredményeként a törvénysértést, bárhol követik is el, mindenhol annak tekintik. A kormányzati hatalmat kétféleképpen osztja fel: az uralom formája, a hatalmat gyakorlók száma alapján megkülönböztet autokráciát, arisztokráciát és demokráciát, a kormányzás módja alapján pedig köztársaságit és despotikust.² A szövetség az emberek szempontjából demokratikus föderáció, nem a despotizmuson, Kant szavaival élve nem a „szabadság temetőjén” nyugszik:

„A demokratikusabb, képviseleten alapuló, alkotmányos kormányzásnál nehezebb a nép érdekeivel ellenkező, önkényes háborús politika folytatása.”³

Ennek ellenére Kant világköztársaságra gondol, s nem demokráciára. Elutasítja a demokráciát; ez Antonino Infranca szerint paradox, az oka igazából az, hogy a demokrácia fogalma nem a mai, modern értelemben jelent meg nála. Valójában az, amit ő a köztársasági alkotmánynak tulajdonított, felelne meg a mai értelemben vett demokráciának, a demokratikus liberalizmus alapelveinek:

„(1) a társadalom tagjainak szabadsága; (2) mindenkinek egy közös törvényhozástól való függősége; (3) mindenki egyenlőségének törvénye.”⁴

A második definitív cikkely a szabad államok föderációjának, mint a nemzetközi rend alapjának eszméjét tartalmazza. Ez egy állandóan bővülő, fejlődő népszövetség, amelyre

¹ Kant (1918) 18. p.

² Molnár (2001) 452. p.

³ Molnár (2001) 451. p.

⁴ Infranca (1998)

ráruhazzák a kényszerítő hatalmat, és végül világméretűvé növi ki magát. (Ezzel mintegy megjósolta a Népszövetség felállítását is.) Kant békeszövetségről, és nem békeszerződésről beszél. A föderáció egyenlő, egyenjogú államok szövetsége, amely csak akkor lehet sikeres, ha a szövetség önkéntes alapon szerveződik, ha az államok saját érdekeik alapján válnak részesévé.

A harmadik cikkben az általános hospitalitás feltételeire szorítkozó „világpolgári jog” szerepel, ez feltételezi a szabad költözködés jogát, amellyel az egyén jogai állampolgári szintről, világpolgári szintre emelkednek. Mindez, ahogyan a népek eljutnak a barbárság állapotából a civilizáció, a jog állapotába, elvezet egy világpolgári alkotmány kialakulásához.⁵ Érdekes, hogy Kant az egész műben csupán néhányszor írja le az „Európa” szót, többször is egyértelművé teszi, hogy igazából világgöztársaságra gondol, nem szorítkozik kifejezetten Európára.

Ismerve az események további alakulását, Kant elképzelése első látásra pusztán illúzióknak tűnik, ugyanolyannak, mint Saint-Pierre elképzelései. Azonban közelebbről nézve feltűnnek a jelentős különbségek. Először is Kant nem bíbelődik a tervezett népszövetség konkrét, számszerűsített viszonyrendszerével, hanem csupán az elvi megalapozásra szorítkozik. Másodszor Kant maga utal rá *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* c. híres tanulmányában, hogy Saint-Pierre és Rousseau gondolatai azért tűnnek utópikusoknak, mert eszméik megvalósulási lehetőségét ők a közeljövőre nézve vizsgálták. Végül harmadszor Kant számításba vesz egy nagyon realisztikus szempontot az örök béke megvalósítását illetően. Ez nem más, mint a háborúk pusztító hatásának minőségi jellegű megnövekedése, mely már a 18. század háborúiban megfigyelhető volt. Ebből vonja le Kant azt a következtetést, hogy e jelleg további növekedésével a fegyverek már oly pusztító hatásúak lesznek, hogy a háborúknak nem lesznek győztesei és vesztesei: mindenki vesztes lesz. Ez az elgondolás is, kétségtelenül, illúzió maradt, egészen a 20. századig. Mintha azonban az 1945 után bekövetkezett időszak, a tömegpusztító fegyverek megjelenése, végül mégiscsak igazolta volna Kant jóslatát.

A béke gondolata megjelenik Montesquieu Európa-értelmezésében is, de nem ez volt a legfontosabb előfeltétel. A vén kontinensről alkotott képét, egy, már-már feledésbe merült műve alapján igyekszem vázolni kiemelt figyelmet szentelve annak, hogyan kapcsolódik össze a szerzőnél az egységes Európa gondolata a „törvények szellemével”, és a szabadság mindenkefelettségével, a *Gondolatok az egyetemes monarchiáról Európában* című művében.

Montesquieu munkásságának az utókor számára leginkább ismert politikai filozófiai eredménye a hatalommegosztás elvének, mint jogállami kritériumnak a deklarálása: eszerint a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás hatalmi ágainak egymástól elkülönült, ám egymást kiegészítő működése eredményezhet demokratikus berendezkedésű államot. A szerző fő műve a hatalommegosztás kérdését is tárgyaló *A törvények szelleméről* című alkotás, de a nagy munka elkészüléséig több kitérőt is tett Montesquieu, amelyek közül az egyik az európai egységgel foglalkozik. Az *Európa egységéről* című tanulmány 1724-ben született, amikor ugyan XIV. Lajos már nem élt, de a „napkirály” európai hegemoniális tervei még nem vesztek a feledés homályába. Montesquieu ebben az értekezésében fejti ki gondolatait az európai egységről, s megállapíthatjuk, hogy tanulmányát már teljesen áthatotta a „törvények szelleme”.

Montesquieuvel kapcsolatos gondolatmenetem elején arra keresem a választ, hogy mit is értett Montesquieu európai egységen. Beszélhetünk-e a mai értelemben vett integrációról vagy annak gondolatáról a 18. század elején? Erre a kérdésre már az 1724-ben elkészült tanulmány első soraiból megkaphatjuk a választ, miszerint, amikor Montesquieu Európa egységéről beszél, nem a mai értelemben vett integráció lehetőségére gondol, ami a diplomácia és a különböző szerződések révén szorosabbá fűzi az egyes tagországok közötti kapcsolatot, hanem egy olyan egységes Európára amely felett egy nép szerzi meg az uralmat, háborús potenciálja révén:

„A kérdés ez: lehetséges-e Európa jelen helyzetében, hogy egy nép, miként valamikor a rómaiak, állandó hatalmat gyakoroljon a többiek fölött?”⁶

⁵ Molnár (2001) 453. p.

⁶ Montesquieu (1943) 35. p.

A szerző a válasszal sem marad adósa az olvasónak. Már a következő bekezdésben megadja a feltett kérdésre a nemleges választ:

„Úgy vélem, ilyesvalami minden valószínűség szerint lehetetlenné vált...”⁷

Montesquieu álláspontja világosan kitűnik az idézett szövegrészből, az viszont már bővebb magyarázatot igényel, hogyan kapcsolható össze ez az álláspont a „törvények szellemével”.

Montesquieu Európát lényegében egy olyan hatalmas nemzetként határozza meg, amely több kisebb-nagyobb népből áll. A történelem folyamán Európa „alkotóelemeit” már többször próbálták meg egyes népek a fennhatóságuk alá vonni, de ezek az elképzelések hosszabb távon rendre kudarcba fulladtak. A nagyobb birodalmak nem voltak életképesek az európai kontinensen. Ennek egyik fő okát *A törvények szelleméről* című munkából ismerhetjük meg. Montesquieu ugyanis nagy hangsúlyt fektetett az identitás kérdéskörére, a társadalmi és kulturális sajátosságokra, amely gondolkodásmód áthatotta a törvényekről és az államformákról alkotott nézeteit is. *A törvények szelleméről* írott munkájában arra a megállapításra jut, hogy a különböző államformák a lokális társadalmi viszonyok (éghajlati viszonyok, az államterület nagysága) végtermékei. Ezek után arra is kitér, hogy a törvényeknek meg kell felelniük a megalakítandó, vagy már meglévő kormányzat természetének, tekintettel kell lennie az ország természetes adottságaira.

„A törvénynek annak a népnek a sajátosságaihoz kell illeszkednie, ahol megalkották, s így csak ritka és rendkívüli kivételkép alkalmazható más népre.”

Ezt egészíti még ki az a megállapítása a szerzőnek, hogy az európai ember alkata és Európa földrajzi adottságai is gátat szabnak a nagy birodalmak kialakulásának. A nagy területű birodalmak vezetését ugyanis Montesquieu összekötötte a zsarnokság fogalmával. Véleménye szerint:

„Egy nagy birodalom szükségszerűen megkívánja az uralkodó despotikus tekintélyét, mert csak az elhatározás gyorsasága egyenlítheti ki a helységek nagy távolságát, ahová a végrehajtó parancsoknak el kell jutniuk...”⁸

Montesquieu látja, hogy köztársasági államforma nem teremtené meg a gyors intézkedések feltételeit a nagy birodalmakban, viszont a zsarnoki uralom távol áll az európai embertől. A köztársaság a nagyobb területű államok számára lehetetlen, mert a demokratikus intézményekkel nagy területeket nehezen lehet átfogni. A zsarnokság, amely a nagyobb területű országok (Kína, Törökország, Oroszország stb.) sajátossága, az európai emberhez méltatlan. A legjobb megoldást Montesquieu gyakorlatilag az alkotmányos monarchiában látta, amikor a zsarnoksággal szemben az alkotmányos kormányzás és az egyéni szabadság megvalósulási lehetőségeit kereste a természeti szükségszerűségek (éghajlati tényezők stb.) által meghatározott politikai kultúrák határai között.

„Míg Locke például az abszolút monarchiát nem egyszerűen rossz politikai rendszernek, s nem is egyszerűen illegitim politikai rendszernek tekinti, de egyáltalán nem is tekinti politikai rendszernek, mivel az embereket az eredeti természeti állapotnál is rosszabb természeti állapotba helyezi, Montesquieu egykedvűen felméri a francia monarchia hibáit és erényeit: a francia monarchia legitimáló elve radikálisan illiberális, tényleges működése azonban türethető szabadságjogokat biztosít.”⁹

Felfedezhető Montesquieu gondolatai között egyfajta premodern regionalizmus is, amely az egyes társadalmak, népcsoportok egyéni szabadságát szem előtt tartva ellenez mindenféle centralizációt. A szerző már a Franciaországon belüli központosítást sem nézte jó szemmel, a XIV. Lajos féle uralmi törekvésektől pedig egyenesen rettegett.. Így nem csoda, hogy még a

⁷ Montesquieu (1943) 35. p.

⁸ Montesquieu (1943) 41. p.

⁹ Manent (1994) 71. p.

„napkirály” halála után is ilyen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy kifejtse nézeteit Európa valóságos egységéről. Montesquieu elmékedései az európai egységről tehát teljes mértékben elvetették az uniformizáló, centralista, katonai potenciálon alapuló „integrációt”. Ehelyett ő inkább egyfajta, az interregionális gazdasági és kulturális kapcsolatokat elmélyítő Európát szeretett volna, ahol Franciaországnak és Angliának szüksége van Lengyelország és Oroszország jólétére, ahol az egyes országok és tartományok rá vannak utalva a többire. . A szerzőnek alkalmá nyílt tanulmányozni a kontinenst, mivel az 1720-as évek végén egy európai körutazást tett. Járt többek között: Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Németországban. A magyar földön tett látogatása kapcsán kifejti, hogy ez többek között azért volt hasznos számára, mert láthatta, hogy hogyan és milyen körülmények között élhettek hajdan nagyszülei, utalva ezzel az ország elmaradottságára.¹⁰

Ezt az elképzelését erősíti meg Montesquieu felfogása a köztársaságról és az alkotmányos monarchiáról, mely szerint az általában vett demokrácia azon a közmeggyőződésen alapul, hogy a köz java előbbre való saját hasznunknál, és hosszú távon ez a garanciája személyes boldogulásunknak, valamint annak is, hogy a politikai arénát nem sajátíthatják ki maguknak azok a hatalmasok, akik valamilyen oknál fogva közelebb ülnek „a döntések asztalához”. Ebből a szemléletmódból következik Montesquieu azon megállapítása is, miszerint ha valamely állam a szomszédja leverésével akarja a hatalmát növelni, úgy rendszerint csak önmagát gyengíti.

Az európai alkat különösségei, amelyek a kontinens társadalmi, politikai, kulturális sokszínűségét nemcsak más földrészek lakóitól különböztetik meg, hanem magán a kontinensen belül is markáns törésvonalakat idéznek elő, nem az egyetlen oka annak, hogy Montesquieu ellenezze egy hegemoniális európai egység gondolatát. Az imént kifejtett gondolatmenet alkotóelemein túl van még egy fontos tényezője annak a montesquieu-i álláspontnak, hogy a 18. században már nem lehetséges Európát egy nemzet irányítása alatt egységesíteni. Ha egy szóval akarom kifejezni ezt az akadályát az ilyen típusú integrációnak, akkor a modernizáció fogalmát kell használnom, amely Montesquieu-nél még párosul a fejlődés és a jólét fogalmaival is. Ezzel a két kiegészítéssel a modernizáció fogalma egy olyan értelmezést nyer, amelynek alapja az állandó és folyamatos változás. Ezen a ponton a szerző gondolatmenetének különböző alkotóelemei találkoznak. Ugyanis az állandó és folyamatos változással beemeli magyarázatának ezen részébe az idő és a hatékonyság fogalmát. Ahogyan azt már az imént láttuk, egy nagy birodalom csak akkor működhet hatékonyan, ha területi nagyságából adódó „hátrányait” egy olyan kormányzati formával orvosolja, ahol a demokratikus intézmények mivoltából adódó lassúbb reagálási képességet egy gyors, egy kézben összpontosuló uralmi formával helyettesíti. A 18. századra viszont a modernizáció következtében minden felgyorsult, s az egy kézben összpontosuló hatalmi rendszernek hatékonyságban megnyilvánuló előnyei erőteljesen lecsökkentek.

„Manapság mindenben utánozzuk egymást. Ha Móríc herceg új technikát talál fel az erődítmények megostromlásához, azonnal átvesszük a módszerét. Ha Coehorn megváltoztatja taktikáját, azonnal utánozzuk. Ha valamely nép új fegyvereket használ, a többiek rögtön kipróbálják.”¹¹

Az információ áramlásának felgyorsulásával tehát a hadászat is teljesen átalakult. A szomszédos államok tudta nélkül már nem lehet titokban fegyverkezni és csapatokat gyűjteni. Ennek viszont az lett a következménye, hogy az egyes uralkodók békeidőben is a lehető legnagyobb számú hadsereget tartották készenlétben. Ennek megfelelően Montesquieu békének – nyilvánvalóan a hobbesi „bellum omnium contra omnes” elvétől is befolyásoltan – „a mindenki mindenki elleni hatalmi versengését” nevezi. Ez a megállapítás mégsem tévesztendő össze a hobbes-i gondolattal, mivel Hobbes megállapítása a természeti állapotra vonatkozik, és az ő értelmezésében a hadiállapot fennáll a társadalmak kialakulása előtt, Montesquieu ezzel szemben azt vallja, hogy az első természettörvény a béke, s a hadiállapot kialakulása csak a

¹⁰ Desgraves (2003) 190. p.

¹¹ Montesquieu (1943) 40. p.

gyengeség és védtelenség érzésének megszűnésével alakulhat ki, ami pedig csak a csoportokba, társadalmakba szerveződés után következhet be:

„Mihelyst társaságban élnek az emberek, elvesztik a gyengeség érzetét; a közöttük addig uralkodó egyenlőség megszűnik, és megkezdődik a háborús állapot.”¹²

A háborús állapot is két különböző formát ölt azonban Montesquieu értelmezésében. Egyrészt a népek egymás között viselnek háborút, annak tudatában, hogy milyenek az egyes népek közötti erőviszonyok. Másrészt egy-egy népcsoporton belül is kialakulnak háborús viszonyok a társas lét előnyeinek kihasználása vagyis bizonyos fajta előjogok szerzése céljából. Ezen háborús viszonyok „rendezésére” alkotnak az emberek törvényeket. Montesquieu a törvények több fajtáját is megkülönbözteti, de ami számunkra a legfontosabb az európai egység szempontjából, az a népek egymás közötti viszonyait, többek között a háborús helyzeteket is rendezi. A népek kölcsönös viszonyait rendező jog: a nemzetközi jog. A törvényalkotás ezen válfaja a történelem során folyamatosan alakult, fejlődött, modernizálódott. Ez a modernizáció végül ahhoz vezetett a nemzetközi jog terén, hogy a háborúviselésnek egyre jobban körülhatárolható kereteket biztosított és szolgáltatott. Ezeket persze semmibe lehet venni, de a nemzetközi jog folyamatosan erősödő egyetemes elismertsége mégis bizonyos korlátokat szab a hódításnak:

„A nemzetközi jog természeténél fogva azon az alapelven épül, hogy a különféle nemzetek a békében mennél több jót, a háborúban mennél kevesebb rosszat tegyenek egymásnak, amennyire jogos érdekeik megvédése mellett az csak lehetséges.”¹³

Láthatjuk tehát, hogy míg a nemzetközi jogszabályok terén az egyfajta állandósulás görget bizonyos akadályokat a hódítások és a nagy egységek elé, addig a népek jóléte és az életszínvonal terén éppenséggel a folyamatos és egyre gyorsuló változások jelentenek problémákat a „nagy” terveket szövögető uralkodók elé:

„Ehhez még különleges viszonyok járulnak, ezek hatásaként Európában egyetlen nép jóléte sem lehet állandó, és folytonosan megváltoznak a hatalmi viszonyok.”¹⁴

Egy állam, bár ha a külvilág felé győztesnek és erősnek is látszik, ez még korántsem jelenti azt, hogy erős lábakon áll, főleg ha az adott hatalom a hódítások alkalmával felhalmozott vagyomból nem tudja megvalósítani a nép jólétét. Az árak egyre feljebb mennek, s így végül elveszíti az adott birodalom a versenyképességét a többi – szegényebb sorban élő – alacsonyabb színvonalú jólétet igénylő népek olcsó áraival szemben. Így az ilyen országokban (mint amilyen a világuralmi helyzetet élvező spanyol monarchia volt) a külső eredmények ellenére elindul a belső erózió folyamata, a reformoknak gátat szab a nép elégedetlensége, ennek következtében pedig az uralkodó végül elveszíti társadalmi bázisát. Márpedig enélkül egy nagy európai birodalmat – egy „nagy Európát” – lehetetlen egyben tartani. Viszont a civilizáció és a felvilágosodás folyamatos előrehaladása megvalósíthat egy belsőleg megalapozott, gazdasági és kulturális egységet. Amint David Lowenthal írja:

„Montesquieu a kereskedelmet a népek kommunikációjának nevezi. [...] A kereskedelem és a tudás együtt vet véget a középkornak. [...] A filozófiát a kozmopolitizmus tartja fenn, és a kozmopolitizmust a kereskedelem.”¹⁵

¹² Montesquieu (1943) 63. p.

¹³ Montesquieu (1943) 64. p.

¹⁴ Montesquieu (1943) 36. p.

¹⁵ Lowenthal (1994) 28-30. p.

Felhasznált irodalom:

- Infranca, Antonino (1998): Kant: Örök béke című írásának paradoxonjai. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1/3.
- Kant, Immanuel (1918 [1985]): Az örök béke. Bp., Lantos. ill. Bp., Európa Kiadó.
- Lowenthal, David (1994): „Montesquieu”. In: Leo Strauss – Joseph Cropsey (szerk.): A politikai filozófia története. Bp., Európa Kiadó. II. köt. 5-35. p.
- Molnár Máté (2001): Kant és az örök béke. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 2001. 2-3. sz. 448-454. p.
- Montesquieu (1943): Európa egységéről. In: *Európa Egységéről*. Bp., Phönix.
- Montesquieu (1962): A törvények szelleméről. I-II. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Saint-Pierre Abbé (2002): Az örökbéke-tervezet rövid foglalata. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. I. Bp., L'Harmattan.
- Stipta István (2002): A felvilágosodás Európa-koncepciója. In: Gönczi Katalin (et al.): *Egyetemes jogtörténet I*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Desgraves; Louis (2003): Montesquieu. Bp., Osiris.
- Manent; Pierre (1994): A liberális gondolat története. Pécs, Tanulmány Kiadó.

Kovács Sándor:

A SZEMÉLYI HATALOM EVOLÚCIÓJA EGYIPTOMBAN

Egyiptom jelenkori társadalmi-politikai fejlődésére számottevő hatást gyakorolt a történelmi kontinuitását ötezer éven át (!) megőrző *patriarchális társadalom*.¹ E formáció elemeinek szívós továbbélése a politikai gondolkodásban, a hagyományokban és a szokásokban, valamint a mindennapi életben eredetileg azzal magyarázható, hogy az ún. „ázsiai” típusú társadalmak konkrét formái között a „legkifejlettebb modell”, az „ideáltípus” – amint azt számos keletkutató, köztük Ch. Parain megállapította – az ókori Egyiptom volt.² E modell lett azután az a sajátos „*archetípus*”, mely Egyiptomban az évszázadok folyamán paradigma jelleggel öröklődött, illetve ismétlődött.³ A patriarchális társadalom legfőbb elemeinek dominanciája fennmaradt az asszír, perzsa, görög, római és bizánci uralom alatt is. Az arab, majd az oszmán-török hódítást követő – s voltaképpen „Omártól Iszmálig”⁴ ívelő – társadalmi „fejlődés” az esetenként jelentkező kvázifeudalizálódási folyamatok és a periódusonként visszatérő decentralizációs időszakok ellenére sem volt lényegében más, mint állandó „oszcillálás” a patriarchális társadalom fogalmi körében, mely a fogalmi teljességet leginkább az Abbászida dinasztia első évszázadában Manszúr és Mamún uralkodása⁵ között – érte el.⁶ Ezt a fázist tekinthetjük olyan időszaknak – írta Simon R. –, amikor az adott társadalmi formáció szerves totalitása a gyakorlatban is kimutatható. A brit uralom hatására⁷ a 19. század második felében ténylegessé vált feudalizálódást⁸ viszonylag gyors

¹ A fejlődésben elmaradott országok többségében a *patriarchális* társadalmi viszonyok egyes elemei napjainkig fennmaradtak. A legtöbb mai fejlődő ország hagyományos társadalma ugyanis ázsiai típusú volt. Szlávikné (1987) 32. p.

² Ecsedy (szerk., 1982) 271., 273-274. p.

³ Egyiptomban – voltaképpen a 19. századig – sem az *endogén* (pl. a földmagántulajdon vagy a kereskedelmi tőke fejlődése stb.), sem az *exogén* (pl. a nomád hódítások vagy a feudális behatások stb.) gazdasági-társadalmi folyamatok nem voltak képesek megváltoztatni a *patriarchális társadalom* stacionárius állapotát.

⁴ Omár kalifa az ortodox, „igaz úton járó kalifák” egyike (634-644); Iszmáíl pasa (1867-től kedive) az Alida dinasztia tagja (1863-1879).

⁵ Az Abbászida dinasztia második uralkodója Manszúr kalifa (754-775), hetedik uralkodója pedig Mamún kalifa (813-833) volt.

⁶ „Az arab (muszlim) fejlődés egyik fő jellegzetessége abba áll – mutatott rá Rostoványi Zsolt –, hogy a formáció totalitása, szervesülése egy rövid időszaktól (Abbászida kalifátus) eltekintve sohasem valósult meg.” Rostoványi (1985) 69. p.

⁷ Az imperialista terjeszkedés „Európán kívül sehol sem konkrét prekapitalista viszonyokat, feudalizmust talált, hanem *ősi közösségeket* és az ún. *ázsiai termelési módon* nyugvó társadalmakat. Szlávikné (1987) 20. p. E megállapítás – *mutatis mutandis* – Egyiptomra is érvényes. A Nílus völgyében csupán az európai behatolás hatására „jött létre a földmagántulajdon nemcsak a nagybirtokosok szintjén, de a parasztok között is.” – hangsúlyozta Simon R. Tőkei (szerk., 1982) 482. p. Az iszlám vallás tanítása értelmében ugyanis Allah az egyedüli, abszolút és kizárólagos tulajdonos. A Korán szerint „Allahot illeti meg (mind)az, ami az egekben és a földön van.” Korán, 31/26. „Övé (mind)az, ami az egekben, ami a földön, ami a kettő között és ami a föld alatt van.” Korán, 20/6. Rostoványi Zsolt álláspontja szerint: „Elvileg tehát Isten kizárólagos tulajdonosi mivolta miatt az iszlámban nincs is tulajdonjog. Isten [valójában a kalifa – K. S.] azonban a földet javaival együtt [...] használatra átadta az embereknek. [Így azok voltaképpen birtokosok lettek. – K. S.] Az embereknek kötelességük, hogy az – Istentől kapott – erőforrásokat a legjobb képességeik szerint, maximálisan (optimálisan) hasznosítsák, s ezzel is Istent szolgálják. Ebbe az is beleértendő, hogy tilos az erőforrások pusztítása, pazarlása, de kihasználásuk elmulasztása is.” Rostoványi (1986) 1311-1312. p. Mindezen felül a kalifáknak sem állt érdekében, hogy az általuk uralt birodalomban létrejöjjön egy – jelentős (föld)magántulajdonnal rendelkező, s ennél fogva a hatalmukat potenciálisan veszélyeztető – vagyonos osztály. Épp ezért az iszlám világban az uralkodó osztálynál sokkal fontosabb volt az uralkodó elit. Lewis (1981) 59. p. Egyiptomban csak 1842-től engedélyezték hivatalosan, hogy a földbirtokosok eladják vagy örökbe adják földjeiket; 1855-től pedig a föld öröklése is lehetővé vált. 1883-ban a műveletlen földek magántulajdona legalizálódott, majd röviddel később, 1891-ben a megművelt földeké. Tőkei (szerk., 1982) 482-483. p. Egyiptomban a politikai modernizáció sem belső, szerves fejlődés eredményeként jött létre – utalt rá Rostoványi Zsolt –, hanem a kolonizáció következményeként. Rostoványi (1987) 727. p. Az iszlám rendszerének másik alapelve ugyanis Allah egyedüli, abszolút és kizárólagos tekintélye, hatalma, illetve szuverenitása. A Korán szerint „minden hatalom Allahé”, akinek „kezében van mindenek országglása”. Korán, 35/10., 36/83. „Isten – aki abszolút autoritásából következően a «tényleges államfő» – szuverenitását bizonyos szempontból delegálta az emberekre...

kapitalizálódás kísérte, továbbörökítve a patriarchális társadalom számos rekvizitumát. Az 1952. évi „júliusi forradalmat” követő társadalmi fejlődés a társadalom történelmi típusainak átmenetei – nevezetesen a feudálkapitalizmus és az államkapitalizmus – között ment végbe, melynek során a társadalmi élet több – korábban „természetesen adódó” és „magától értetődő” – patriarchális jelensége problematizálódott. Az 1970-es évek elején ekképp vált releváns társadalmi-politikai problémává az államhatalom megszemélyesítése – a *személyi hatalom*.

A személyi hatalom törvényes léte és intézményes volta Egyiptomban reliktum jellegű. Az egyiptomi társadalom „politikai fejét” évezredekken keresztül patriarchális módon alakították ki, ugyanakkor a politikai gondolkodás paradigmájaként⁹ is élt és hatott. Egyiptomban a személyi hatalom az államiság első – *kezdeti és kezdetleges* – formájaként¹⁰ mint „isteni törvényekkel” legitimált „*teokratikus despotizmus*”¹¹ jelentkezett, illetve maradt fenn (rövid periódusoktól eltekintve¹²) a 20. század közepéig; majd az 1952. évi „júliusi forradalom” után egy időre¹³ a népszuverenitásra hivatkozó, de az egyének felett gyámkodó „*demokratikus despotizmus*” formáját öltötte. Egyiptom történelme folyamán ugyanis nem a (magán)tulajdon lépett fel abban az önállóságban és függetlenségben, melyet például a császárkori római jog biztosított neki (*ius utendi et abutendi*), hanem a (személyi) hatalom. Vagyis több ezer éven keresztül az *abszolút tulajdon* helyett az *abszolút hatalom* létezett öncélúan, önmagáért.¹⁴ Egyiptomban tehát – a központi hatalom szüntelen „árapálya” ellenére – az intézményes személyi hatalom lényegében *invariáns* maradt a társadalmi transzformációk sorozatával szemben. Ezért gyakorta fétiszizálódott, egyes korszakokban pedig a sors képzetévé és az örökkévalóság látszatává hiposztázálódott.

A 20. században azonban, a patriarchális társadalom politikai intézményrendszerének adekvát eleme, a személyi hatalom, a magán-, illetve az állami és szövetkezeti szektor térhódítása, továbbá a centralizált állami szervezettel szemben ellensúlyt képező társadalmi-politikai szervezetek kiépülése, valamint a népszuverenitás elvét hirdető polgári és szocialista eszmék beáramlása folytán mind kifejezettebb ellentmondásba került Egyiptomban a kapitalista,

mégpedig az egész közösségre.” Rostoványi (1987) 731. p. Lényegében ezt fejezi ki a „*vox populi vox Dei*” koncepciója. Goldziher (1981) 803. p. „Eszerint amit a közösség többsége akar, s igaznak és helyesnek fogad el, azt kell igaznak és helyesnek tekinteni.” Goldziher (1981) 529. p. A teokratikus közösség e gyakorlata „mint teológiai köntösben jelentkező társadalomontológiai elv ilyen határozott és döntő formában nem jelentkezett a többi keleti despotikus-bürokratikus államiságban” – állapította meg Simon R. Goldziher (1981) 929. p. Következésképp „a muszlim társadalom alakulása-formálódása során a hegemoniára törekvő két antagonisztész: a teokratikus muszlim közösség és az ókori keleti hagyományokat folytatni akaró dinasztikus/birodalmi államiság volt.” Simon (1980) 14. p. A közösségi és egyeduralmi elv folytonos ellentéte ugyanakkor – szervezett osztályok és alkotmányos intézmények híján – rendre az utóbbi győzelmével végződött. A lázadás és a – Ch. Diehl megfogalmazásával – „gyilkosság által mérsékelt egyeduralom” Egyiptomban évszázadokon át megakadályozta, hogy a hatalommegosztás, a népképviselő és a parlamentarizmus önálló elvekké formálódhassanak. Az országban 1856-ban jött létre az első államtanács, majd 1866-ban képviselőtestület, 1913-ban pedig törvényhozó testület alakult. Zádori (1874) 13., 123-124. p.; Vatikiotis (1984) 253-254. p. 1879-ben M. Faríd megalapította az első (polgári) egyiptomi pártot (Nemzeti Párt). Egyiptom első parlamenti választása 1881-ben zajlott, az első alkotmánytervezet 1882-ben készült. Ugyanakkor az első egyiptomi alkotmány csak jóval később, 1923-ban került elfogadásra. Robinson (1982) 138. p. A népszuverenitás deklarálása 1952-ben megtörtént ugyan, és a forradalmi katonai vezetésnek gyakran szolgált hivatkozási alapul, de állandó jelleggel csak az 1971. évi alkotmány rögzítette (1. rész 3. cikkely). Ld. erről Rostoványi (2004); Hofmann (2005)

⁸ M. Kutb ellenkező álláspontja szerint „egész történelme folyamán az iszlám világ soha haladt át a feudalizmus szakaszán”. Ahmedov (1982) 196. p.

⁹ Ld. erről: Watt (1968); Szytepanjanc (1982); Akkad (1952)

¹⁰ Általános érvennyel is megfogalmazható, hogy a „legősibb”, legnyersebb” és „legdurvább” állam terméke a – despotizmussá elfajuló – személyi hatalom. Vö. J. Bodin, H. Spencer, G. Simmel, M. Duverger és SZ. D. Zak műveit. J. Bodin (1987) 355. p.; Howard (1908) 380-381., 432-433., 446-448. p.; Simmel (1973) 250. p.; Duverger (1955) 330. p.

¹¹ P. V. Milogradov terminusa. (A „teokrácia” fogalmát J. Flavius vezette be.)

¹² Kivételnek számított többek között az i.e. 22-21. század, a 10. század első harmada vagy például a 14-15. század.

¹³ G. A. Nasszer személyi hatalma – alkotmányos korlátozások híján – voltaképpen 1954-1956 között érte el apogeumát.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy az abszolút hatalom *magáértvalósága* sohasem lehet abszolút.

majd később a nem kapitalista fejlődéssel. Az előbbi – a személyi hatalom vonatkozásában – a *forma* (monarchia),¹ az utóbbi pedig a *tartalom* (monocrazia)² tagadását anticipálta. Egyiptomban tehát a monokrácia és a demokrácia egymást kölcsönösen megengedő mozzanatainak koegzisztenciája a társadalmi fejlődés előrehaladtával mind problematikusabbnak bizonyult.

Egyiptomban a monarchia intézményének megszüntetését követően személyi hatalmon alapuló elnöki (prezidenciális) rendszer intézményesült.³ Ezt mindenekelőtt az ország halmozottan *ellentmondásos* volta, külső és belső konfliktusokkal terhelt *válságos* helyzete indokolta. A *személyi hatalmon alapuló elnöki rendszer* – *per definitionem* – az adott társadalom legfőbb reprezentánsa, illetve szimbóluma – a társadalom egyik alrendszerének, a politikai rendszernek – ezen belül is az államrendszernek – *centrális* eleme, mely magában egyesíti és összpontosítja a szuverenitás legfőbb gazdasági, politikai és ideológiai elemeit, vagyis a *legfelső döntési centrumot* képezi a főhatalom megtestesítőjeként; továbbá *mikrodinamikus* eleme, mely relatív önállósága révén – az objektív és szubjektív feltételektől függően⁴ – tendenciájában egyre dinamikusabbá válik,⁵ egyre újabb komponenseket involvál, s mint a *társadalom főlhalmozódott hatalma* tételeződik megismerésükkel. Vagyis olyan dinamikus „*pars pro toto*” jelenség, mely önmagában is problematikus.⁶

Az állam önelidegenedését megjelenítő személyi hatalom valódi problémáját mindamellett nem annyira a „Janus-arca” jelenti, hanem inkább az, hogy történelmi szerepe is *ellentmondásos*. Viszonylagos önállóságából adódóan hosszú időn keresztül fékezheti,⁷ ugyanakkor csak rövid ideig gyorsíthatja a progresszív irányú társadalmi fejlődést, mivel hosszabb távon diszfunkcioná-

¹ A monarchikus forma anakronizmusát még a köztársaság kikiáltása előtt (1952) elismerte Faruk, az itáliai száműzetésben élő egyiptomi exkirály: „Nemsokára már csak öt király lesz a világon – az angol, a káró, a kör, a treff és a pikk.” Magyarország, 1987/52.

² Az egyeduralkodó (monocrazia) és a népuralom (democrazia) elveinek „összeegyeztethetőségéről” Kossuth Lajos a következőket vallotta: „Egyik sem válhatik valósággá, a nélkül, hogy a másik illúzióvá váljék.” Kossuth (1900) 433. p.

³ 1953. június 17-én G. A. Nasszer ezredes – első nyilvános szereplésén – egy kairói tömeggyűlésen bejelentette a monarchia eltörlését. A másnap kikiáltott Egyiptomi Köztársaság elnöke és miniszterelnöke M. Nagib lett megtartva egyidejűleg a Forradalmi Parancsnoki Tanács (FPT) elnöki pozícióját, G. A. Nasszer pedig a miniszterelnök-helyettesi, illetve a belügyminiszteri funkciókon kívül ellátta az ország egyetlen hivatalos politikai szervezetének, a Felszabadítási Tömörülésnek főtitkári teendőit is. Ugyanakkor A. H. Amer a hadsereg-főparancsnoki, A. L. Bagdadi pedig a hadügyminiszteri tisztet vette át M. Nagib tábornoktól, s velük együtt miniszteri pozícióhoz jutott SZ. Szalem is. 1953. október 5-én további tisztek kerültek M. Nagib kormányába: Z. Mohieddin és G. Szalem. Hamrus (1984) 220., 245-247. p.; Kovtunovics (1984) 107-108., 113., 115. p. Az FPT tagjainak jelentős része azonban a kormányhatalom körén kívül maradt. 1954. április 17-én – a márciusi politikai válságot követően – M. Nagib tábornokot G. A. Nasszer ezredes váltotta fel. A Parancsnoki Tanács új elnevezése 1953. január 17-től – Forradalmi Parancsnoki Tanács miniszterelnökként, az FPT elnökeként és a hadsereg főparancsnokaként, megtartva ugyanakkor a Felszabadítási Tömörülés főtitkári tisztét is. Az újonnan alakult kormányban – az elnökön kívül – nyolc „szabad tisztt” töltött be miniszteri pozíciót. Ezt követően az FPT tevékenysége mindinkább formálissá vált, G. A. Nasszer kezében pedig mind nagyobb hatalom összpontosult. Hamrus (1984) 263. p.; Kovtunovics (1984) 122. p. A politikai hatalom koncentrációs folyamata, illetve G. A. Nasszer személyi hatalma csúcspontjához érkezett, amikor az 1956. június 23-án elfogadott második ideiglenes alkotmány legitimálta G. A. Nasszer köztársasági elnöki hatalmát. Másnap a „szabad tisztek” szervezete „önként” feloszlott, s vele együtt megszűnt az egyiptomi forradalom legfőbb irányító szerve, a Forradalmi Parancsnoki Tanács. Hamrus (1984) 307., 320. p.

⁴ A személyi hatalom növekedésének alapvető *objektív* feltétele a társadalmi osztályok hiánya, illetve fejletlen volta, esetleg időleges erőegyensúly; a *szubjektív* feltételek lényegét fejezik ki CL. A. Helvetius találó szavai: „Aki teheti, amit akar, az többet akar, mint amennyi kell.” Földesi (1983) 101. p. Vö. Korán, 96/6.

⁵ A hatalom – mint azt görög megfelelőjének (dynamis) jelentése (= állandó növekedés, előretörés) is bizonyítja – természeténél fogva *dinamikus*. Szabó (1977) 120. p.; Antalffy (1983) 163. p. Hérodotosz szerint a hatalom – ha egyszer létrejött – soha többé nyugvópontra nem juthat, megállás nélkül, szüntelenül előre kell törnie. Szabó (1977) 110. p. Erre utalt Kossuth Lajos megállapítása is: „A hatalom mindig terjeszkedésre törekszik. Ez természetében van, s ezért szükségesek ellenében a fékező korlátok.” Kossuth (1900) 392. p.

⁶ A személyi hatalom – vagyis a közösségi hatalom negatív formája – még pozitív tartalom (= a közösségi érdek) kifejezőjeként is *ellentmondást* hordoz.

⁷ Megjegyzendő, hogy retrográd társadalmi szerepe sohasem lehet abszolút, mivel végső soron a gazdasági mozgás az intézményes személyi hatalom visszahúzó és fékező mozgását áttöri.

lisan befolyásolja a társadalom életét.⁸ Vagyis a feltételektől függően a „*repoussé*” avagy a „*récusé*” elv szerint funkcionál. Ennélfogva vagy egyértelműen hátrányt, vagy – viszonylag gyorsan realizálódó, de idővel elkerülhetetlenül hátránnyá váló – átmeneti előnyt jelent a társadalom számára. Mindazonáltal a személyi hatalom hosszabb távon nem kerülheti el a társadalom visszahatását, aminek eredményeképpen ún. „egymást gyengítő kölcsönhatás”⁹ jön létre közöttük, s ez többnyire stacionárius állapot kialakulására vezet.

A személyi hatalom problematikájának mélyén rejlő ellentmondás alapja voltaképpen a társadalmi *közösség megkettőződése* az osztálytársadalom korában, minthogy a közösség önmagát önmaga mása által közvetítő mozgása kezdetben arra vezet, hogy a *közösség igazi lényegét* önmagán kívül, *egyetlen személyben* valósítja meg. A személyi hatalom tehát a közösségi hatalom elidegenült másolata,¹⁰ mely egyetlen személyben koncentrálja a hatalom minden lényeges elemét, illetve aspektusát. Vagyis olyan *rész* (egyén), mely egészként elfoglalja a legfőbb szuverén helyét, s ezáltal az *egész* (közösség) szuverenitás híján marad.¹¹ (Egyiptomban az elnöki rendszer bevezetését követően a népszuverenitás a köztársasági elnök teljhatalmaként nyert tényleges politikai és jogi kifejezést.) Ezen ellentmondás¹² szükségképpen újabb ellentmondásokra vezet, melyek leküzdése egyben a közösség megkettőződésének visszavétele, s egyszersmind a pusztá önkénnytől és pusztá véletlentől való megszabadulás törvényszerű folyamata.

Egyiptomban az intézményes személyi hatalom évezredes *magától értetődése* tehát századunk közepén *kérdéssé* vált, és végső soron *egzisztenciális problémaként* jelentkezett. E probléma megoldására tulajdonképpen két – egymással logikai ellentmondási (kontradiktorikus) viszonyban álló – lehetőség adódott, nevezetesen (1) az össztársadalmi érdekekkel megegyezően: a

⁸ Machiavelli óta számos politikai gondolkodó megfogalmazta, hogy a személyi hatalom jelentős „késleltető erő” (vis inertiae) a történelemben. Machiavelli a „Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről” című művében megállapította, hogy azokban az államokban, ahol a nép uralkodik, sokkal gyorsabb és jóval nagyobb a fejlődés, mint ott, ahol egyetlen személy az úr. Machiavelli (1978) 220. p. Spinoza felfogása szerint Machiavelli politikai műveiben „talán azt akarta megmutatni, mennyire kell a szabad sokaságnak óvakodnia attól, hogy feltétlenül egyetlen emberre bízva üdvét.” Spinoza (1980) 40. p. Diderot a személyi hatalom „*récusé*” hatását emelte ki, amikor rámutatott: „A korlátlan hatalommal rendelkező, legyen bár a legjobb ember, kénye-kedve szerint kormányozva bünt követ el: [...] tízévi boldogságot biztosít nekik, amelyért aztán húsz évszázadnyi nyomorúsággal fognak fizetni.” Diderot (1966) 118. p. A politikai gondolkodók jelentős része azt is felismerte, hogy a személyre szabott politikai berendezkedés voltaképpen válsághordozó (H. BAUMGARTEN), mely alapot teremthet az előrehaladó fejlődés számára, de nem engedheti azt beteljesedni (P. V. Milogradov), minthogy a társadalmat „örök gyermekségben” tartani igyekszik (A. De Tocqueville); következőképpen a fejlődés korlátja és az emberi nem tökéletesedésének akadályai (L. G. De Staël). Kossuth szavait idézve, a személyi hatalom „természeténél fogva akadályt képez a demokratikus eszmék valósításában, s a mellett soha sem szűnik meg azon veszélyessége, hogy elnyomás fegyverévé válhatik, a mint szelíd vagy gyöngye kezekből erőszakos vagy nagyraavagyó kezekbe megyen át.” Kossuth (1900) 433. p. Hasonlóképp gondolkodtak a századfordulón az egyiptomi „modernizátorok” is. M. Abduh – némileg szimplifikálva – az iszlám világ elmaradottságát az uralkodók zsarnokságának és az írástudók szolgáléküségének tulajdonította. Germanus (1973) 277. p.

⁹ A funkcionális totalitáson belül fellépő, ún. „*egymást gyengítő kölcsönhatás*” szemléletes példája A. Sauvy hernyó-hasonlata. Ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: Minthogy az „egész”-en belüli „rész” dinamizmusát az „egész”-ből nyeri (és többnyire az „egész” kárára növeli), ennél fogva az „egész” mindinkább statikus jellegűvé válik. E két ellentétes, ugyanakkor egymással szükségszerűen összefüggő tendencia azonban egy kritikus ponton túl elkerülhetetlenül behatárolja és végessé teszi a „rész” végtelenbe törő dinamizmusát. A „rész” ugyanis nem teljesen önálló entitás, hanem funkcionális kötelekek fűzik az „egész”-hez. Következésképpen a „rész” nem szakadhat el egészen „egész” alapjától, mert csak azzal együtt az, ami. A. Sauvy allegóriája szerint: „A helyzetet egy hernyó mozgásához lehet hasonlítani: a hernyó először elülső részével halad előre; de ha ezt nem követi testének hátsó része, akkor az elülső rész is lefékeződik.” Revue d' Economie Politique, 1956/66. A kizsákmányoláson alapuló társadalomalakulatokban az egyedi előrehaladása rendszerint az általános rovására történik. Ez a társadalom egészének haladását egyenlőtlené, antagonisztikussá teszi és lefékezi.

¹⁰ A közösségi hatalom *visszájára fordult, fétiszizált, kezdetleges* formája a személyi hatalom. Ez utóbbi a közösségi hatalom *helyett* jelenik meg a történelemben, amelyet úgy jelenít meg, hogy eközben el is fedi.

¹¹ Az intézményes személyi hatalom ugyanakkor *megszemélyesített* hatalom, mely – W. Bagehot szavait idézve – „a köznapiság szintjére hozza a szuverenitás csúcsát”, vagyis a „tudatlan tömegember” számára „felfogható módon személyesíti meg az arc nélküli hatalom áttekinthetetlenül kusza alkotmányos intézményrendszerét.” Köves (1987)

¹² Az ellentmondás kifejezhető az ún. Sheffer-művelet segítségével: $/P \mid (T \mid T) / \mid /P \mid (T \mid T)$

személyi hatalom folytonos restrikció útján való csökkentése, illetve pozitív lehetőségeinek kimerülését követő megszüntetése,¹³ és (2) az osztársadalmi érdekekkel ellenkezően: a személyi hatalom (a) folyamatos „szinten tartása”,¹⁴ mely csupán időleges megoldás lehet, avagy (b) állandó expanzió révén történő növelése, melynek következtében a személyi hatalom – saját lehetőségein túllépve – szükségképpen antinómiák útvesztőjébe jut.¹⁵

¹³ Algériában az elnöki hatalom túlzott koncentrálása a hatvanas években egészen más eredményre vezetett, mint Egyiptomban. Algériában „a túlzott centralizálás, a személyi hatalom erősödése lett az egyik kiváltó oka az 1965. június 19-i eseményeknek”. Lengyel (1982) 107. p. Ezen a napon 25 tagú Nemzeti Forradalmi Tanács vette át a hatalmat H. Bumédien ezredes, első elnökhelyettes és honvédelmi miniszter vezetésével. A hatalomátvételt követően – akollektív vezetéshez való visszatérés jegyében – megszüntették az államelnökséget. Lengyel (1982) 115-116. p.

¹⁴ A személyi hatalom hosszabb távú folyamatos „szinten tartása” *contradictio in adjecto*. A hatalom ugyanis – miként Hérodotosz és Thuküdidész nyomán a klasszikus kor görögségének tudatában is tükröződött – „természeténél fogva dinamikus, azaz sohasem lehet nyugalmi állapot.” Szabó (1977) 124. p. Kifejezően szólnak erről Arany János sorai: „Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad, / Soha közepszerben tespedve nem állhat.” Ez a lehetőség tehát a problémamegoldás szempontjából elhanyagolható és elhanyagolandó, ebből következően a másik két lehetőség – logikai összefüggésüket tekintve – az alexandroszi *amesa enantia* csoportjába tartozik. Vö. Garaczi (2007).

¹⁵ Ld. erről: Ablaka (2008).

Felhasznált irodalom

- Ablaka G. (2008): Egyiptom: bajban a Mubarak „dinasztia”. In: *Népszabadság*, 2008. március 20.
- Ahmedov, A. (1982): Szocialnaja doktrina islama. Moszkva.
- Akkad, A. N. (1952): Dimuqratiyya fi’l-islam. Al-Qahira.
- Antalfy Gy. (1986): Machiavelli és állam tudománya. Bp.
- Bodin, J. (1987): Az államról. Válogatás. Bp..
- Diderot, D. (1966): Mémoires pour Catherine II. Paris.
- Duverger, M. (1955): Droit Constitutionnel et Institutions Politique. Paris.
- Ecsedy Cs. (szerk., 1982): Az ázsiai termelési mód a történelemben. Tanulmányok, vitacikkek. Bp.
- Földesi T. (1983): Az igazságosság dilemmái. Bp.
- Garaczi I. (2007): A hatalomelméletek politikai és gazdasági összefüggései. In: *Valóság*, 2007. 9. sz. 1-21. p.
- Germanus Gy. (1973): Az arab irodalom története. Bp.
- Goldziher I. (1981): Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok. II. köt. Bp.
- Hamrus, A. (1984): Revoljucija 23 ijulja 1952 g. v Jegiptye. Ocserki isztorii. Moszkva.
- Hoffmann, M. (2005): Iszlám. Bp.
- Howard, C. F. (1908): Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata. Bp.
- Kossuth (1900): Kossuth Lajos iratai. Történelmi tanulmányok. 7. köt. Szerk.: Kossuth F. Bp.
- Kovtunovics, O. V. (1984): Revoljucija „Szvobodnih Oficerv” v Jegiptye. Moszkva.
- Köves T. (1987): „Mi megy itt, Károly?” Folytatásos „királydrámák”. In: *Magyarország*, 1987. december 25.
- Lengyel I. (1982): Algéria hármass forradalma. Bp.
- Lewis, B. (1981): Isztambul és az oszmán civilizáció. Bp.
- Machiavelli, N. (1978): Niccolo Machiavelli művei. 1. köt. Bp.
- Robinson, F. (1982): Atlas of the Islamic World since 1500. Oxford.
- Rostoványi ZS. (1985): Az iszlám kiütkeresése a modernizációs krízisből. Napjaink iszlám reneszánszának háttere. In: *Valóság*, 1985. november.
- Rostoványi ZS. (1986): Az „iszlám gazdaság” elmélete és az iszlám gazdaság etikája. In: *Közgazdasági Szemle*, 1986. november.
- Rostoványi ZS. (1987): A politikai hatalom és a társadalom viszonya az iszlámban. In: *Világosság*, 1987. november.
- Rostoványi ZS. (2004): Az iszlám világ és a Nyugat. Bp.
- Simmel, G. (1973): Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Bp.
- Simon R. (1980): Az ezeréves Ibn Színá (Avicenna). In: *Világosság*, 1980. december. Melléklet.
- Spinoza, B. (1980): Politikai tanulmány és levelezés. Bp.
- Szabó Á. (1977): Periklész kora. Történeti és politikai áttekintés. Bp.
- Szlávikné Hajba É. (1987): A fejlődő országok társadalmi-politikai viszonyai. (Tudományos szocializmus füzetek 97.) Bp.
- Sztyepanjanc, M. T. (1982): Muszulmanszkije koncepcii v filozofii i polityike. Moszkva.
- Tőkei F. (szerk., 1982): Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Bp.
- Vatikiotis, P. J. (1984): Arab and Regional Politics in the Middle East. London.
- Watt, W. M. (1968): Islamic Political Thought. The Basic Concepts. Edinburgh.
- Zádori J. (1874): Egyiptom. Bp.

Kovács Tímea Andrea:

ELEKTRONIKUS SZAVAZÁS ÉSZTORSZÁGBAN ÉS AMERIKÁBAN¹

Bevezetés

Témaként az információs társadalom témakörét választottam, azon belül is az elektronikus szavazást. Az első részben átfogóbb képet szeretnék adni az információs társadalomról a fogalom meghatározásával, illetve az Internet használatának veszélyeiről. Két állammal, az Egyesült Államokkal és Észtországgal kívánok részletesebben foglalkozni. Az elemzés során bemutatom ezen két állam elektronikus kormányzati politikáját és az elektronikus szavazási (e-szavazás) rendszerüket. Itt számolok be az elektronikus szavazásig vezető útról és a fejezetek során az e-szavazás használata mellett pro és kontra példákat sorakoztatok fel. Ezt követően hasonlítom össze a két ország által kiépített elektronikus voksolási (e-voksolás) rendszert.

A dolgozatomban arra keresem a választ, hogy vajon a két elemzett állam közül melyiknek fejlettebb és stabilabb az elektronikus választási rendszere. Véleményem szerint, az észt e-választási rendszer sokkal fejlettebb és biztonságosabb az amerikai rendszernél. Mindkét feltevésemet összehasonlító elemzéssel kívánom igazolni. A két elektronikus rendszert (e-rendszert) a következő szempontok szerint vetem össze: forráskód; alkalmazás területi mértéke; technikai összehasonlítások; jogi háttér; visszaélések, hibák; stabilitás; valamint a bizalom.

Információs társadalom

Ha a definíció szó szerinti elemzéséből próbálunk kiindulni, s az alapjaként használt információ szót vesszük, akkor annak eredeti jelentéséhez jutunk, amely valamilyen ismeretet, tényt jelöl. Az információs társadalom fogalom azt a társadalmi viselkedési formát jelöli, amelynek technikai alapjait a telekommunikáció fejlődése jelentette az elmúlt negyven évben. Ma már természetes, hogy interneten rendeljük meg az új könyveket, virtuális könyvtárba látogatunk, múzeumi körsétát teszünk, vagy például az eddig sok papírmunkával járó ügyeinket a világhálón keresztül kezdjük el intézni.

Az Internet hatásáról nap, mint nap olvashatunk vitákat a pozitív oldaláról és a negatívról egyaránt. Előbbire jó példa, hogy műveltséget, a tájékozottságot és az egyén szempontjából olcsó kommunikációt és a térbeli, időbeli korlátok felszakadását jelenti. Negatív hatásként említik, hogy magával hozza a bűnözés, a pornográfia és pedofília új formáját, a közvélemény manipulálását, az egyén tekintetében csökkennek a személyes kapcsolatok és sérül a magánélet titkossága. (Buda – Sárközy, 2001.)

Az információs társadalomnak szinonimájaként újabb és újabb kifejezéseket használunk. Z. Karvalics László foglalja legjobban össze azoknak a szavaknak a tárházát, amit előszeretettel használnak a világon az információs társadalomra:

„sokszor egészen más szó szerkezetet választanak: az információs társadalom, (information society) mellett gyakran feltűnik az információs forradalom (information revolution), az információs korszak (information age), a társadalom informatizálása/számítógépesítése (l'informatisation/computerisation de la société), az információorientált társadalom (information-oriented society), a <<kibertársadalom>> (ciber-society), a tudástársadalom (knowledge society), a tanuló társadalom (learning society) és székérderéknyi szellemes társuk.” (Z. Karvalics László, 1998).

Az információs társadalom különböző megnevezésén kívül rengeteg újabb fogalmat hozott magával, amit gyakran a magyar nyelv szinte csak angolul vesz át:

„Amilyen például a korszerű vállalkozói kapcsolatok (B2B), a gyártók és szolgáltatók új eljárásai (e-business), illetve a fogyasztókkal kiépített újszerű kapcsolatok (B2C), a piaci szolgáltatások korszerűsítése (e-commerce),

¹ A dolgozat első változata „Az elektronikus választás és biztonsági veszélyei” címmel OTDK-különdíjat nyert 2007-ben, az Informatikai Szekció, Társadalomtudományi alkalmazások tagozatában.

az üzleti, a civil és a közsfera új típusú együttműködése (PPP) és ezek visszahatásai a vállalati, intézményi szervezetekre. Ide értjük az információs szabadság ugrásszerű bővülését, amely az Internetnek köszönhetően mindenki számára hatalmas bőséggel és részletességgel nyitja meg a tájékozódás, a tanulás lehetőségét és egyben szükségességét (lifelong learning), a kulturális értékek megismerhetőségét (digitális kultúra). Ezzel az eszközrendszerrel, tudatos stratégiára építve, sokrétű új szakértelem segítségével fejleszthetők ki a modern közszolgáltatások, amelyeket a kormányzati szervezetek és az önkormányzatok kínálhatnak az állampolgárok számára (e-government), s így fejlődhet az állampolgárok részvétele a közéletben (e-democracy).¹

Komenczi Bertalan pedig nyolc pontban foglalja össze az információs társadalom ismertetőjegyeit:

- „1. Folyamatosan változós, képlékeny anyag
 2. technológiai determinizmus
 3. globális világ gazdaság
 4. hálózati társadalom
 5. tudásalapú és tanuló társadalom
 6. információval telített társadalom
 7. planetáris társadalom
 8. megnövekednek az egyes országok, társadalmak, embercsoportok, emberek közötti különbségek.”
- (Komenczi, 2002: 156-158).

Amennyiben ezek az ismérvek teljesülnek információs társadalomról beszélhetünk.

Páneurópai felmérés²

A 2006. szeptember 29-én az Európai Bizottság által nyilvánosságra hozott páneurópai felmérés a szélessávú Internet európai iskolákban történő alkalmazását és elterjedését vizsgálta. A kutatás a huszonöt európai uniós tagállamon kívül Norvégiára és Izlandra is kiterjedt.

A jelentés szerint az iskolák közel 90%-a rendelkezik szélessávú Internet hozzáféréssel a skandináv országokban, Hollandiában, Észtországban és Máltán. Alacsonyabb, 35% alatti, ez a mutató Görögországban, Lengyelországban, Cipruson és Litvániában. Ezzel szemben 2003-ban Amerikában már a középiskolák 95%-a rendelkezett nagy sáv szélességű Internet csatlakozással.³

1. táblázat: Az országok rangsora a páneurópai felmérés szerint

Ország neve	Rangsor (%)	Ország neve	Rangsor (%)
Észtország	95	Belgium	74
Málta	95	Portugália	73
Dánia	95	Olaszország	69
Hollandia	92	Ausztria	68
Izland	92	Lettország	67
Finnország	90	Írország	66
Svédország	89	Németország	63
Norvégia	89	Csehország	63
Szlovénia	85	Szlovákia	40
Spanyolország	81	Litvánia	33
Magyarország	77	Ciprus	31
Luxemburg	77	Lengyelország	28
Franciaország	75	Görögország	13
Egyesült Királyság	75		

(Forrás: <http://europa.eu.int>, hozzáférés: 2006. október.)

A táblázat a vizsgált országok rangsorát mutatja a szélessávú Internet elterjedésének százaléka alapján. Mint ahogy ebből a rövid táblázatból is kiderült, hogy a listát a posztszovjet tagállamok közül a legdinamikusabban fejlődő Észtország vezeti, mely az e-demokrácia területén kiemelkedő eredményeket mutat. Az észt iskolák 95%-a rendelkezik szélessávú Internettel, így

¹ Az információs társadalomról – kérdések és válaszok. – <http://www.itktb.hu/engine.aspx?page=infotars>

² A szöveg egy része publikálásra került az Infinit hírlevelében: <http://archive.infinite.hu/2006/1006/index.html>

³ Europe's Information Society (2006) – http://ec.europa.eu/information_society/index_en.htm

egy igen fejlett Internet infrastruktúráról beszélhetünk. A tanárok 60%-a használ számítógépet a tanítás során, melyet az első számú ábra is mutat s a pedagógusok is úgy ítélik meg, hogy a technikai vívmányok tanítási módszerként történő alkalmazása pozitív következményekkel jár.¹

Hackerek

Először, szeretném tisztázni a sokszor összekeveredő fogalmakat, mivel a hacker és a cracker szavakat sokan rosszul használják. Míg az első megbízásból tör fel rendszereket tesztelés vagy adatlopás céljából, addig az utóbbi szoftvereket tör fel. A behatolók előszeretettel használják ki a programokon lévő biztonsági réseket. Mindkét tevékenység szerepel a kiberterrorizmus² eszköztárában.

Sajtóbeszámolókból értesülhetünk a bank-hackelésekről is, egyik jó példája egy Németországban megtörtént eset (Vosseberg, 2002). Az ország legnagyobb bankjának az online szerverét támadta meg egy high-tech televíziós műsor által megbízott csoport. A megbízott fiatalemberek információkat töltöttek le a bank ügyfeleinek a számláiról: „Az információk neveket, számlaszámokat, PIN-számokat és internetes IP-számokat tartalmaztak, amelyek fontosak a biztonságos online banki szolgáltatáshoz.” (Vosseberg, 2002:31)

Célpontok

Sokszor versenyszellemtől fűtve, de előfordul, hogy csak véleményük kinyilvánítása végett törnek fel szervergépeket és tesznek tönkre oldalakat a hackerek. Elsőszámú célpontjuk általában egy nagyobb kihívást és/vagy nyilvánosságot jelentő politikai portál vagy egy nagyobb cég honlapja. Az utóbbira jó példa az Amerikai Lemezkiadók Szövetségének (rövidítése: RIAA) esete:

„RIAA.org internetcímen lévő website-ot ismeretlen személyek több száz vagy ezer gépről akkora forgalmat irányítottak a zenei iparág érdekeit képviselő szervezet honlapjára, amelyet az nem tudott lekezelni.

Az RIAA közlése szerint az ún. elárasztásos (denial-of-service) támadás múlt hét pénteken vette kezdetét, és csak hétfőn hajnalban ért véget, de egyelőre még egyik hackercsapat sem vállalta érte a felelősséget.”³

A politikai portálok esetében három esetet emelnék ki az utóbbi pár évből. Az egyik támadás a brit Munkáspárt honlapját érte.⁴ Egy fotót helyeztek el, amelyen George Bush amerikai elnök a kuttyájával látható, de az állat fejének a helyén Tony Blair képét helyezték el. A politikai kritikai jelleget, gondolom, nem szükséges különösen magyarázni, a brit kormány iraki politikáját kívánták minősíteni.

A második egy magyar vonatkozású eset. 2001-ben egy fiatal hacker feltörte a Nemzetbiztonsági Hivatal honlapját.⁵ A fiatalembert később megtalálták, aki ugyan maga nem ismerte el a feltörés tényét, de kiderült róla, hogy nem megbízásból cselekedett, hanem csak szakmai hozzáértését kívánta ország-világ előtt megmutatni. Az álneveként „Pistikéék”-et használó hacker még üzent is az oldalt meglekintőnek, ebből közölnék egy részletet, arra példaként, mit írnak egy feltörés során az elkövetők a megtámadt oldalra. Természetesen, annak tartalmától és stílusától elhatárolódom, csupán a hackerek üzeneteinek stílusát kívánom ezzel illusztrálni. A helyesírási hibákat és a szerkesztést az eredeti formátumban meghagytam a hitelesség kedvéért:

„Udv nep!

Hogy miért is kell most ezt a lapot itt latnotok? Egy oka van, meghozza az, hogy az aktualis magyar kormány meglehetosen unszimpatikus magatartast tanusit az usaval szemben. Hogy ez mit is takar pontosan? Mindossze

¹ Uo.

² „Az Interneten elkövetett, a megtámadott intézmény informatikai rendszerének – ezáltal a megadott intézmény – megtámadására, megbénítására vagy megsemmisítésére irányuló törvényellenes cselekmények összessége.” Budai (2002) 148. p.

³ Megbénították az RIAA weboldalát (2002) – <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20020730megbenitottak.html>

⁴ Tony Blairt figurázták ki a hackerek (2003) – <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20030617feltortek.html>

⁵ Feltörték a Nemzetbiztonsági Hivatal webszerverét (2001) – <http://index.hu/tech/jog/nhack>

annyit, hogy a "rettenetes" terrortamadas után rogtan kihuzattak mindenhova a fekete zaszlot, mert ugye mi egyutierrezunk az amerikai neppel, es a multikkal. Azokkal a multikkal akik elhitetik velunk, hogy a kola nem art a csontjainknak, hogy nem a bankrendszer miatt van ilyen merteku szegenyseg, azokkal, akik megkapjak az adonkat. Mert ugye nekunk ez kotelessegunk.”⁶

A megfelelő nyilvánosságért az elkövető e-mail-ben értesítette a sajtó képviselőit.⁷

A harmadik esetben a hacker a magyar miniszterelnök oldalát támadta meg egy olyan technikával, amellyel a kiszolgált egyszerre számtalan gépről érkező lekérésekkel bombázzák, ezzel leterhelik és meg is bénítják a kiszolgált, ez az ún. elárasztásos támadás módszerével.⁸

2003-ban, már egy brit cég felmérése vizsgálta a hackertámadások célpontjait és a támadás kiindulási pontjait. A legtöbb akció Brazíliából eredt, de Törökország és Amerika hackerei is előkelő helyre kerültek a rangsorban. A célpontok tekintetében, az Amerikai Egyesült Államok áll az élen.⁹ Ma már a hackerok gondolkodását tanítják, az oktatás célja:

„Az akadémián tanulók a rosszindulatú szoftverek és a tűzfalak áttörésének módszerei mellett persze egy sor olyan internetes trükkel is megismerkednek, amelyek segítségével könnyűszerrel hozzá lehet férni védett anyagokhoz. Az akadémián végzők "erkölcsös hackeri diplomát" szereznek, és arra lesznek kiképezve, hogy a valódi, veszélyes hackerok fejével gondolkodva mindig egy lépéssel előttük járjanak.”¹⁰

Teljesen elfogadott lett az is a szakmai körökben a világon, hogy egy-egy híres hacker előadást tart és oktat, például az Infosecurity Europe 2006 konferencián a NASA rendszerét feltörő hacker tartott előadást.¹¹

Tapasztalatok

Témánk szempontjából fontos annak megválaszolása a fenn említett példák nyomán, hogy a banki rendszerbe vetett bizalom megingása, mennyire van kihatással az elektronikus szavazási rendszerekbe helyezett bizalomra? Ha egy bank biztonsági rendszere sem lehet teljesen megbízható, feltörhetetlen ezt figyelembe véve lehet-e biztonságos az e-voksolás? Továbbá, amennyiben hacker támadás érné a szavazógépeket, akkor sérülne-e a választójogban biztosított titkosság? Ki kerülhetők-e a szoftverhibák? És ezenkívül még rengeteg, a biztonsággal kapcsolatos kérdés merül fel, de úgy vélem, minden nehézség ellenére mind a szavazópolgár és mind a szavazat összeszámlálása tekintetében gyorsabb és kényelmesebb az elektronikus mód. A még gyerekcipőben járó e-szavazás, elénk vetít egy olyan világot, ahol a karosszékből szavazhatunk és talán, ez is növelheti a választásokon résztvevők számát. A karosszékekben, felmerül-e a szavazópolgárban hogy visszaélhetnek a szavazatával?

Úgy vélem, ennek veszélye mindig ott fog motoszkálni bennünk, még akkor is, ha szakértők százai próbálnak meg minket meggyőzni a rendszer biztonságáról. Szerintem, a kétkedők és a rendszernek bizalmat szavazók táborát sem kell figyelmen kívül hagyni. Így, a megoldást véleményem szerint a „kettős rendszer” jelentené, tehát az elektronikus rendszer használata és a hagyományos papírrendszeré egyidejű használata egy átmeneti időszakra, melynek előre egy végdátumot határoznánk meg, ezen az időpontra később, utólag lehetne módosítani. Persze, itt rögtön adódik a kérdés, mit jelent az átmeneti időszak? Ezt országoktól tenném függővé, folyamatos felmérésekkel minden egyes választás után. Lehet, hogy az átmeneti időszak több évtizedet is jelentene egy későbbi módosítás után.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Gyurcsány weboldalát támadja az új vírus (2004)

– <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20041028miniszterelnoki.html>

⁹ A brazil hackerok a legaktívabbak (2003) – <http://valasztas2006.origo.hu/techbazis/internet/20030926abrazil.html>

¹⁰ Hacker akadémia nyílt Chicagóban (2006) – <http://www.sg.hu/cikkek/49217>

¹¹ Biztonsági konferencián tart beszédet a NASA-hacker (2006) – <http://www.sg.hu/cikkek/44004>

2004. évi választások Amerikában

Út az elektronikus szavazásig

Az Amerikai Egyesült Államokban (USA) 2000-ben a Clinton adminisztráció elkezdte a minden társadalmi szintre kiterjeszteni a számítógép és az Internet használatát az életminőség javítására. Clinton elnök 2000 áprilisában ezt mondta:

„Küldetésünk, hogy megnyissuk a digitális határokat minden amerikai polgár előtt, tekintet nélkül jövedelmére, végzettségére, lakóhelyére, bőrszínére vagy esetleges rokkantságára... Ha együttműködünk a digitális szakadék felszámolásában, a technológia lehet majd társadalmunk valaha is létezett legnagyobb egységesítő ereje.”¹²

Minden társadalmi szinten igyekeztek elérni, hogy az Internet használók számát növeljék, bekapcsolták a programba a non-profit szervezeteket, az oktatásra sőt, még a kisvállalkozásokra is figyelmet fordítottak. A program elsődleges céljaként meg kívánták szüntetni a digitális szakadékot az USA-ban.

„Meg kell szüntetnünk a digitális szakadékot ebben az országban. Hiszem, hogy minden gyermek Amerikában - tekintet nélkül jövedelmére, lakóhelyre, faji hovatartozásra vagy esetleges rokkantságára - képesnek kell lennie arra, hogy elérjen egy számítógépes billentyűzetet, és ezen keresztül egy ujjhegynyire érintéssel elérje a tudás, a kereskedelem és a kommunikáció hatalmas új világait. Nem lehetünk elégedettek mindaddig, amíg minden amerikai nem ismeri az Internet ABC-jét: a hozzáférést (access), az alapvető készségeket (basic skills) és a nagyon jó minőségű tartalmat (high-quality content).”¹³

Al Gore 2000 februárjában a következőket mondta:

„Meg kell értenünk, hogy a technológiai forradalom életünk minden vonatkozásának forradalmára lehetőséget teremt - az osztálytermeinktől kezdve az iskolákban, ahol az oktatószoftverek a tanulás ütemét hozzáigazíthatják az egyes gyerekek képességeihez; az üzleti világunkon keresztül, ahol a Világháló még a legújabb vállalkozó számára is globális üzleti lehetőségeket nyújt; egészen családunkig, ahol az új technológia szélesre tárhatja a lehetőségeket a lakásukhoz kötött öregek, a rokkantak és mindazok előtt, akik túl messze vannak a legközelebbi kórháztól és vagy munkaerő-átképzési programtól.”¹⁴

2000-ben, Clinton elnök FirstGov.gov webhely létrehozását sürgette, melyen az állampolgárok rengeteg kormányzati portál tartalma között kereshetnek: „A FirstGov keresőmechanizmusa félmilliárd dokumentumot tud átnézni kevesebb, mint egynegyed másodperc alatt.”¹⁵ Magát a keresőrendszert dr. Eric Brewer, a Kalifornia Egyetem kutatója és az Inktomi Corporation társalapítója, egyben tudományos vezetője építette ki és adta át a kormánynak „ajándék” gyanánt.¹⁶

A Társadalombiztosítási Adminisztráció (Social Security Administration), a Veteránügyi Adminisztráció 1999-ben az Oktatási Minisztérium és az Egyenlő Alkalmaztatási Lehetőségek Bizottsága (Equal Employment Opportunity Commission) javított weboldala minőségén és letölthető űrlapokat tett fel rá vagy éppen ott azonnal kitölthető űrlapokat, melyeket vissza is lehet küldeni.¹⁷

A kormány igyekezett előmozdítani az elektronikus pénzforgalmat, így például az állam bevételeiből „minden három dollár közül körülbelül kettőt”¹⁸ gyűjtenek be és fizetnek ki elektronikusan:

„1999-ben a szövetségi kormány elektronikusan fizette ki az általa folyósított 959 millió kifizetés 78 százalékát. Ez magában foglalja a bérfizetések 96 százalékát, az eladóknak folyósított kifizetések 81 százalékát, valamint a járulék kifizetések 73 százalékát.

¹² <http://www.itglobe.net/itc/usa.html>

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

Az elektronikus számla-átutalási program például lehetővé teszi azon szövetségi járulék-, bér- és nyugdíjellátás-kifizetésben részesülő személyek számára, akik nem rendelkeznek hagyományos bankszámlával, hogy a számukra járó összegeket közvetlen letét útján kapják meg egy alacsony kezelési költségű számlán keresztül, ugyanazon fogyasztóvédelmi biztosítékok mellett, melyben más számlatulajdonosok részesülnek.”¹⁹

Ezen előzmények után, megkerülhetetlenné vált az elektronikus szavazás kérdésköre. 2000. október 10-11-én tartották meg a Nemzeti Tudományos Alapítvány szponzorálásával az „Internet Policy Institute e-Voting Workshop”-ot, az Internet Politikai Intézet elektronikus szavazással foglalkozó tanácskozását.²⁰ A Maryland Egyetemen karöltve tartott fórum házigazdája a Freedom Forum volt.²¹ Az előadások tartalma és maguk az előadók is sokszínűek voltak, hiszen találunk a palettán választási tisztségviselőtől egészen az információtechnológusig rengeteg szakembert.

Elektronikus szavazás

Az USA-ban, kísérleti jelleggel egy 6,2 milliós projektet valósított meg a Védelmi Minisztérium, hogy a külföldön tartózkodó katonák az Internet segítségével adhassák le a voksukat. Egyes megfigyelők szerint, azonban már itt elkövette azt a hibát a kormányzat, hogy nem figyelt eléggé olyan veszélyforrásokra, mint a hackerek, továbbá a rendszer kiépítéséhez szükséges pénz mennyiségét is kifogásolták. A Pentagon „szerződéses hackereinek” a támadását elhárították (Budai, 2002:78) ugyan, de egy tényezőről megfeledkeztek. Ez a szavazók otthoni gépe, mely támadható és ellenőrizhetetlen, mert amint ellenőrizhetővé válna az otthoni gép, a titkosság elve sérülne. További problémát jelent, hogy hiányzik az internetes kultúra és nem oldható meg a külső védelem ellenei teljes biztonság. (Budai, 2002:79)

2002-ben a Kongresszus elfogadta a Segítsd Szavazni Amerikát (Help America Vote Act, HAVA) mely a régi lyukkártyás és karos szavazógépek helyett az új modern technika vívmányainak a használatát írja elő²² s a körzetek saját döntésére bízta a gépek alkalmazását. Ha alkalmazása mellett döntöttek, akkor tehát a 2004-es elnökválasztáson érintőképernyőkön kellett szavazniuk az állampolgároknak, amely mind angol, mind spanyol nyelven elérhető volt. Nehézséget okozhat azonban a szavazópolgároknak a technika használata,²³ amelyről az index.hu oldalán olvashatunk részletesebb leírást:

„A DRE-elv (direct recording electronic voting system) lényege, hogy a szavazó személyre szóló chipkártyával azonosítja magát, a leadott voks pedig flash memóriában tárolódik, illetve CD-re írják. A CD-ket azután a szavazatszámoló-és hitelesítő központokba szállítják, és ott összesítik.”²⁴

Bonyolította a helyzetet, hogy a szakértők se értettek teljesen egyet az e-szavazással kapcsolatban. Sőt ahogy olvashatjuk az www.sg.hu cikkében:

„A mostani helyzetet bonyolítja, hogy egy amerikai bíróság úgy döntött, hogy az elektronikus választási és szavazórendszerek eredményeit nem kell papíron is megjeleníteni ahhoz, hogy azok hitelesek legyenek.”²⁵

Ez a vélemény rögtön felveti a kérdést, de akkor hogyan számoljuk újra a szavazatokat, ha vita merül föl? Vissza lehet-e kétségeket kizáróan keresni a szavazatokat? Gépen ugyan vissza lehet keresni, hogy hány szavazatot kapott az adott jelölt, de azt, hogy nem téved-e a gép azt nem lehetséges. S az érintőképernyő mennyire megbízható? Regisztrálja-e a szavazatot vagy sem? „Az érintőképernyők ugyanis több helyen megbízhatatlannak bizonyultak, vagy egyáltalán nem

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Döcögő e-szavazás az elnökválasztáson (2004) – <http://index.hu/politika/kulfold/evote6808>

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Gyurkity Péter: Elektronikus szavazás: álom vagy rémálom? (2004) – <http://www.sg.hu/cikkek/34229>

reagáltak az érintésre.”²⁶ Az első elektronikus szavazás az USA-ban 2004. márciusában zajlott le, ahol a tíz állam lakosai arról, ez az ország egyharmadát jelenti, döntöttek, hogy ki legyen Bush ellenfele az elnökválasztáson.²⁷

„A megmérettetés előtt biztonsági technikusok jelentősen javították a választási rendszer biztonságát, hogy a visszaélésektől és problémáktól mentesen el tudja látni a rengeteg szavazót Kalifornia államtól egészen Marylandig. Persze még ennek ellenére is voltak problémák, a korai órákban többek között Kaliforniából, New Yorkból és Ohio-ból is érkeztek jelentések különböző technikai gondokról.”²⁸

Ezen az előválasztáson se ment minden gördülékenyen, hiszen voltak fennakadások:

„A jelenlegi problémás helyek egyike Maryland volt, ahol az egyik szavazóhelyen vissza kellett álljanak a papír ívekre, mivel a gépek egyszerűen nem működtek. Az illető állam választási felügyelete szerint azonban ezt a problémát is gyorsan meg tudták szüntetni. Ugyancsak papírra álltak vissza a Georgia állambeli Effingham Countyban, ahol a felelősök elfelejtették a gépek kódolórendszerét beprogramozni - a hozzáférési kártyák alapján ezek választják ki, hogy milyen űrlapot kell megjelenítenek, és az, milyen névre szóljon. Ezen kívül Georgiában egy tanuló felfedezett 10, egy előtérben őrizetlenül álló Diebold terminált, és még ott helyben le is fényképezte a lezáratlan gépeket.”²⁹

A civil szervezetek, a Verified Voting vagy a Common Cause aggodalmuknak adtak hangot, hogy volt olyan állam, ahol csak géppel lehet szavazni, vagy például azt kifogásolták, hogy a gyártók, nem hozták nyilvánosságra az operációs rendszerek forráskódját, amik futnak a szavazógépeken, s ez nagy visszaélésekre ad alkalmat. Más országokban nyílt forráskódú operációs rendszert használnak, mint például Kanadában.³⁰

Még mindig nem kaptunk választ arra, hogy sérülhet-e a választójog során előírt titkosság vagy sem. A civil szervezetek pontosan ezért szeretnék, ha nyílt forráskódú lenne az operációs rendszer, és persze így a visszaéléseket is felderíthetnék a szakemberek. Ebben a helyzetben nem tudják, hogy hol van a biztonsági rés a rendszeren, és hol van lehetőség a csalásra, a támadásra. Természetesen, az is igaz, hogy nem minden hibát fedeznek fel, amit az esetleges támadó, manipuláló kihasználhat. Persze, figyelembe kell vennünk az adott operációs rendszert kiadó cég, vállalat érdekét is. Hiszen, ha nyilvánosságra hozza a rendszerének a hibáit, vásárlóktól eshet el, s a már eladott operációs rendszer használói szintén komoly veszélynek lennének kitéve.

²⁶ Gyurkity Péter: Sikerral zárult az e-szavazás Észországban (2005) – <http://www.sg.hu/cikkek/40131>

²⁷ Ld. 29. sz. jegyz.

²⁸ Rónai László: Lezajlott az első elektronikus választás (2004) – <http://www.sg.hu/cikkek/31293>

²⁹ Uo.

³⁰ Ld. 26. sz. jegyz.

Észtország elektronikus rendszere

Előzmények

2000-ben fogadták el Észtországban a digitális aláírásról szóló törvényt, és egyúttal elindították az online adóbevallás rendszerét is. Egy év múlva, pedig napvilágot látott az elektronikus hírközlési törvény, mely a következőképpen határozta meg szabályozási célját:

„Biztosítsa a lehetőséget ahhoz, hogy a demokratikus kormányzat és jogállamiság alapelveivel összhangban mindenki hozzájusson a közszolgálati tájékoztatáshoz, valamint, a nyilvánosságnak lehetősége nyíljon arra, hogy a köz érdekében kifejtett tevékenységet figyelemmel kísérhesse.”³¹

Az észt elektronikus stratégia alapelveit Mátyus Sándor tanulmányában találjuk meg a legátfogóbban megfogalmazva, ezek szerint:

- „1. Az e-Europe akcióterv szellemében az elektronikus szolgáltatások fejlesztését – különös tekintettel a polgárok, az üzleti és kormányzati szféra igényeire.
2. A hozzáférhetőség és elérhetőség javítását - ami egyrészt jelenti a polgárok számítástechnikai ismereteinek bővítését, másrészt az e-kormányzati szolgáltatások minden társadalmi csoport számára elérhetőbbé tételét.
3. A digitális dokumentáció és archiválás rendszerének mélyítését.
4. Az «X-road» project fejlesztését.
5. Az iskolák, oktatási egységek számítógépekkel való ellátását - mely a fő cél: az «1 számítógépet 20 diákra» programját kívánja rövid időn belül elérni.
6. A «Tigris Egyetem»/«Tigrisugrás» programját - mely program az ország ICT – információs technológiai – hálózatát az oktatási szférán keresztül, például informatikusok továbbképzésével serkenteni.”³²

A negyedik pontban fentebb említett „X-road” projekt Mátyus Sándor megfogalmazása szerint a „leegyszerűsíti a különböző résztvevők közötti információcserét és mely projekt kidolgozása a RISO egyik nagy sikerének tekinthető”.³³

A szintén fentebb említett RISO, az Állami Informatikai Rendszerek Részlege, melyet a Gazdasági és Informatikai Minisztériumnak rendeltek alá. Ez az intézmény határozza meg az informatikai költségvetést az ország számára, az informatikai törvénykezést, a nemzetközi együttműködések és az informatikai projektek sorsát. A végreható szerv, az Észt Informatikai Központ, azaz rövidítve az EIC együttműködve adott esetben az önkormányzatokkal, minisztériumokkal, s az intézmények feletti az ellenőrzést az Állami Számvevőszék végzi.

Az e-kormányzat első jelei

1996-ban, a „Tigrisugrás” elnevezésű programot indította el az észt kormány, melynek célja az iskolák világháló hozzáféréseinek bővítése volt.³⁴ Észtország a több internet-felhasználó reményében még Bill Gatesszel a Microsoft elnökével is folytatott tárgyalásokat az „Internet Mindenkinék” projekt közös megvalósítása érdekében.³⁵

Élen jár a szélessávú internethozzáférések biztosításában Dánia, Hollandia, Nagy-Britannia, amit az első táblázat is mutat, de sokakat meglepett az Európai Unióhoz egy újonnan csatlakozó ország, Észtország teljesítménye, mely az előtte járókkal szemben bevezette az elektronikus szavazást. A britek 2006-ra tervezték a próbaüzemet,³⁶ de végül mégis letettek róla. Sőt, az sms-

³¹ Mátyus Sándor: Egy e-kormányzati sikertörténet a Baltikumból: e-Észtország. (2005)
– <http://www.pointernet.pds.hu/ujsagok/evilag/2005-ev/02/20070228150410623000000413.html>

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Lagzi Gábor: E-esti, azaz elektronikus Észtország (2005)
– <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/772/1/71>

³⁵ Észtország: „Internetet Mindenkinék!” (2004) – <http://www.sg.hu/cikkek/30947>

³⁶ McCue, Andy: E-voting tech trials ditched by government (2006)
– <http://management.silicon.com/government/0,39024677,39151891,00.htm>

es szavazást is elvetette a Miniszterelnök-helyettesi Iroda, mely felelőse volt a projektnek.³⁷ Mindezt figyelembe véve, el kell ismernünk a volt szovjet tagállam teljesítményét.

Észtország az az ország, ahol a kabinetülésen résztvevők akár viccet is olvashatnak. Hiszen „ők is csak emberből vannak” – nyilatkozta Tex Vertmann, a kormány technológiai tanácsadója.³⁸ Az azonnali üzenetküldéssel bekapcsolódhatnak az ülésbe a távolmaradók, így nem maradnak le az ülés egy percéről sem. Az ülésen történtek követését ezen kívül, egy nagy képernyő könnyíti meg a képviselők számára, sőt, a sajtóhírek is felkerülnek a kormányzati portálra, köszönhetően a csúcstechnikának, mellyel a döntés megszületését követő pár percen belül elérhetővé válnak a friss információk.

A „Ma én döntök” azaz a „Tana Otsustan Mina” (TOM)³⁹ elnevezésű portál a legérdekesebb, melyen minden állampolgár elmondhatja véleményét a kormány döntéseiről. Véleményem szerint, ezzel úgy érzi az állampolgár, hogy ő is beleszólhat a döntésekbe, hasznos tagja a társadalomnak, s részese lehet a döntéshozásnak, hiszen, ha a látogatók 51%-a támogat egy állampolgári indítványt, azzal a hatóságoknak foglalkozniuk kell,⁴⁰ sőt emellett a TOM az Internet használatot is népszerűsíti a társadalom körében.

Az elektronikus voksolás

Az észt elektronikus választás bevezetésének érdekes története van. Az ember nem is gondolná, hogy egy szobron múlt, hogy a 2005-es helyhatósági választásokon lehetővé tegyék az Interneten történő szavazást.⁴¹ Egy szobor helyét illetően kellett a szavazatra jogosultaknak 2005 januárjában voksolniuk Tallinban. A szavazás eredményét, mely szerint a szavazásra jogosultak 14%-a nyilvánította ki véleményét, olyan sikeresnek ítélték a hatóságok, hogy a 2005-ös helyhatósági választások során az Interneten keresztül is lehetett szavazni. Akkor, az illetékesek ettől tették függővé a 2007-es parlamenti választáson történő bevezetését.

Észtország elsőként engedélyezte az e-szavazást,⁴² ebben persze, Thad Hall, a Utah Egyetem politológusa szerint, közrejátszott a lakosságának száma (1,345 millió fő⁴³), amely „pont megfelelő egy ilyen kísérlethez”.⁴⁴ A választás során a választási hivatalok nem kaptak jelentést semmiféle, a választási rendszeren lévő, biztonsági kikapukról vagy hibáról. A választási szakértőknek ezen kívül, amitől a legjobban tartanak, a hacker támadásról sincs információjuk.⁴⁵ Jason Kitcat, a Sussex Egyetem kutatója szerint viszont ez inkább „kidobott pénz, és a kormány az energiáját pocskolja”.⁴⁶ A szakértő úgy véli, hogy az észt rendszer biztonságilag napra kész, tehát képes az új vírusoknak és egyéb más támadásoknak ellenállni, de nincs olyan rendszer, mely „egy politikai szavazásra elég jó lenne”.⁴⁷

Technikailag nyílt forráskódú⁴⁸ operációs rendszerrel ellátott gépekről, Linux szervergépekről van szó, ilyet használnak Kanadában is.⁴⁹ Az otthoni szavazáshoz egy Internettel ellátott gépen kívül

„egy speciális azonosító kártya szükségeltetett, illetve egy nagyjából 5 ezer forintba kerülő leolvasó, amely a számítógéphez csatlakozik. Az ország szavazóinak 80 százaléka rendelkezik ilyen speciális kártyával, mivel ezt már 2002 óta használják online banki, illetve az adózással kapcsolatos szolgáltatásoknál”.⁵⁰

³⁷ Gyurkity Péter: A britek nem kérnek az elektronikus szavazásból (2005) – <http://www.sg.hu/cikkek/39176>

³⁸ Hi-tech kormányzás Észtországban (2004) – <http://www.sg.hu/cikkek/32361>

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Ld. 30. sz. jegyz.

⁴² Estonia first to allow online voting nationwide (2005) – <http://www.msnbc.msn.com/id/9697336>

⁴³ Population Statistics (2008) – http://www.vm.ee/estonia/kat_173/pea_173/999.html

⁴⁴ Ld. 46. sz. jegyz.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Angolul source code, melyből a fordító programok készítenek a számítógép által már futtatható tárgykódot.” Szótár. <http://pcforum.hu/szotar/>

⁴⁹ EE: Estonian eID card passes 1 million threshold. (2006) – <http://ec.europa.eu/idabc/en/document/6216/591>

2006. végére az elektronikus azonosító kártyára (e-ID) jogosultak közel 90%-a igényelte az azonosítót. 2005-ben, a fővárosban volt kimagaslóan sok az e-ID-k száma, mivel ott, elektronikus jegyként is funkcionál a tömegközlekedési eszközökön.⁵¹ A kártya kiváltására jogosult, minden 15. életévét betöltött észt állampolgár és minden Észtországban állandó lakhellyel rendelkező más állampolgárral rendelkező egyén, de csak az szavazhat, aki választójoggal⁵² rendelkezik. Az e-ID kártyán a következő információk szerepelnek: vezetéknév, keresztnév/nevek, nem, állampolgárság, születési dátum, születési hely, személyi szám, kiállítás dátuma, lejáratási idő, dokumentum száma.⁵³ Mindezekon kívül, a munkavállalási és a tartózkodási engedély adatait is tartalmazza. Az e-ID kártyához két PIN kód és PUK kód tartozik, amit csak a kártya tulajdonosa kap meg az elektronikus személyazonosítóval együtt.

Az otthoni gépünk lehetett akár Windows vagy akár Linux operációs rendszerrel ellátott is csupán egy drivert kellett letölteni a kártyához, amit a www.id.ee/installer oldalról ingyen elérhető. Ezt követően, a böngészőnkbe beírva a www.valimised.ee címet megjelenik előttünk az üdvözlő oldal. Az oldal betöltése után berakjuk a kártyát és beírjuk a PIN 1 kódot. A rendszer azonosít minket, s megjelenik a nevünk a választókerületünk neve és személyi azonosító kódunk, s a jelöltek listája. Ezután kiválasztjuk a jelöltet, akire szavazni szeretnénk, a rendszer aztán kiírja, hogy a választott képviselőre leadott voksot rögzítette és kiemeli nagyobb betűvel, kire is adtuk le a szavazatunkat. Majd, a VOTE feliratú gombra kattintva a rendszer kéri a második PIN kódot, melynek begépelése után a művelet véget ért. A gép kilép a szavazó felület oldaláról és tudatja velünk, hogy a titkos szavazást rögzítette, s megköszöni a szavazáson való részvételt.⁵⁴ A kétlépcsős biztonsági rendszer stabillá és megbízhatóvá teszi az észt rendszert. Természetesen, az állandó felügyelete a szervergépnek nélkülözhetetlen, hogy még csírájában elfojtsák a hacker támadást.

Az e-szavazást igénybevevők a választások előtt négy-hat nappal adják le voksaikat, hogy a választási névjegyzékből nevüket töröljék, hogy még egyszer ne adhassák le szavazataikat, így kizárják, az ilyen fajta csalás lehetőségét.⁵⁵ Mindez úgy történik, hogy a leadott szavazat és az azt leadó állampolgár ne legyen összepárosítható, tehát, hogy a titkosság elve ne sérüljön. Ilyen módszerrel a lezárt e-szavazás keretében „tízezer ember, azaz a választópolgárok egy százaléka”⁵⁶ voksolt az Interneten.

Az Egyesült Államok és Észtország összehasonlítása

A következőkben, a bevezetőben említett szempontok alapján összehasonlítom az Amerikai Egyesült Államok és Észtország rendszereit. Az összehasonlítás során megkísérlem

⁵⁰ Ld. 30. sz. jegyz.

⁵¹ Ld. 42. sz. jegyz.

⁵² A parlamenti választások és népszavazások során választójoggal rendelkezik, az az észt állampolgár, aki a 18. életévét betöltötte. Még az önkormányzati választásokon az az észt és uniós állampolgár, aki 18. életévét betöltötte, továbbá az, aki nem észt állampolgár, de uniós állampolgár, amennyiben állandó tartózkodási engedéllyel rendelkezik, és ha legalisan legalább öt éve tartózkodik az adott területen. Nem szavazhat az, akit a bíróság megfosztott jogképességétől, a bíróság által elítélt és a bebörtönzött személy. A passzív választójog esetén választható válik a parlamenti választások során az az egyén, aki észt állampolgár és 21. életévét betöltötte. Az önkormányzati választások során, pedig az az észt és uniós állampolgár, aki aktív szavazójoggal rendelkezik, és állandó lakosa annak a településnek, ahol indul a választáson. (Kardos- Simándi, 2002.)

A szavazás alkalmával, a szavazásra jogosult állampolgár szavazhat a lakóhelye szerinti szavazóhelyen, a lakóhelyén kívül lévő szavazóhelyen és a külképviseleteken előzetes bejelentés alapján, elektronikus úton, s csak a választás napján szavazhat otthonról, melyet a következő fejezetben ismertetek. A papír szavazólapot a szavazó helyen számolják össze, még az elektronikusan leadott szavazatokat a Nemzeti Választási Bizottság összesíti.

⁵³ ID-Kaart (2005) – <http://www.pass.ee/64.html>

⁵⁴ Estonian National Electoral Committee (2005) – <http://www.vvk.ee/english/epp.ppt#7>

⁵⁵ Internet Voting at the Elections of Local Government Councils on October 2005. Report. (2005) – <http://www.vvk.ee/english/report2006.pdf>

⁵⁶ Ld. 30. sz. jegyz.

alátámasztani azt a feltételezésem, mely szerint az észti rendszer stabilabb, biztonságosabb, s így, bizonyos aspektusaiban felül is múlja ezeken a pontokon az amerikai rendszert.

Forráskód

A nyílt forráskódú rendszer használata miatt tartom biztonságosabbnak az észti rendszert, hiszen mindenki tudja, milyen hibái vannak, hol található a biztonsági rés a rendszerben, hol lehet számítani támadásra, de azt is meg kell említeni, hogy nem biztos, hogy minden hibát észrevesznek a szakértők és ezt is kitudja használni egy a rendszert feltörni kívánó támadó. Így, lépéselőnybe kerülnek a rendszerért felelős észti szakértők a hackerekkel szemben. Persze, visszaélhet a támadó a forráskód ismeretével, mert ha manipulálni akar a szavazatokkal, akár előre megtervezheti az összes védelmi lehetőséget, amit a szakemberek bevethetnek, és mindegyikre megtalálhatja a megoldást, mely segítségével észrevétlenül bejuthat a rendszer „szívébe”. Természetesen, nem állíthatom, hogy a szakértők minden hibát feltárnak, még a forráskód ismeretében sem.

Az amerikai rendszer esetében, ahol nem hozzák nyilvánosságra a rendszer forráskódját, figyelembe kell vennünk az adott operációs rendszert kiadó cég, vállalat érdekét is. Hiszen, ha nyilvánosságra hozza a rendszerének hibáit, akkor üzleti kára keletkezhet.

Az Európai Bizottság is „letette” voksát a nyílt forráskódú operációs rendszerek mellett, ez nemcsak az Európai Unió tagállami között fogja növelni a nyílt forráskódot támogatók számát, hanem a világ más pontjain is.⁵⁷

Alkalmazás területi mértéke

A Segítsd Szavazni Amerikát törvény értelmében a körzetek hatásköre eldönteni, hogy az új szavazási módot bevezetik-e. A 2004-es választásokon, ha egy körzet alkalmazni szeretne volna, bevezethette a modern technika vívmányait a szavazás során. Az e-voksolás esetén a szavazók egy, két nyelven működő programmal találkoztak, ahol szavazataikat az érintőképernyő segítségével adhatták le.

Észtország a világon úttörőnek számít az e-szavazás alkalmazási területének meghatározásában. Mint már az Észtország elektronikus választása című fejezetben említettem, a világon egyedülállóan engedélyezte az ország egész területén az online szavazást,⁵⁸ egyik szavazási módként, mellette meghagyta a hagyományos papíros formulát.

Technikai összehasonlítás

Ahogy azt már az előzőekben említettem az Amerikai Egyesült Államokban érintőképernyővel ellátott szavazógépeket alkalmaztak, melyeken nem nyílt forráskódú rendszer futott. Az azonosításra az elektronikus kártya szolgált, akárcsak Észtországban. Azonban, a volt szovjet tagállamban a szavazás otthonról is történhet akár egy kényelmes fotelból egy kártyaleolvasó készülék segítségével és webes felület használatával. A szavazatot a www.valimised.ee adhatja le a szavazásra jogosult állampolgár, ahol a kétszintű biztonsági rendszer szűri a visszaéléseket, ezzel szemben az amerikai rendszerben nincs igazi biztonsági lépcső, csupán az e-ID, ha annak tekintjük.

A legfontosabb különbség a két rendszer között az érintőképernyő használata. Amerikában az érintőképernyők nem bizonyultak megbízhatónak és nem jelezték vissza egyértelműen a

⁵⁷ Az Európai Bizottság (EB) is a nyílt forráskódra „szavaz”. Az EB az Unisys Belgium vezetésével egy konzorciumot hozott létre, mellyel céljuk a nyílt forráskódú szoftverek használatának népszerűsítése és támogatása a közszektorban. A szándékok megvalósítása érdekében, létrehozták az Open Source Observatory és Repository (OSOR), melyet legkésőbb 2007. utolsó negyedéig helyeznek működésbe. Az OSOR egy olyan lerakat, mely a már létező IDABC központnál szélesebb szolgáltatást nyújt majd, mivel itt megtalálhatóak lesznek a forráskódok, licenc, szerződés és kérvény információkat is. EU: Open Source Observatory and Repository... (2005) – <http://ec.europa.eu/idabc/en/document/6221/194>. Az EB véleménye szerint a csak közszektor célzó átalakítás sikeres lesz, mivel helyi és nemzeti szinten is hasonló projektek megvalósításán munkálkodnak Európa-szerte.

⁵⁸ Ld. 46. sz. jegyz.

szavazópolgárnak, hogy a szavazatot rögzítették-e, és hogy ténylegesen oda rögzítették a voksot, ahova azt az állampolgár kívánta. Tehát, nem kérdezte meg a rögzítés előtt a gép, megerősítésként, hogy azt a képviselőt kívánja-e támogatni, akit a képernyő érzékelt. A szavazás ezen módját ellenző tábor tagjai, a következő példát előszeretettel hangoztatják, ezzel is bizonyítani kívánják az elektronikus szavazás hibáit:

„A legutóbbi virginiai szavazásnál például kiderült, hogy az elektronikus rendszer nem vette számításba az egyik jelöltre leadott szavazatokat, sőt minden századik alkalommal le is vont egy voksot tőle. Indiana államban, pedig az a megdöbbentő eset fordult elő, hogy egy 19 ezer lakosú szavazókörzet 5352 szavazójának nem kevesebb, mint 144 ezer voksot sikerült leadnia az elektronikus rendszer segítségével.”⁵⁹

Jogi háttér

Mint már fentebb említettem, Amerikában 2002-ben fogadta el a Kongresszus a törvényt, mely jóváhagyta a számítógép szavazógépként való alkalmazását. Azonban, a bíróság által hozott döntés tovább bonyolította az e-szavazás körül kialakult vitákat az USA-ban. A döntés értelmében papír nélkül is érvényes és hiteles minden gépen leadott voks.⁶⁰

Észtország elnöke, Arnold Rüütel aggályát fejezte ki a törvény vitája során, mivel úgy vélte a törvénymódosító javaslat első változata a választók között egyenlőtlenséget teremtett, hiszen az első javaslat szerint, az online szavazók szavazataikat visszavonhatják, és hagyományos módon szavazhatnak egy választófülkébe. Végül, ugyan ezt elvetették, az elnök az alkotmánybíróság véleményezése után aláírta a törvénymódosítást. Azonban, marad egy olyan rész a törvényben mely szerint az e-szavazók több, mint egyszer szavazhatnak, tehát megmásíthatják a már leadott voksukat és mindig az utolsó leadott szavazatot veszik figyelembe. Azonban ez, a nemzetközi beszámolók szerint, is felveti a szavazatok megvásárlásának lehetőségét.⁶¹

Visszaélések, hibák

Amerikából ugyan hackertámadásról nem érkezett hír, de hibákkal találkozhattunk, amelyekben többször emberi mulasztások is közrejátszottak. Több gép Marylandban nem működött, egyes helyeken emberi mulasztások okozták a gondot, például ellenőrizetlenül hagytak gépeket.⁶² Az amerikai számvevőszék, a GAO vizsgálata szerint

„adminisztrátorok túl könnyen megfejthető jelszavai, mint a választásra jogosultság ellenőrzésének hiányosságai, telepítési problémák és gyakori rendszerlefégyások. Jelentésük szerint a választásokat segítő bizottság, amelyet direkt a problémákra megoldására hoztak létre, és amelynek a szövetségi államokat és a választókörzeteket kellene segíteni a gondok és hiányosságok megoldásában, gyakorlatilag semmilyen érdemi munkát nem végzett eddig és nem is végez, azaz finoman szólva fogalmuk sincs arról, hogy mit is kellene tenni a hibák orvoslására.”⁶³

Mindezen kívül, a bizottság még az „elektronikus választási szoftverek engedélyezésére és nyilvántartására létrehozott úgynevezett nemzeti referencia könyvtárat sem frissítette 2004. óta.”⁶⁴ Ezek fényében, nem meglepő, hogy a sajtó, az amerikai választásokat a botrányos jelzővel illeti.

Az észt választási szakértőknek nincsenek információik sem emberi hibáról, sem hackertámadásról, sem egyéb technikai fennakadásról. Így az észt rendszer jól vizsgázott 2005-ben.

Stabilitás

⁵⁹ Számítógépes és elektronikus szavazás szakértői szemmel (2003) – <http://www.sg.hu/cikk.php?cid=30379>

⁶⁰ Ld. 29. sz. jegyz.

⁶¹ Breuer, Fabian – Trechsel, Alexander H.: Report for the Council of Europe E-Voting in the 2005 local elections in Estonia (2005) – http://www.coe.int/t/e/integrated_projects/democracy/02_Activities/02_e-voting/00_E-voting_news/FinalReportEvotingEstoniaCoE6_3_06.asp

⁶² Ld. 32. sz. jegyz.

⁶³ Berta Sándor: Botrányos az amerikai elektronikus választási rendszer (2005) – <http://www.sg.hu/cikkek/40307>

⁶⁴ Uo.

A technikai összehasonlítás során említett kétszintes észt biztonsági rendszer, a két PIN kód használata, továbbá, az érintőképernyők mellőzése, a többszöri megkérdezése a választónak, hogy kire is szavaz, stabilabbá teszi a rendszert, és a szavazat rögzítésének helyességét erősíti. Amerikában, 2006. novemberi kongresszusi választások során is alkalmazták a szavazógépeket, s sajnos ugyan kisebb hibák voltak a szakértők szerint, de több helyről is jelezték őket. Tehát, még mindig nem nevezhető teljesen stabilnak, hiszen a hibabejelentő helyek listája nagyon hosszú. Például „Colorado, Florida, Indiana, Missouri, New Jersey, Ohio, Tennessee és Texas államban”.⁶⁵

Bizalom

A bizalom kiépítését tűzte ki az Európai Unió (EU) maga elé. Úgy gondolom, ez az észtek esetében sikerült és ugyanez mondható el az amerikai példáról is, habár az utóbbi választásokat botrányokat követően – véleményem szerint – valamelyest ez a bizalom csökkent, a már említett visszaélések, hibák miatt.

Összegzés

Úgy gondolom, hogy az e-szavazás tekintetében mindezen szempontok közül kettőt kell kiemelni, a biztonságot, mely egyrészt a nyílt forráskódból másrészt a rendszer állandó teszteléséből, a hibák feltárásból és annak orvoslásából ered és a bizalmat, ami nélkül nem működik még a legbiztonságosabb online szavazási rendszer sem. A két tényező hiánya nélkül az e-kormányzat működésképtelen. A rendszernek biztosítania kell azt, hogy felismerje a szavazót, hogy a megfelelő szavazólapot jelenítse meg előtte, de úgy, hogy a titkosság elve ne sérüljön, és továbbá jól kell rögzítenie a szavazatokat. Persze, a világon több vita is folyik arról, hogy úgy, mint Amerikában egy kijelölt terminálnál lehessen-e szavazni vagy otthonról, egy Internet kapcsolattal rendelkező géppel. A másik vitás kérdés, hogy a nyomtatóval ellátott gépek használhatók-e.⁶⁶ A harmadik nagy vita téma, a nyílt forráskódú rendszerek alkalmazása-e a jobb vagy a zárté. A viták még tovább fognak gyűrűzni az évek során.

Vélemények az e-választással kapcsolatban

A 2006. október 27-én Észtországban tartott e-szavazás-konferencia a szorosan kapcsolódó törvényi és alkotmányossági kérdéseket vizsgálta.⁶⁷ A résztvevők kiemelték az e-szavazás átláthatóságának szerepét, ugyanakkor, megemléstettek olyan ellenpéldákat, mint Spanyolország és Svájc, ahol a postai szavazást alkalmazzák, melynek átláthatósága megkérdőjelezhető. Az utóbbi esetben azonban nem kizárólag ezt a lehetőséget nyújtják a választók számára a voksok leadásához. Svájcban, az utóbbi évben az sms- szavazás is teret nyert. 2005-ben, alkalmaztak teljes kantonra kiterjedő sms- szavazást, ahol:

„A szavazópolgárok az értesítő levéllel együtt kaptak egy titkos kódot, amit a választások alkalmával kellett elküldeniük sms-ben egy központi számra. Ezt követően visszaigazoló sms-t kaptak, majd csak ez után küldhették el szavazatukat. A rendszer jól vizsgázott a lakosság 24%-a szavazott elektronikusan, közel kétharmaduk az Interneten, és egyharmaduk mobil telefonnal.”⁶⁸

A konferencián felszólaló Michael Remmert, aki az Európa Tanács projektvezetője, beszámolt a Tanács által kiadott „Internet Literacy Handbook”-ról és a Tanács a javaslatairól, melyeket az e-szavazás kialakításakor és működtetésekor szerintük mindenképp figyelembe kell venni. Az

⁶⁵ USA-választás: demokrata győzelem. In: *Népszabadság*, 2006. november 8. – <http://nol.hu/cikk/423546>

⁶⁶ Information Society World Progress Report. A világ előrehaladása az információs társadalom terén 2004-ben (2004) – <http://www.itktb.hu/Resource.aspx?ResourceID=docstorefile&f=762&t=stored>

⁶⁷ E-Voting Conference in Estonia (2006) – <http://electionupdates.caltech.edu/2006/10/e-voting-conference-in-estonia-3.html>

⁶⁸ E-szavazás Svájcban (2006) – <http://www.agent.ai/?folderID=165&articleID=1659&ctag=&iid=>

ajánlott tartalmak között, olyan pontok szerepelnek, mint például az együttműködés elvének biztosítása, a demokratikus alapelvek alkalmazása az elektronikus úton történő szavazás esetén.⁶⁹

Európa több országában lezajlott tesztek – úgymint Svájcban, Egyesült Királyságban stb. – a konferencián megjelentek szerint azt bizonyítják, hogy alkalmas a szavazatok leadására az elektronikus szavazás, azonban „a nyílt vita elengedhetetlen az érintettek között”.⁷⁰

Egy észt szavazó véleménye

Egy észt szavazó angolul tette közzé saját tapasztalatait az elektronikus szavazásról, amelyben fontosnak tartotta, hogy kiemelje, hogy a nemzetközi példákkal ellentétben Észtországban zavartalanul zajlottak le a 2005-ös helyhatósági választások. Ő maga, édesanyja és nagymamája is ezt a módszert választotta, elkerülve így egy kellemetlen családi vitát. A korábbi papíros formula miatt nagymamáját egy családtagnak el kellett vinni-e a választókerületbe, ami a hozzátartozók között parázs vitát váltott ki. Azonban, a legutóbbi helyhatósági választásokon az otthonról adhatták le a szavazataikat, így a családi béke is megmaradt.

A cikk szerzője hangsúlyozza, hogy több alkalommal tartózkodik külföldön, így az észt újságokat sem tudja forgatni napi rendszerességgel, azonban, a technika vívmányának köszönhetően, a híreket online is olvashatja és nézheti, és most már szavazhat is, mely nemcsak kényelmes, de még időt is megspórol vele.⁷¹ Véleménye szerint, a 2007. tavaszán megtartandó parlamenti választások során többen fogják igénybe venni az elektronikus voksolást, egyszerűsége miatt.

Amerikai szavazók véleménye

A http://blogs.usatoday.com/electionline/2006/11/tell_us_about_y.html oldalon lehetősége nyílt mindenkinek, hogy kifejezze a véleményét a 2006. évi kongresszusi választásokon. Többen szavaztak a fórumozók közül elektronikus úton. A legtöbben kiemelték, hogy számukra egyszerű és világos volt a rendszer használata, azonban adódtak hibák. Az egyik véleményt nyilvánító szavazópolgár felhasználói neve a fórumban Concerned Voter, szerint voltak programhibák, melyek lassították a szavazást. Azonban, Denverben külső tényező miatt szünetelt az elektronikus voksolás. A városban, áramszünet lépett fel, így a gépek használhatatlanná váltak. Tehát, több hozzászóló véleménye szerint, nagy előnye az elektronikus rendszernek, hogy nem kell hosszasan várni, nincsenek kigyózó sorok,⁷² ám a „technika ördöge” ezt megghiúsíthatja.

Konklúzió

Összességében elmondható, hogy a vizsgált országok fejlődési iránya más, hiszen az amerikai rendszer a kijelölt terminálokon való szavazást preferálja, szemben az észtel, ahol az otthoni számítógépről történő voksolás megengedett. Azonban az e-kormányzat, a chipkártya és az e-szavazás ugyan más-más fajtája, de egyaránt megtalálható és folyamatosan fejlődik mindkét államban. A fejlődés mindkét iránya azonban működésképtelen biztonság és bizalom nélkül.

Az első hipotézisem, miszerint Észtország az elektronikus választás területén fejlettebb az Amerikai Egyesült Államoknál, úgy vélem igaz, de eltérő népességű államokat és két fejlődési utat kellett összevetnem. Véleményem szerint, ezt a feltevésemet, a második hipotézisemmel, az észt elektronikus választási rendszer stabilabb, biztonságosabb voltának igazolásával tudom alátámasztani. Az észt rendszer stabilitása, mely a nyílt forráskód, a webes felület használatából ered, biztonságosabbá teszi az Észtország választási rendszerét az amerikainál, ahol a 2004-ben lezajlott választások során számos hibát követtek el a gépek. Még egy tényező erősíti a stabilitását, ez pedig az emberek bizalma, hiszen az emberek nem idegenkedtek az e-szavazás használatától. Azonban, van egy gyenge pontja a rendszernek, s ez a szavazatok

⁶⁹ Ld. 71. sz. jegyz.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Estonian electronic voting publications (2006)

– http://www.jaanuskase.com/en/2006/10/estonian_electronic_voting_pub.html

⁷² USA Today (2006) – http://blogs.usatoday.com/electionline/2006/11/tell_us_about_y.html

megvásárlásának a lehetősége, mely aggodalmakra adhat okot. Mindezek ismeretében, igaznak tartom a hipotézisemet, így ennek igazolásával az első feltételezésem is beigazolódott.

Vizsgálatomat nem tekintem lezártnak, hiszen az e-kormányzati politika napról-napra fejlődik, változik, és az újabb döntések meghozatala megcáfolhatja vagy éppen még jobban alátámaszthatja elemzésemet.

Felhasznált irodalom:

- Buda Béla – Sárközy Erika (szerk. 2001): Közéleti kommunikáció. Bp., Akadémiai Kiadó.
Budai Balázs Benjámin (2002): E-government. Bp., Aula Kiadó.
Kardos József – Simándi Irén (szerk. 2002): Európai politikai rendszerek. Bp., Osiris Kiadó.
Komenczi Bertalan (2002) Információ és társadalom. Eger, EKF Líceum Kiadó.
Z. Karvalics László (1998): Visszaút nincs? Az információs társadalom fogalomtörténetéhez. In: *Világosság*, 1998. 1. sz. 30-37. p.
Vosseberg, Thomas (2002): Hacker kézikönyv: feltörés kontra védelem. Bp., Computer Panoráma.

Internetes források:

Intézmények, szervezetek:

- Election Updates [<http://electionupdates.caltech.edu>]
Estonian National Electoral Committee [<http://www.vvk.ee>]
Európa Tanács [<http://www.coe.int>]
Európai Bizottság [<http://ec.europa.eu>]
Európai Unió Portál [<http://www.europa.eu>]
Észtország Külügyminisztériumának honlapja [<http://www.vm.ee>]
ID-Kaart [<http://www.pass.ee>]
ITGlobe Information Technologies [<http://www.itglobe.net>]

Írott és elektronikus sajtó, hírportálok:

- Agent Portál [<http://www.agent.ai>]
E-Világ Online folyóirat [<http://www.pointernet.pds.hu/ujsagok/evilag>]
HVG Online [<http://www.hvg.hu>]
Index.hu [<http://www.index.hu>]
Információs Társadalom – Internet – Információtechnika [<http://www.infinet.hu>]
Információs Társadalom Koordinációs Tárcaközi Bizottság [<http://www.itktb.hu>]
MSNBC News [<http://www.msnbc.msn.com>]
Népszabadság Online [<http://www.nol.hu>]
Origo.hu [<http://www.origo.hu>]
Origo.hu Választási Magazin [<http://valasztas2006.origo.hu>]
PC-Fórum Online. Informatikáról mindenkinek. [<http://www.pcforum.hu>]
SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin [<http://www.sg.hu>]
Silicon. Business and Technology News [<http://www.silicon.com>]
Találjuk ki Közép-Európát? [<http://www.talaljuk-ki.hu>]
USA Today [<http://blogs.usatoday.com>]

Személyes honlapok:

- Jaanus Kase [<http://www.jaanuskase.com>]

Hozzáférés: 2008. március-május.

Soltész Erzsébet:

LETTORSZÁG VÁLASZTÁSI RENDSZERE

Lettország közel 200 évig tartó orosz fennhatóság után először 1918. november 18-án nyerte el a függetlenségét. 1920. április 17-én és 18-án 150 tagú alkotmányozó gyűlést választottak, amely 1922. november 7-én fejezte be működését. Az 1922 februárjában életbe lépett alkotmány liberális elveken nyugvó parlamentáris köztársaságot alapozott meg, 100 főből álló, háromévenként megújítandó egykamarás törvényhozó testülettel (Saeima). Az alkotmány azt is előírta, hogy a parlament tagjait arányos rendszerben kell megválasztani, az alkotmányozó gyűlés ennek megfelelően alkotta meg a választási törvényt. Az alkotmány a szavazás lebonyolítására két napot jelölt meg, október első szombatját és vasárnapját. Négy választást (1922. október 7-én és 8-án, 1925. október 3-án és 4-én, 1928. október 6-án és 7-én, 1931. október 3-án és 4-én) rendben le is bonyolítottak, a negyedik parlament azonban már nem töltötte ki a mandátumát: 1934. május 15-én Kārlis Ulmanis miniszterelnök a puccsra készülő szélsőjobboldali erők fenyegetését elhárítandó feloszlatta a parlamentet, hatályon kívül helyezte az alkotmányt és diktatúrát vezetett be. 1940. június 17-én a Szovjetunió megszállta, majd augusztus 5-én annektálta az országot, ezt követően (a II. világháború alatti német megszállás idejét leszámítva) Lettország állami szuverenitásának újbóli helyreállításáig a Szovjetunió tagköztársaságaként létezett. A Lett Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelső Tanácsa, amelynek 201 tagját 1990. március 18-án már különböző politikai mozgalmak jelöltjei közül választották meg, 1990. május 4-én elfogadta a Lett Köztársaság függetlenségének helyreállításáról szóló nyilatkozatot, és az ezt követő átmeneti időszak után, a Gorbacsov elleni puccs másnapján, 1991. augusztus 21-én Lettország hivatalosan is függetlenné vált. Itt jegyezzük meg, hogy Lettország a másik két balti államhoz, Észtországhoz és Litvániához hasonlóan, nem tekinti magát a Szovjetunió utódállamának.

Az önálló államiság visszanyerésével – az első köztársasággal való jogfolytonosságot hangsúlyozva – bizonyos módosításokkal az 1922-es alkotmányt helyezték ismét hatályba. 62 év után 1993-ban került sor a helyreállított Saeima megválasztására, ebben a tekintetben is az első demokratikus köztársaság hagyományait követve. Ez egyrészt abban fejeződött ki, hogy ugyanazt a választási rendszert alkalmazták, mint a diktatúra bevezetése előtti négy választáson, másrészt pedig abban, hogy az újonnan megválasztott törvényhozást 5. sorszámmal jelölték.

Az ideiglenesség mielőbbi megszüntetése érdekében 1993-ban kivételesen június 6-án és 7-én tartották meg a választást, ezért ennek a parlamentnek a megbízatása az alkotmányban előírt három évnél rövidebb volt, hogy a következő voksolásnál már visszatérhessenek az októberi dátumhoz. Az 1995. szeptember 30-án és október 1-jén megválasztott törvényhozás a parlamenti ciklus időtartamát négy évre emelte, és a választást egy napra korlátozta, így 1998-tól minden negyedik év október első szombatján tartják a parlamenti választásokat. Ha a parlamentet idő előtt felosztatják és az előre hozott választásokat az év más hónapjában tartják, akkor az alkotmány értelmében ennek a parlamentnek a mandátuma a választást követő harmadik év októberében megválasztandó következő parlament hivatalba lépéséig (november első keddjéig) tart, azaz négy évnél rövidebb lesz. Ilyen eset azonban még nem fordult elő, a 2006. október 7-i választásra is, amelynek alapján az alábbiakban a választási folyamatot és a választási rendszer működését bemutatjuk, az előző parlament teljes ciklusának kitöltése után került sor.

Szavazati joggal sok más országhoz hasonlóan a 18. életévüket betöltött állampolgárok rendelkeznek, az állampolgárság kérdésénél azonban meg kell állnunk egy pillanatra. A Szovjetunióból való kiváláskor az ország lakosai egységesen szovjet állampolgárok voltak. A Szovjetunió megszűnésével a szovjet állampolgárság is megszűnt, ezért az állami szuverenitás elnyerése vagy visszaszerzése után minden volt szovjet tagállamban az első feladatok egyike az állampolgárság ügyének rendezése volt. Lettorszában 1994-ben létrehozták a Honosítási Hivatalt, amely az 1994. augusztus 25-én hatályba lépett (azóta háromszor módosított) állampolgárságról szóló törvény szerint intézi az ezzel kapcsolatos ügyeket.

A legegyszerűbb megoldás nyilvánvalóan az lett volna, hogy minden állandó lakos, aki ezt kéri, automatikusan megkapja a teljes jogú lett állampolgárságot. Ez azonban a különböző nacionalista erők politikai ellenállásába ütközött, amelyek kezdettől fogva ellenérzéseket tápláltak a szovjet érában betelepült más nemzetiségűekkel, elsősorban az oroszokkal szemben, akik 1990-ben már az ország lakosainak közel egyharmadát tették ki. Az 1994-es állampolgárságról szóló törvény ezért meglehetősen szűkkeblű volt a nem lett nemzetiségűekkel szemben. Egyszerű regisztrációval azok a személyek és közvetlen leszármazottjaik kaptak teljes jogú állampolgárságot, akik 1940. június 17. előtt is lett állampolgárok voltak, illetve azok a lettek és a Lettországból őshonosak, akik 1990. május 4. után nem váltak más ország állampolgáraivá. A többieknek, hogy megkapják a lett állampolgárságot, honosítási eljárás során kellett bizonyítaniuk, hogy megfelelnek a törvényben előírt politikai és kulturális feltételeknek. Ez utóbbi elsősorban a lett nyelv kifogástalan ismeretét jelentette, mivel az alkotmány kizárólag a lettet ismeri el hivatalos nyelvként. Azokat a Lettországból élő volt szovjet állampolgárokat, akik más állampolgárságot nem szereztek, a törvény „nem állampolgároknak” nevezi, de az ő esetükben inkább nem teljes jogú állampolgárságról van szó. A nem állampolgár ugyanis köztes státusz a teljes jogú lett állampolgárok és a Lettországból élő külföldiek között, az ebbe a kategóriába tartozók jogosultak a Lett Köztársaság által kiállított útlevélre és minden olyan szolgáltatásra, amit a teljes jogú állampolgárok is élveznek, de nem szavazhatnak sem az országos, sem a helyi választásokon.

Később, elsősorban Oroszország és az Európai Unió nyomására enyhítettek a honosítási eljárás szigorú előírásain, de mint a Honosítási Hivatal adataiból kiderül (1. táblázat), a nem állampolgárok aránya még 2005-ben is a lakosság 19,62 százalékát tette ki. 1999 és 2005 között a nem állampolgárok száma 153 639 fővel csökkent, az állampolgároké viszont csak 48 654 fővel nőtt, ami azt jelenti, hogy a teljes jogú lett állampolgárság megszerzése helyett sokan inkább az elvándorlást választották. Lettország lakosságának folyamatos csökkenését elsődlegesen ez a körülmény magyarázza.

1. táblázat – A lakosság összetétele 1999. július 1-jén és 2005. január 1-jén

Nemzetiség	Lakosok összesen				Állampolgárok száma		Nem állampolgárok száma	
	1999		2005		1999	2005	1999	2005
	Száma	%-ban	Száma	%-ban				
Lett	1376202	58,00	1354656	58,82	1370595	1351413	5607	2253
Orosz	697170	29,38	660084	28,67	292970	338334	404200	301603
Belorusz	97730	4,12	88230	3,83	21875	27450	75855	58822
Ukrán	61930	2,61	58973	2,56	5655	12612	56275	42679
Lengyel	60226	2,54	56451	2,45	39500	40440	20726	15479
Litván	32874	1,38	31696	1,38	15149	17415	17725	12799
Zsidó	10707	0,45	9698	0,42	5805	6407	4902	2944
Észt	2497	0,10	2532	0,11	1417	1504	1080	700
Egyéb	33796	1,42	40612	1,76	14494	20449	19302	14754
Összesen	2373132	100,00	2302932	100,00	1767460	1816024	605672	452033

A választási rendszer szabályozásának következő mozzanata a választókerületek kialakítása. Az arányos rendszerű országban a választókerületeket jellemzően a községek fölötti közigazgatási egységek alkotják: például Spanyolországban a provinciák, Portugáliában a kerületek, Finnországban a régiók önmagukban vagy két-három régió együtt. Ettől a megoldástól eltérően Lettországból a választókerületek nem a közigazgatási területekhez igazodnak. Itt a központi kormányzat és a községek közötti közigazgatási szinten jelenleg 26 járás (rajons) és 7 járási jogú város* található, amelyek választott önkormányzattal rendelkeznek. Ha ez a 33

* A 26 járás: Aizkraukles, Alūksnes, Balvu, Bauskas, Cēsu, Daugavpils, Dobeles, Gulbenes, Jēkabpils, Jelgavas, Krāslavas, Kuldīgas, Liepājas, Limbažu, Ludzas, Madonas, Ogres, Preiļu, Rēzeknes, Rīgas, Saldus, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras, Ventspils. A 7 járási jogú város: Daugavpils, Jelgavā, Jūrmala, Liepāja, Rēzekne, Rīga, Ventspils.

középszintű közigazgatási egység alkotná a választókerületeket, akkor igen erősen torzulna az arányosság, mivel a legtöbb lakossal rendelkező négy járási jogú városnak (Rīga, Daugavpils, Liepāja, Jelgavā) és Rigas járásnak jutna a parlamenti helyek fele, 28 közigazgatási egység pedig csak egy vagy két képviselőt választhatna. Ezért döntöttek még az első köztársaság választási törvényének megalkotói úgy, hogy öt nagyobb választókerületet jelölnek ki, amelyek egyben természetes és szerves egységek is. Ennek megfelelően egy-egy választókerületet alkot az ország alkotmányban is nevesített négy történelmi-földrajzi tájegysége: Vidzeme, Kurzeme, Latgale és Zemgale, továbbá a főváros, Riga. (Ld. 1. sz. ábra.)

A 100 parlamenti helyet minden választás előtt négy hónappal a választásra jogosultak arányában osztják ki a választókerületek közt a Hare kvóta és a legnagyobb maradékok szerint. Amint a helyek 2006-os választások előtti kiosztásának eredményét bemutató 2. táblázaton látható, a választókerületek elég nagyok ahhoz, hogy biztosítsák az arányos kimenetelt.

2. táblázat – A parlamenti helyek elosztása a választókerületek között

Választókerületek	Választásra jogosultak száma	Helyek száma	Egy képviselői helyre jutó választójogosultak száma
Riga	398087	29	13727
Vidzeme	383830	26	14762
Latgale	240232	16	15014
Zemgale	226032	15	15068
Kurzeme	199858	14	14275
Összesen	1448039	100	14480

A törvény csak a regisztrált pártoknak és pártszövetségeknek teszi lehetővé a választáson való részvételt. Pártot alapítani nem nehéz, mindössze 200 állampolgár szükséges hozzá, és a pártok tagjai nem állampolgárok is lehetnek. A választáson indulni szándékozó pártok az Országos Választási Bizottságnál regisztráltathatják magukat 1000 lat (kb. 360 000 forint) kaució befizetésével. Ennek fejében a párt mind az öt választókerületben állíthat jelöltlistát, de ezt az összeget csak akkor kapja vissza, ha legalább egy képviselői helyet szerez.

Jelölt csak olyan állampolgár lehet, aki betöltötte a 21. életévét, nem állt a Szovjetunió, a volt Lett Szovjet Szocialista Köztársaság vagy más ország állambiztonsági, kém- vagy kémelhárító szerveinek szolgálatában, illetve aki 1991. január 13-a után nem fejtett ki aktív tevékenységet a szovjet (lett) kommunista pártban vagy az ahhoz kötődő különböző szervezetekben. 2002-ig a jelölhetőségnek feltétele volt a lett nyelv magas szintű ismerete is, amit túl azon, hogy nyelvvizsga-bizonyítvánnyal kellett dokumentálni, a hatóság is ellenőrizhetett. Ezt az előírást annak az ítéletnek a nyomán törölték el, amit a strasbourgi emberjogi bíróság 2002. április 9-én egy lett állampolgár ügyében hozott.

A Strasbourgig vezető ügy azzal kezdődött, hogy az 1998-as választások előtt az Állami Nyelvi Központ egyik alkalmazottja felkereste a munkahelyén Ingrida Podkolzinát, aki az orosz nemzeti kisebbség, a Nemzeti Harmónia Párt által benyújtott jelöltlistán szerepelt, hogy ellenőrizze, mennyire jól beszél a lett nyelvet. A nyelvtudását igazoló bizonyítványt egyébként, amelynek másolatát Podkolzina az Országos Választási Bizottságnak benyújtotta, az Állami Nyelvi Központ Daugavpilsben működő bizottsága állította ki. A vizsgáztató a beszélgetés során egyebek közt azt is megkérdezte tőle, hogy miért a Nemzeti Harmónia Pártját támogatja, és nem valamelyik másikat. Másnap a vizsgáztató tanúkkal jött vissza, és arra kérte a jelöltségre aspirálót, hogy írjon egy esszét lettül. A méltatlan helyzettől és a tanúk jelenlététől Podkolzina ideges lett, abbahagyta az írást és összetépte a papírt. A vizsgáztató ezek után azt írta a jelentésében, hogy Podkolzina nem beszél megfelelő szinten a hivatalos nyelvet, és erre hivatkozva a Központi Választási Bizottság törölte a jelöltlistáról. A Nemzeti Harmónia Párt bíróság elé vitte az ügyet, és miután minden hazai fórumon elvesztették a pert, a strasbourgi bírósághoz fordultak. A strasbourgi bíróság nem vitatta az államnak azt a jogát, hogy a jelöltektől megkívánja a hivatalos nyelv ismeretét, de a nyelvtudás felülvizsgálatának eljárás módját az Emberi Jogok Európai Egyezménye 1. számú Jegyzőkönyv 3. cikkével

ellentétesnek találta, ezért a lett államot 7500 euró kártérítésre, továbbá 1500 euró perköltség megfizetésére kötelezte.

2002. május 9-én törölték a választási törvényből a jelöltségre pályázók nyelvtudásának ellenőrzésére vonatkozó passzust, a parlament házszabálya azonban továbbra is előírja, hogy a parlament tagjai lett nyelven tesznek esküt, és hogy mandátumától megfosztható az a képviselő, „aki a hivatalos nyelvet nem beszéli a munkája ellátásához szükséges szinten” (3. és 18. cikk).

A területi listákon a megválasztható képviselők számánál legfeljebb hárommal több név szerepelhet, vagyis egy párt maximum 115 személyt jelölhet. Mivel azonban ugyanaz a személy több választókerületben vagy akár mindegyikben is indulhat, a jelölt személyek száma mindig kevesebb mint a jelölések száma. A 2006-os választásokon 19 párt és pártszövetség indult, amelyeknek a listáin összesen 1954 név szerepelt, a jelölt személyek száma viszont csak 1024 volt.

3. táblázat – Pártok és jelöltek

Pártok	Jelölések száma	Jelölt személyek száma
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (TB-LNNK)	115	89
Új Kor (JL)	115	86
Lettországi Szociáldemokrata Munkáspárt (LSSP)	115	86
Egyetértés Centrum (SC)	115	84
Anyaföld Politikai Hazafias Szövetség (PPAD)	115	72
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán (PCTVL)	100	71
Zöldek és Parasztszövetség (ZZS)	115	70
Néppárt (TP)	115	65
Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége (LPP-LC)	115	64
Új Demokraták (JD)	115	54
Nyugdíjasok és Idősek Pártja (PSP)	115	53
Mi Országunk Párt (PMZ)	113	53
Társadalmi Igazságosság Párt (STP)	104	35
Nemzeti Hatalom Egység (NSS)	103	31
A Haza Egysége Párt (PTS)	111	30
Mindenki Lettországgért! Párt (PVL)	100	29
Lettek –Lettország (LL)	65	26
Euroszkeptikusok (Eiroskeptiki)	103	25
Mária Ország (Māras Zeme)	5	1
Összesen	1954	1024

Mint a 3. táblázaton látható, egyik pártnál sem esett egybe a listákon szereplő nevek és a jelöltként állított személyek száma. A Néppárt például, amely a leköszönő parlament harmadik legnagyobb pártja volt és 2004-től tagja volt a kormánykoalíciónak is, 65 személyt indított. Ebből 47 fő egy, 3 fő két, 4 fő három, 5 fő négy, 6 fő pedig mind az öt választókerületi listán szerepelt. Az Euroszkeptikusok 103 listás helyen 25 személyt jelöltek, és mindegyikük neve több listára is felkerült: 12-en mind az öt, 5 fő négy, 7 fő három, 1 fő pedig két listán kapott helyet. Sőt, olyan párt is akadt, konkrétan az 1997-ben alapított vallási nacionalista Mária országa, amely a párt vezetője, Irēna Saprovska személyében egyetlen jelöltet indított mind az öt választókerületben.

A választási folyamat következő mozzanata a szavazás, amelynek módja szintén érdekes. Minden pártnak külön szavazólapja van, amelyen a jelöltek a párt által meghatározott sorrendben szerepelnek, de a lista nyitott. A nyitott lista azt jelenti, hogy a választónak lehetősége van a jelöltek személyével kapcsolatos preferenciáját is kifejezni. A választó megkapja az összes párt szavazólapját tartalmazó csomagot, és a szavazófülkében kiválaszt belőle egyet. Ha csak pártra akar szavazni, a jelöltekkel kapcsolatban nem kíván véleményt nyilvánítani, akkor a kiválasztott szavazólapot változatlan formában beteszi a borítékba és bedobja az urnába. Ha a jelöltek

személyéhez való viszonyát is ki akarja fejezni, akkor + jelet tesz az általa különösen támogatott jelölt vagy jelöltek neve melletti négyzetbe, illetve áthúzza azoknak a jelölteknek a nevét, akiket nem szeretne a parlamentben látni. Nyitott listákat sok országban alkalmaznak, változatos formákban, a leggyakrabban 1–4 jelölt személyes támogatását megengedve, az viszont ritkaság számba megy, hogy a személyek iránti negatív preferenciák kifejezésére is módot adjanak. Sajátos megoldás az is, hogy a személyre szóló preferenciaszavazatok számát nem korlátozzák. (Ld. 2. sz. ábra.)

A szavazás befejeztével az Országos Választási Bizottság összesíti a szavazatokat, és a mandátumok kiosztását is ez a szerv végzi. A szavazatok összesítése után első lépésben kizárják azokat a pártokat, amelyek országos szinten öt százaléknál kevesebb szavazatot kaptak. A parlamenti küszöb kezdetben négy százalék volt, 1995-ben emelték fel öt százalékra.

4. táblázat – A szavazás országosan összesített eredménye

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban
Néppárt (TP)	177481	19,68
Zöldek és Parasztszövetség (ZZS)	151595	16,81
Új Kor (JL)	148602	16,48
Egyetértés Centrum (SC)	130887	14,51
Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége LPP–LC	77869	8,63
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (TB–LNNL)	62989	6,98
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországon (PCTVL)	54684	6,06
Lett Szociáldemokrata Munkáspárt	31728	3,51
Anyaföld Politikai Hazafias Szövetség	18860	2,09
Mindenki Lettországotért Párt	13469	1,49
Új Demokraták	11505	1,28
Nyugdíjasok és Idősek Pártja	7175	0,79
Mara Ország	4400	0,48
Euroskeptikusok	3365	0,38
Mi Országunk	2065	0,27
Társadalmi Igazságosság Párt	1575	0,17
Nemzeti Hatalom Egység	1172	0,13
Lettek –Lettország	1130	0,13
A Haza Egysége	1114	0,13
Összesen	901665	100,00
A küszöb fölötti pártok szavazatai	804107	89,15
A küszöb alatti pártok szavazatai	97558	10,85
Választási részvétel: 62,23 %		

A 2006-os választáson, amint a 4. táblázaton látható, hét pártnak sikerült átlépni a küszöböt, amelyek együttesen az érvényes szavazatok 89,15 százalékát szerezték meg. A küszöb alatt maradt 12 párt együtt a szavazatok 10,85 százalékán osztozott, ami azt jeleneti, hogy a parlamentbe bejutott pártok együttesen ennyivel lesznek felülreprezentálva. A mandátumokat választókerületenként külön-külön, a Sainte-Laguë módszerrel osztják ki a pártok között. Ezt a folyamatot láthatjuk az 5–9., a hasznosult és az elveszett szavazatok arányát a 10., az országos végeredményt pedig a 10. táblázaton.

5. táblázat – Riga: 29 mandátum (Érvényes szavazatok összesen: 272 958)

Osztó	SC	JL	TP	PCTVL	ZZS	LPP-LC	TB-LNKK
1	64971 1.	46813 2.	35813 3.	27308 4.	25851 5.	22223 6.	21488 8.
3	21657 7.	15604 9.	11937 11.	9102 14.	8617 15.	7407 16.	7162 18.
5	12994 10.	9362 12.	7162 19.	5461 22.	5170 24.	4444 27.	4297 29.
7	9281 13.	6687 20.	5116 25.	3901	3693	3174	3069
9	7219 17.	5201 23.	3979	3034	2872	2469	2387
11	5906 21.	4255	3255	2482	2350	2020	1953
13	4997 26.	3601	2754	2100	1988	1709	1652
15	4331 28.	3130	2387	1820	1723	1481	1432
Helyek	8	5	4	3	3	3	3

6. táblázat – Vidzeme: 26 mandátum (Érvényes szavazatok összesen: 246 403)

Osztó	TP	JL	ZZS	TB-LNKK	LPP-LC	SC	PCTVL
1	61769 1.	51189 2.	44580 3.	19628 5.	18098 6.	15762 8.	8408 14.
3	20589 4.	17063 7.	14860 9.	6542 17.	6032 19.	5254 22.	2802
5	12353 10.	10237 11.	8916 12.	3925	3619	3152	1681
7	8824 13.	7312 15.	6368 18.	2804	2585	2251	1201
9	6863 16.	5687 20.	4953 23.	2180	2010	1751	934
11	5615 21.	4653 25.	4052	1784	1645	1432	764
13	4751 24.	3937	3429	1509	1392	1212	646
15	4117 26.	3412	2972	1308	1206	1050	560
Helyek	8	6	5	2	2	2	1

7. táblázat – Latgale: 16 mandátum (Érvényes szavazatok összesen: 132 524)

Osztó	SC	TP	LPP-LC	ZZS	PCTVL	JL	TB-LNKK
1	36859 1.	18844 2.	18833 3.	16759 4.	10747 6.	8693 7.	5324 12.
3	12286 5.	6281 9.	6277 10.	5586 11.	3582	2897	1774
5	7371 8.	3768 15.	3766 16.	3351	2149	1738	1064
7	5265 13.	2692	2690	2394	1535	1241	760
9	4095 14.	2093	2062	1862	1194	965	591
Helyek	5	3	3	2	1	1	1

8. táblázat – Zemgale: 15 mandátum (Érvényes szavazatok összesen: 130 018)

Osztó	ZZS	TP	JL	LPP–LC	TB–LNKK	SC	PCTVL
1	31443 1.	29759 2.	22821 3.	10430 5.	9012 7.	6909 9.	5192 12.
3	10477 4.	9919 6.	7607 8.	3476	3004	2303	1730
5	6288 10.	5951 11.	4564 13.	2086	1802	1381	1038
7	4491 14.	4251 15.	3260	1490	1287	987	741
Helyek	4	4	3	1	1	1	1

9. táblázat – Kurzeme: 14 mandátum (Érvényes szavazatok összesen: 119 762)

Osztó	ZZS	TP	JL	LPP–LC	TB–LNKK	SC	PCTVL
1	32962 1.	31296 2.	19086 3.	8285 6.	7537 7.	6386 9.	3029
3	10987 4.	10492 5.	6362 10.	2761	2512	2128	1009
5	6592 8.	6259 11.	3817 14.	1657	1507	1277	605
7	4708 12.	4470 13.	2726	1183	1076	912	432
Helyek száma	4	4	3	1	1	1	0

10. táblázat – A hasznosult és az elveszett szavazatok választókerületek szerint

Választókerület	Érvényes szavazatok száma	Hasznosult szavazatok száma	Elveszett szavazatok száma	Elveszett szavazatok %-ban
Riga	272958	244467	28491	10,43
Vidzeme	246403	219434	26969	10,94
Latgale	132524	116059	16465	12,42
Zemgale	130018	115566	14452	11,11
Kurzeme	119762	108581	11181	9,33
Összesen	901665	804107	97558	10,85

11. táblázat – A mandátumok elosztásának országos összesített eredménye

Pártok	Szavazatok és mandátumok száma					
	Riga	Vidzeme	Latgale	Zemgale	Kurzeme	Összesen
Néppárt (TP)	35813 4	61769 8	18844 3	29759 4	31296 4	177481 23
Zöldek és Parasztszövetség (ZZS)	25851 3	44580 5	16759 2	31443 4	32962 4	151595 18
Új Kor (JL)	46813 5	51189 6	8693 1	22821 3	19086 3	148602 18
Egyetértés Centrum (SC)	64971 8	15762 2	36859 5	6909 1	6386 1	130887 17
Lettország Első Pártja és a Lett Út Párt választási szövetsége (LPP–LC)	22223 3	18098 2	18833 3	10430 1	8285 1	77869 10
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (TB–LNKK)	21488 3	19628 2	5324 1	9012 1	7537 1	62989 8
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettorszáiban (PCTVL)	27308 3	8408 1	10747 1	5192 1	3029	54684 6
Szavazatok összesen	244467	219434	116059	115566	108581	804107
Mandátumok összesen	29	26	16	15	14	100

Hogy az egyes pártok által elnyert helyeket kik fogják betölteni, az a jelöltjeik személyére leadott szavazatoktól függ, a választási folyamatnak ebben a szakaszában tehát már csak azok a szavazólapok fognak számítani, amelyek a jelöltek személyét illető, támogató vagy ellenző bejegyzést tartalmaznak. A 12. táblázaton látható, hogy a szavazók többsége élt a lehetőséggel,

hogy a személyekkel kapcsolatos preferenciáját is kifejezze: 61,15 százalékuk számára nem volt közömbös, hogy a választott párt parlamenti csoportjában kik foglalnak majd helyet.

12. táblázat – A szavazólapok megoszlása pártok szerint

Pártok	Szavazatok száma összesen	Bejegyzést tartalmazó szavazólapok száma	Bejegyzést tartalmazó szavazólapok %-ban
Néppárt	177481	106283	59,88
Zöldek és Parasztszövetség	151595	81712	53,90
Új Kor	148602	103677	69,76
Egyetértés Centrum	130887	80770	61,70
Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége	77869	56829	72,98
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom	62989	34282	54,42
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán	54684	28197	51,56
Összesen	804107	491750	61,15

S ha ezek után azt is megnézzük, hogy a jelöltek személyét támogató és ellenző szavazatok hogyan oszlottak meg az egyes pártokon belül (13. táblázat), és összevetjük a két táblázat adatait, érdekes megállapításokat tehetünk.

13. táblázat – Az egyes jelöltek támogató és ellenző szavazatok megoszlása

Pártok	Jelöltek száma	Preferenciaszavazatok száma	Támogató szavazatok száma	Ellenző szavazatok száma	Támogató szavazatok %-ban
Néppárt	65	516121	367728	148393	71,25
Zöldek és Parasztszövetség	70	362999	220090	142909	60,63
Új Kor	86	520354	361822	158532	69,53
Egyetértés Centrum	84	388023	323937	64086	83,48
Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége	64	276099	162973	113126	59,02
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom	89	168130	109561	58569	65,16
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán	71	138114	118029	20085	80,45
Összesen	529	2369840	1664140	705700	70,22

A bejegyzést tartalmazó 491 750 szavazólapon összesen 2 369 840 preferenciaszavazatot adtak le, vagyis egy szavazólapon átlagosan 4,82 bejegyzés volt: ezek 70,22 százaléka pozitív, 29,78 százaléka negatív véleményt fejezett ki a jelöltekről.

A legkisebb arányban (51,56 százalék) az orosz és egyéb nemzeti kisebbséget képviselő, elsősorban a nem állampolgárok teljes jogú állampolgárságának megadásáért síkra szálló, az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán párt szavazói nyilvánítottak véleményt a jelöltek személyéről. Ez a körülmény, párosulva azzal a ténnyel, hogy a preferenciaszavazatok 80,45:19,55 arányban igenlőek voltak, azt jelzi, hogy ez a párt igyekezett sokak által elfogadható jelölteket állítani. Hasonló módon viszonyultak a jelöltek személyéhez a lettországi nemzeti kisebbségek ügyét képviselő másik párt, az Egyetértés Centrum szavazói is: 61,70 százalékuk adott le preferenciaszavazatot, amelyeknek 83,48 százaléka támogató szavazat volt.

A másik végleten a 2002-ben alapított, a „papok pártjának” is nevezett, konzervatív populista Lettország az Első Párt és az 1993-ban a legtöbb szavazatot szerzett, de azóta folyamatosan hanyatló (a 2002-es választáson a parlamentből ki is esett) Lett Út Párt közös listájára szavazók viszonyultak a legkritikusabban a jelöltekhez. A választási szövetségre voksolók 72,98 százaléka érzett készletet, hogy személyre szóló szavazatot is leadjon, ugyanakkor ők voltak azok is, akiknek a jelöltek támogató szavazatai a 60 százalékot sem érték

el. Ez azt jelzi, hogy a választási szövetségre szavazók nagy arányú aktivitását igen erőteljesen a jelöltekkel szembeni elégedetlenség kifejezésének szándéka motiválta.

A választási folyamat ismertetését ott hagytuk abba, hogy eldől, hány mandátumot szereztek a pártok az egyes választókerületekben. Most már csak azt kell megállapítani, hogy kik lesznek a képviselők. A mandátumok gazdáinak megkeresése azzal kezdődik, hogy minden pártlistán hozzárendelnek a jelöltekhez egy pontszámot, amit a következő módon számolnak ki. Első körben minden jelölt megkapja a kezdő pontszámát, ami megegyezik az adott választókerületben a pártra leadott szavazatok számával. Ehhez hozzáadják a jelöltre leadott támogató szavazatokat, és levonják belőle az ellenzőket, és végül a pontszámok nagysága szerint rendezik sorba a jelöltek. Hogy világosabb legyen a dolog, a 14. táblázaton a Néppárt kurzemei listájával illusztráljuk ezt a műveletet. Itt a Néppárt összesen 31 296 szavazatot kapott, ennyi lesz tehát minden jelölt kezdő pontszáma.

14. táblázat – A néppárti jelöltek pontszámai Kurzemében

A jelöltek helyezési sorrendje	Eredeti hely a listán	Kezdő pontszám	Támogató szavazatok száma	Ellenző szavazatok száma	Pontszám összesen
1. Aigars Kalvītis	1	31296	13540	808	44028
2. Artis Pabriks	4	31296	5244	896	35644
3. Helēna Demakova	3	31296	5466	1253	35509
4. Raimonds Pauls	2	31296	5098	2033	34361
5. Jānis Lagzdīņš	5	31296	4026	1131	34191
6. Gundars Bērziņš	17	31296	4129	1283	34142
7. Mareks Segliņš	7	31296	3703	1287	33712
8. Aigars Štokenbergs	16	31296	3366	974	33688
9. Artis Slakteris	12	31296	3059	1908	32447
10. Vineta Muižniece	11	31296	2003	1156	32143
11. Aija Barča	6	31296	2336	1557	32075
12. Māris Ārbergs	13	31296	1784	1168	31912
13. Uldis Briedis	15	31296	1698	1174	31820
14. Ivars Eglītis	14	31296	1770	1262	31804
15. Ivars Lukaševičs	9	31296	1468	1105	31659
16. Juris Reisons	10	31296	1169	1205	31260
17. Andrejs Radzevičs	8	31296	1432	1653	31075

A Néppárt Kurzemében négy képviselői helyet szerzett, s ha minden jelölt csak egy választókerületben indulhatott volna, akkor a sorrend felállításával már meg is lenne a végeredmény. (Ld. 9. táblázat) A többes jelölés lehetősége miatt azonban előfordulhat, hogy ugyanaz a személy több helyen is a nyertesek közé kerül, ezért ebben az esetben el kell dönteni, hogy melyik választókerületben kapja meg a mandátumot. Ennek az a módja, hogy összevetik az illető személynek a különböző választókerületekben elért pontszámait, és ott nyeri el a képviselői megbízását, ahol az a legmagasabb. Erre a 15. táblázaton láthatunk egy példát. Aigars Kalvītis – a Néppárt elnöke és a leköszönő kormány miniszterelnöke – mind az öt választókerületben jelölt volt, és mindegyikben az első helyen végzett. A legmagasabb pontszámot Vidzemében érte el, ezért ott nyerte el a képviselői helyet.

15. táblázat – Aigars Kalvītis mandátumszerzési helyének megállapítása

Választókerület	A pártra leadott szavazatok száma	Támogató szavazatok száma	Ellenző szavazatok száma	Pontszám	Helyezés
Vidzeme	61769	25113	1245	85637	1.
Riga	35813	14708	926	49595	1.
Kurzeme	31296	13540	808	44028	1.
Zemgale	29759	13321	449	42631	1.
Latgale	18844	7005	616	25233	1.
Összesen	177481	73687	4044		

Miután a többszörösen nyertes jelöltek esetében tisztázódott, hogy hol szereznek mandátumot, akkor válik minden választókerületben véglegessé a képviselők névsora.

A 16. táblázaton a Kurzemében megválasztott néppárti képviselők vannak félkövérrel kiemelve. Ugyanezen a táblázaton az is látható, hogy a listán szereplő 17 jelölt közül csak az utolsó négy helyezett nem szerzett sehol mandátumot. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ők végleg lemaradtak a képviselőségről. A listák ugyanis két választás közt érvényben maradnak, az aktuális vesztesek a következő választásokig „rendelkezési állományba” kerülnek, és szükség esetén aktivizálják őket. Ha egy képviselő lemond, meghal, vagy elveszti a mandátumát (például kizárják a parlamentből), akkor a tartalékban maradtak közül az foglalja el a helyét a választókerületi listáról, aki a legnagyobb pontszámmal rendelkezik. Ebben az esetben a megüresedett helyre belépő személy a parlamenti ciklus végéig képviselő marad. Az is előfordulhat, hogy valakit csak rövidebb időre bíznak meg a képviselői feladatok ellátásával, ha egy képviselő átmenetileg szünetelteti a parlamenti tagságát. A parlamenti házszabály ugyanis úgy rendelkezik, hogy ha valaki átmenetileg nem tudja ellátni képviselői feladatait, például azért, mert tagja lesz a kormánynak, vagy meghatározott időre szabadságra megy (szülési, gyermekgondozási szabadság stb.), akkor a visszatéréséig a soron következő „tartalékos” helyettesíti.

16. táblázat – A Néppárt nyertesei Kurzemében

Jelöltek	Pontszám	Mandátumszerzés		Jelölés helye
		Helye	Pontszám	
Aigars Kalvītis	44028	Vidzeme	85637	R V L K Z
Artis Pabriks	35644	Vidzeme	71744	R V L K Z
Helēna Demakova	35509	Vidzeme	69567	R V L K Z
Raimonds Pauls	34361	Vidzeme	68045	R V L K Z
Jānis Lagzdīns	34191	Kurzeme		R V K Z
Gundars Bērziņš	34142	Vidzeme	67621	R V L K Z
Mareks Segliņš	33712	Rīga	37976	R V K Z
Aigars Štokenbergs	33688	Vidzeme	66206	R V K Z
Atis Slakteris	32447	Zemgale	32451	R V L K Z
Vineta Muižniece	32143	Rīga	37321	R V K
Aija Barča	32075	Kurzeme		K
Māris Ārbergs	31912	Kurzeme		K
Uldis Briedis	31820	Kurzeme		K
Ivars Eglītis	31804			K
Ivars Lukaševičs	31659			K
Juris Reisons	31260			K
Andrejs Radzevičs	31075			K

A 17. táblázaton a Néppárt 23 megválasztott képviselőjének fontosabb választási adatait tüntettük fel, ami alkalmat ad arra, hogy még néhány ecsetvonással árnyaljuk az eddig kialakult képet. Aigars Kalvītis megválasztásának módját már láttuk, az ő eredményének értékeléséhez még azt kell hozzátennünk, hogy a 73 687 támogató szavazat a 2006-os választáson a legtöbb volt, amit egy személyre leadtak. Utána következett az Új Kor két képviselője, Sandra Kalniete 67 806 és Einars Repše (aki 2002. november 7. és 2004. március 9. között miniszterelnök volt) 44 181, Ainārs Šlesers, Lettország az Első Párt képviselője 34 424, és ötödikként Artis Pabriks, a Néppárt második helyezettje 30 908 támogató szavazattal. A legkevesebb támogató szavazattal a szintén néppárti Imants Valers szerzett mandátumoz, aki ezen a választáson egyedülként úgy lett a parlament tagja, hogy az ellenző szavazatainak száma meghaladta a támogató szavazatokét. A választás vesztesei közt a legérdekesebb szereplő Ingrīda Ūdre, a Zöldek és a Parasztszövetség jelöltje és a leköszönő parlament elnöke (1998-tól 2002-ig az Új Párt képviselője, 1999-ben pedig egy hónapig gazdasági miniszter) volt, aki mind az öt választókerületben indult, és a

13 665 támogató szavazatával több helyen is nyerhetett volna, viszont 26 225 ellenző szavazatot is sikerült begyűjtenie, ami megakadályozta parlamenti mandátumának meghosszabbítását.

17. táblázat – A Néppárt képviselői

Képviselők	Megválasztás helye	Támogató szavazatok összesen	Ellenző szavazatok összesen	Jelölés helye
Aigars Kalvītis	Vidzeme	73687	4044	R V L K Z
Artis Pabriks	Vidzeme	30908	4329	R V L K Z
Helēna Demakova	Vidzeme	28356	6801	R V L K Z
Raimonds Pauls	Vidzeme	28033	10485	R V L K Z
Gundars Bērziņš	Vidzeme	24648	6573	R V L K Z
Atis Slakteris	Zemgale	17703	9298	R V L K Z
Aigars Štokenbergs	Vidzeme	16346	3386	R V K Z
Mareks Segliņš	Rīga	14911	5750	R V K Z
Jānis Lagzdīņš	Kurzeme	10997	4465	R V K Z
Juris Dalbiņš	Rīga	10070	3962	R V L Z
Māris Kučinskis	Vidzeme	9463	3818	R V L Z
Dzintars Ābiķis	Zemgale	8623	4020	R V Z
Oskars Spurdziņš	Rīga	8567	2689	R V L
Vineta Muižniece	Rīga	7802	3838	R V K
Anta Rugāte	Latgale	6849	6306	R V L
Vents Armands Krauklis	Vidzeme	5735	1435	V
Aija Barča	Kurzeme	2336	1557	K
Jānis Eglītis	Latgale	1982	855	L
Jānis Klaužs	Latgale	1952	1050	L
Māris Ārbergs	Kurzeme	1784	1168	K
Uldis Briedis	Kurzeme	1698	1174	K
Leons Līdums	Zemgale	1192	895	Z
Imants Valers	Zemgale	919	933	Z

Ezek után nézzük meg, hogyan alakult a parlamenti pártok szavazatainak és mandátumainak aránya (18. táblázat).

18. táblázat – A parlament összetétele és az arányosság alakulása

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban	Helyek száma és %-a	Eltérés %-ban	Egy hely /szavazat
Néppárt	177481	19,68	23	+3,32	7716
Zöldek és Parasztszövetség	151595	16,81	18	+1,19	8422
Új Kor	148602	16,48	18	+1,52	8255
Egyetértés Centrum	130887	14,51	17	+2,49	7699
Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége	77869	8,63	10	+1,37	7786
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom	62989	6,98	8	+1,02	7873
Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán	54684	6,06	6	–0,06	9114
Összesen	804107	89,15	100	+10,85	8041

Ha csak a természetes küszöbök akadályát kellett volna legyőzni, akkor kevesebb szavazat veszett volna el, és közelebb került volna egymáshoz a szavazatok és a mandátumok aránya, viszont nőtt volna a parlament frakcionalizáltsága. Ez esetben ugyanis a Lett Szociáldemokrata Munkáspárt mind az öt választókerületben szerzett volna egy-egy helyet, továbbá az Anyaföld Politikai Hazafias Szövetség Latgaléből, a Mindenki Lettországért Párt pedig Vidzeméből küldhetett volna egy-egy képviselőt, amivel a parlamenti pártok száma 10-re növekedett volna. A három jobbközép párt (a Néppárt, az Új Kor, valamint a Lettország az Első Párt és a Lett Út Párt választási szövetsége) együtt 51 helyett szerzett, amivel éppen hogy megvolt a kormányalakításhoz szükséges többségük, de a kormányba a koalíció bázisának kiszélesítése érdekében Aigars Kalvītisnek, a régi-új miniszterelnöknek a radikális Szülőföldért és Szabadságért Pártot is be kellett vonnia, ami viszont a nemzeti kisebbségek pártjainak

rosszallását váltotta ki. Ha tehát a kormányalakítás így sem volt könnyű feladat, azt kell mondanunk, hogy az ötszázalékos parlamenti küszöb nélkül még nagyobb bonyodalmak támadtak volna.

Végül hasonlítsuk össze a 2006-os választás eredményét a korábbi választásokéval.

19. táblázat – 1993. június 6–7-i választások eredménye (4 százalékos küszöb, 23 párt indult)

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban	Helyek száma és %-a	Eltérés
Lett Út Szövetség (LC)	362473	32,41	36	+3,59
Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (LNNK)	149347	13,36	15	+1,64
Egyetértés Lettorszáért (SL)	134289	12,01	13	+0,99
Lett Parasztszövetség (LZS)	119116	10,65	12	+1,35
Egyenlő Jogok (LĪDZTIESĪBA)	64444	5,76	7	+1,24
Unió a Szülőföldért és a Szabadságért (TB)	59855	5,35	6	+0,65
Lett Kereszténydemokrata Unió (LKDS)	56057	5,01	6	+0,99
Demokratikus Centrum Párt (DCP)	53303	4,77	5	+0,23
Összesen	998884	89,32	100	+10,68
Összes érvényes szavazat	1118316			
Választási részvétel: 89,90 %				

20. táblázat – 1995. szeptember 30–október 1-i választások eredménye (5 százalékos küszöb, 19 párt indult)

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban	Helyek száma és %-a	Eltérés
Demokrata Párt Saimnieks (DPS)	144758	15,22	18	+2,78
Lett Út (LC)	139929	14,71	17	+2,29
Lett Népi Mozgalom (TKL)	142324	14,97	16	+1,03
A Szülőföldért és a Szabadságért (TB)	114050	11,99	14	+2,01
Lett Egység Párt (LVP)	68305	7,18	8	+0,82
Lett Parasztszövetség, Lett Kereszténydemokrata Unió és Latgalei Demokrata Párt	60498	6,36	8	+1,64
Lett Nemzeti Konzervatív Párt – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom és Zöldek Pártja (LNNK–LZP)	60352	6,35	8	+1,65
Népi Egyetértés Párt (TSP)	53041	5,58	6	+0,42
Lett Szocialista Párt (LSP)	53325	5,60	5	–0,60
Összesen	836582	87,96	100	+12,04
Összes érvényes szavazat	951007			
Választási részvétel: 72,65 %				

21. táblázat – Az 1998. október 3-i választások eredménye (21 párt indult)

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban	Helyek száma és %-a	Eltérés
Néppárt (TP) Új párt volt	203585	21,31	24	+2,69
Lett Út (LC)	173420	18,14	21	+2,86
A Szülőföldért és a Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (TB–LNNK)	140773	14,73	17	+2,27
Népi Egyetértés Párt (TSP)	135700	14,20	16	+1,80
Lett Szociáldemokrata Unió (LSA)	123056	12,88	14	+1,12
Új Párt (JP)	70214	7,35	8	+0,65
Összesen	846748	88,61	100	+11,39
Összes érvényes szavazat	955581			
Választási részvétel: 71,89				

22. táblázat – A 2002. október 5-i választások eredménye (20 párt indult)

Pártok	Szavazatok száma	Szavazatok %-ban	Helyek száma és %-a	Eltérés
Új Korszak (JL)	237452	23,97	26	+2,03
Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán (PCTVL)	189088	19,09	25	+5,91
Néppárt (TP)	165246	16,68	20	+3,32
Lettország az Első Párt (LPP)	94752	9,56	10	+0,44
Zöldek és Parasztszövetség (ZZS)	93759	9,46	12	+2,54
A Szülőföldért és a Szabadságért (TB – LNNK)	53396	5,39	7	+1,61
Összesen	833693	84,15	100	+15,85
Összes érvényes szavazat	990249			
Választási részvétel: 71,51				

A korábbi választások eredményeit is látva, azt kell mondanunk, hogy a választási rendszer összességében jól működött. Az ötszázalékos parlamenti küszöb a lettországi pártrendszer körülményei között funkcionálisnak bizonyult: megakadályozta a parlament túlzott frakcionalizálódását, ugyanakkor az elveszett szavazatok aránya soha nem volt irracionálisan magas. A Sainte-Laguë módszer és a választókerületek nagysága együttesen biztosították, hogy az egyes pártok felül- vagy alulreprezentáltsága ne legyen túlzott mértékű (ami a d'Hont módszerrel és a kisebb méretű választókerületekkel nem így alakult volna). Az, hogy a kormányalakítás és a koalíciók összehozása Lettországbán mindig nehéz, már nem a választási rendszer problémája.

Internetes források:

Intézmények, szervezetek:

A Lett Központi Választási Bizottság honlapja: <http://web.cvk.lv/pub/public/27403.html>

A lett választási törvény angolul és lettül: <http://web.cvk.lv/pub/public/28126.html>;
<http://web.cvk.lv/pub/public/28367.html>

Az 5-9. Saeima: <http://web.cvk.lv/pub/public/27483.html>; <http://web.cvk.lv/pub/public/27482.html>;
<http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/base.vel7.sa3>; <http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/sae8dev.vel8meg.sa3>; <http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/saeima9.GalRezS9.vis>

Lettország alkotmánya, módosításai lettül és angolul:

http://www.saeima.lv/Likumdosana/likumdosana_satversme.html;

<http://www.likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980>;

http://www.saeima.lv/Likumdosana_eng/likumdosana_satversme.html

A Saeima története lettül és angolul: http://www.saeima.lv/Informacija/likumdeveju_vesture.html;

http://www.saeima.lv/Informacija_eng/likumdeveju_vesture.html

Népességi adatok (2005 ill. 2008): http://www.np.gov.lv/index.php?lv=fakti_lv&saite=arhivs.htm#01.01.2005;

http://www.np.gov.lv/index.php?lv=fakti_lv

Állampolgársági törvény lettül és angolul: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=57512>

<http://www.humanrights.lv/doc/latlik/citiz1.htm>

A Saemia házszabályai lettül és angolul: http://www.saeima.lv/Likumdosana/likumdosana_kart_rullis.html;

http://www.saeima.lv/Likumdosana_eng/likumdosana_kart_rullis.html

A strasbourgi bíróság határozata:

<http://www.echr.coe.int/eng/Press/2002/apr/PR%20Podkolzina%2009042002E.htm>

Írott és elektronikus sajtó, hírportálok:

The Baltic Times: <http://www.baltictimes.com>

Baltic Voices, University of Aberdeen: <http://www.balticvoices.org/>

Hozzáférés: 2008. március-május.

Ábrák

1. sz. ábra

Lettország térképe

2. sz. ábra

VĒLĒTĀJU IEVĒRĪBAI!

Jums izsniegtas vēlēšanu zīmes.

Jums jāizvēlas viena – tā, kura atbilst tam kandidātu sarakstam, par kuru Jūs balsosiet.

Ja Jūs īpaši **atbalstāt** kādu kandidātu ievēlēšanu, tad pretī šo kandidātu uzvārdiem tam paredzētajā vietā izdariet **atzīmi «+»**.

Saraksta nosaukums	
1. Gandrīvu Uzvarde	2. Gandrīvu Uzvarde
3. Gandrīvu Uzvarde	4. Gandrīvu Uzvarde
5. Gandrīvu Uzvarde	6. Gandrīvu Uzvarde
7. Gandrīvu Uzvarde	8. Gandrīvu Uzvarde
9. Gandrīvu Uzvarde	10. Gandrīvu Uzvarde
11. Gandrīvu Uzvarde	12. Gandrīvu Uzvarde

Ja Jūs **neatbalstāt** kādu kandidātu ievēlēšanu, tad **svītrojiet** šo kandidātu vārdus un uzvārdus.

Jūs varat ielikt aploksnē arī **negrozītu** (bez atzīmēm) vēlēšanu zīmi.

Aploksne jāaizlīmē un vēlēšanu iecirkņa komisijas locekļa klātbūtnē jāiemet vēlēšanu kastē!

A szavazás módjáról tájékoztató plakát

Fazekas Csaba:

EGYHÁZFINANSZÍROZÁS MAGYARORSZÁGON*

Általános megjegyzések

Alábbi dolgozatunkban azt igyekszünk áttekinteni, hogy a magyarországi egyházak és vallásfelekezetek részére a magyar állam milyen támogatásokat adott és ad, illetve ezt milyen elvek alapján valósította és valósítja meg. A teljesség igénye nélkül kell kitérnünk a magyarországi politikai életben rendkívüli feszültségeket gerjesztő kérdéskör összetevőire, az egyházfinanszírozás sajátos történelmi, politikai illetve egyházpolitikai beágyazottságára. Tárgyalásunkban kénytelenek vagyunk a „jelenlegi helyzet” bemutatásakor is legalább 10-15 éves időtávlatban gondolkodni, valamint annak rendszeresen felbukkanó történelmi előzményeit számba venni.

1. Történelmi előzmények 1990-ig

A középkori magyar királyságban – az 1000. évi államalapítástól egészen a reformáció korától gyakorlatilag változatlan módon – a római katolikus egyház feudális földbirtokosnak is számított, ahogy ez minden nyugati keresztény államban is így alakult. A püspöki, szerzetesrendi birtokok valamint a tizedszedés biztosítása mellett a központi hatalom rendszeresen nyújtott politikai illetve anyagi támogatást is az egyháznak, természetesen azokban az időkben, amikor a királyság érdekei nem ütköztek valamilyen módon a pápasággal.

A reformáció kora nemcsak azért hozott alapvetően újat a magyarországi egyháztörténetben, mert a lutheri és a kálvini tanok megrendítették a katolikus államegyház rendszerét, hanem azért is, mert elterjedésük időben éppen egybeesett a 16. században az oszmán-török birodalom hódításával. A 16-17. században Magyarország három részre szakadt, a Habsburg-befolyás alá került északnyugati részre (magyar királyság), a lényegében független erdélyi fejedelemségre illetve a kettő közé ékelődő török hódoltságra. Amikor a 17. század végén, illetve a 18. század elején a Habsburgok újraegyesítették a magyar korona országait (benne a formailag önálló, ugyanakkor Magyarországhoz szoros politikai, gazdasági és kulturális kötelékekkel kapcsolódó Erdéllyel), az ország egyházpolitikai téren Európa egyik leginkább sajátos állama lett. Míg ugyanis az európai vallásháborúk nyomán a legtöbb országban valamely felekezet dominanciája figyelhető meg, Magyarország felekezeti összetétele rendkívül tagolt lett: megmaradt ugyan a római katolikus egyház, mint uralkodó egyház, de a történelmi protestáns felekezetek (reformátusok és evangélikusok), valamint a görögkeletiek jelentős tömegeket mondhattak magukénak, előbbieknél számottevő társadalmi elitje (nemessége) is volt. A katolikus és nem-katolikus egyházak nemcsak a Habsburg-államhatalomhoz való viszony szempontjából voltak eltérő jogállásúak, hanem a felekezetek anyagi alapjának előteremtése szempontjából is teljesen eltérő mintákat követtek.

A modernizálódó 19. századi Magyarország egyházfinanszírozási vitáinak gyökerei a 18. században, különösen a felvilágosult abszolutizmusban mutathatók ki. II. József (1780-1790) császár egyházi rendeletei sorában nemcsak az ún. türelmi politikája (vagyis a protestánsok egyenjogúsítása felé tett komoly lépései) jelentős, hanem azzal összefüggésben az ún. Vallásalap („Fundus Religionis”) létrehozása is. A még 1733-ban alapított állami Lelkéspénztár („Cassa Parochorum”) tőkéjéhez a megszüntetett szerzetesrendek vagyonát csatolta, így a mintegy 200 ezer holdas birtokállományt igazgató Vallásalap a katolikus egyház kiadásainak egyik legfőbb tényezője lett. (Hasonló célból hozták létre az egyházi középiskolákról gondoskodó Tanulmányi

* Jelen dolgozat 2007 tavaszán készült a csehországi kulturális minisztérium, a brnoi Centrum Pro Studiumu Demokracie a Kultury (The Institute for Politics and Culture, PDK) felkérésére „Financování církví v Maďarsku” címmel, Benda Lukaš fordításában. Magyarul itt jelenik meg először. Írásunkban értelemszerűen tekintettel voltunk a külföldi olvasó magyarországi politikai viszonyokkal kapcsolatos ismereteire, és inkább az általánosságok áttekintésére szorítkoztunk. (A Szerző.)

Alapot illetve az Egyetemi Alapot is.) A katolikus egyháznak emellett megmaradtak a nagybirtokai, nemesi kiváltságai révén 1848-ig adómentességet és a tizedszedés jogát is élvezte. Bár a II. Józsefet követő királyok is a katolikus egyházat az állam szolgálatában, szövetségében kezelő jozefinista szellemben uralkodtak, az egyház nagybirtokai és az állami garanciát élvező tekintélyes jövedelmei megmaradtak. Ezzel ellentétben a protestáns és a görögkeleti egyházak anyagi alapját nem az állam, hanem autonóm szerveződésük alapján elsősorban a hívek adományai, birtokrészei biztosították. (Bár először a történelemben az 1791. évi vallásügyi rendelkezés törvényes alapra helyezte a protestánsok birtokjogát.)

Nem véletlen, hogy az első magyarországi „kultúrharc” idején a katolikus egyház és az állam elválasztását zászlajára tűző liberális mozgalomban megfogalmazódott a szekularizáció gondolata (1841). A liberálisok célja az volt, hogy az egyházi birtokok jövedelmeiből csak annyi maradjon a kezükben, amennyi a hitéleti célokat (elsősorban az alsópapság fizetését) biztosítja, a többit a népnevelés céljaira kívánták lefoglaltatni. Az 1848-as forradalom nemcsak a bevett felekezetek teljes egyenjogúságát mondta ki, hanem azt is, hogy e felekezetek „egyházi és iskolai szükségletei állami költségek által fedeztessenek” – amiből a katolikus egyház nemcsak az állami egyházfinanszírozás dominanciájának szándékát, hanem a szekularizáció igényét is kiolvasta. A forradalom leverése után Ferenc József (1848-1916) uralkodása éles egyházpolitikai vitákat, és máig jelentős törvényeket hoztak (pl. a vallás szabad gyakorlásáról, a kötelező polgári házasságról és anyakönyvezésről stb.), az egyházfinanszírozás terén azonban nem sokat változott a helyzet. A nagybirtokok jövedelme mellett a katolikus egyházat finanszírozó Vallásalap tőkéje 2,5 millió forinttal nőttek, s ide folytak be az ún. interkaláris jövedelmek is. A szekularizáció ugyan fel-felbukkant, mint politikai program, ebbe az irányba azonban tényleges lépéseket a korszak szabadelvű illetve nacionalista kormányzatai nem kívántak tenni. 1895-től kerül sor a lelkészkezdő papság állami fizetésekiegészítésének (kongrua) folyósítására. Az első világháborút követő időszakban került sor a tanácsköztársaság (kommunista államcsíny) kísérletére, mely diktatórikus eszközökkel kívánta megfosztani az egyházakat nemcsak birtokaiktól, hanem minden vagyonuktól is.

A háború elvesztése és a történelmi Magyarország felbomlása után alapvetően változott meg az egyházak helyzete. (A lakosság felekezeti tagoltsága is. Míg ugyanis például a görögkeleti egyház hívei alig maradtak az új határok között, jelentősen megnőtt a katolikus népesség számaránya.) Az ún. Horthy-korszak hivatalos ideológiája a „keresztény-nemzeti eszmerendszer” lett, vagyis az állam és az egyház ideológiai összefonódása illetve szervezeti együttműködése. A rendszer ideológiai megalapozásáért a kormányzat széles körű anyagi támogatásban részesítette a történelmi keresztény (katolikus, református, evangélikus) egyházakat, természetesen megmaradtak és gyarapodtak a katolikus egyházmegyei, szerzetesrendi stb. nagybirtokok is. Az 1920-as években az ország földbirtok-állományának mintegy 24 %-a volt egyházi (döntően katolikus) kézben. Jellemző, hogy 1920-1945 között új vallásfelekezet törvényesítésére nem került sor Magyarországon, s a vallás szabad gyakorlásának jogát kirekesztő értelemben használták. Az állami költségvetésből évről-évre tekintélyes összeget biztosítottak hitéleti tevékenység finanszírozására illetve az egyházi oktatás, szociális intézmények, társadalmi egyesületek céljaira. (A katolikus egyház számára például a költségvetés 1935-ben horribilis összeget biztosított, évi 1,7 millió pengőt kifejezetten hitéleti célokra, 20 millió pengőt iskolafenntartásra, nem is beszélve az egyéb illetve rendkívüli jogcímeiről.) Az elsősorban iskolafenntartási célokat szolgáló egyházi adót a közadókhoz hasonló formában vetették ki és szedték be. Az egyházak finanszírozásában 1942-ben bekövetkező változás tendenciája jellemző: az izraelita felekezet jogállását megváltoztató törvény kimondta, hogy sem a felekezetet, sem annak intézményeit állami illetve önkormányzati költségvetésből támogatni nem lehet. A keresztény egyházaknak juttatott összegek jelentősen hozzájárultak a két világháború közötti Magyarország tekintélyuralmi rendszerében az egyházak fokozott társadalmi és politikai szerepvállalásának megalapozásához.

Az újabb, 1945-ös fordulat a szovjet katonai megszállás árnyékában egy darabig még a demokratikus kibontakozás lehetőségét is fenntartotta. Az 1945-1948 közötti időszakban számos

pozitív egyházpolitikai törvény került elfogadásra (például a felekezeti egyenjogúság újbóli deklarálása), a történelmi keresztény egyházak azonban rohamosan veszítettek a Horthy-korszakban élvezett politikai előjogaikból. A 20. század talán legnagyobb horderejű, az egyházfinanszírozásra napjainkig hatást gyakorló intézkedését még 1945 tavaszán az ún. ideiglenes nemzeti kormány hozta: elrendelték a 100 holdon felüli nagybirtokok államosítását. A katolikus egyház tulajdonában a mintegy 860 ezer holdas földbirtokvagyonból alig 80 ezer, a reformátusok 102 ezer holdjából 60 ezer hold maradt. (Az állam ugyan kártalanítást ígért, erre azonban nem került sor. A Vallásalapot lényegében államosították.) A néhány holdas törpebirtokok nem maradtak elégségesek a papság megélhetésének, az egyház hitéleti célú és intézményfenntartói tevékenységének ellentételezésére. Az egyházellenes támadások – főpapok lemondatása, bebörtönzése, különösen 1948 végén Mindszenty József esztergomi érsek letartóztatása – mellett fordulatot hozott 1948 júniusában az egyházi iskolák államosítása, korábban szinte valamennyi vallásos jellegű társadalmi egyesület feloszlata. Az egyházaknak így nemcsak a bevételi forrásai szűkültek le jelentősen, de kiadásai is egyre inkább a papság bérezésének illetve az egyházi ingatlanoknak a szinten tartására korlátozódtak. Az egyházközi hozzájárulás (egyházi adó) fizetése önkéntessé vált, így összege a korábbi időszakhoz képest lecsökkent.

Az 1948. évi fordulat után rohamosan folytatódott a sztálini típusú diktatúra kiépítése. 1948 végén a protestáns egyházak és az izraelita felekezet, 1950-ben a katolikus egyház kényszerült az állammal egyezmények aláírására, melyek 1989-ig meghatározták az egyházak életét. Rákosi Mátyás pártfőtitkár az egyházak gyors ellehetetlenítésére, felszámolására törekedett. Ennek jegyében a még megmaradt mezőgazdasági ingatlanokat az egyházak „felajánlották” az államnak, a szerzetesrendeket feloszlatták, ingatlanvagyonukat elkobozták. Az egyezményekben rögzített egyházfinanszírozási szerkezet pillérei a sokat változó államszocializmus négy évtizede alatt lényegében nem módosultak. Az állam vállalta, hogy 1968. december 31-ig ötévenként csökkenő összegű (ráadásul az infláció hatását nem ellentételező) „személyi és dologi államsegélyben” részesíti az egyházakat. Az immár szigorú politikai irányítás alá vont, minden egyházat felügyelő Vallásfelekezeti Alapból folyósították az államsegélyt, melynek jelentős részéből a papság díjazását (kongrua) lehetett finanszírozni. A kongrua megvonásának kilátásba helyezésével lehetett leginkább a papok, lelkészek állam iránti lojalitását is biztosítani. Az egyházak és pénzügyeik feletti felügyelet biztosítására 1951-ben felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH).

Az 1956-os forradalom leverése után a Kádár János vezette pártállam fokozatosan feladta a korábbi időszak dühös antiklerikalizmusát, és az 1960-as évektől inkább szövetségesekké próbálta formálni azokat – az 1980-as évektől nem is sikertelenül. Számos egyházi vezető a Kádár-rendszernek nemcsak társadalmi, hanem politikai szövetségese is lett. A Vatikánnal 1964-ben aláírt „részleges megállapodás”, a diktatúra viszonylagos „puhulása” is közrejátszott abban, hogy az állam 1968 végén – az eredeti egyezményekkel ellentétben – nem szüntette be az államsegély folyósítását, hanem továbbra is biztosította azt. Rendszeres időközönként megújították az államsegélyről szóló kormányrendeletet, ami 1968-1990 között évi 75 millió forint költségvetésből elkülönített egyházfinanszírozást jelentett, mely nem tartalmazott eseti céltámogatásokat, például az egyházi műemlékek felújításának költségeit. Az 1980-as években az elismert egyházaknak juttatott támogatás felekezeteken belüli elosztásába is egyre kevésbé szolt bele az állam, a pénzügyi korlátozás eszközeit egyre kevésbé kellett az egyházak politikai féken tartására használni. Az ÁEH elnöke 1987 végén már arról számolt be, hogy nemcsak az államsegély folyósításának újabb meghosszabbítására, hanem annak az infláció hatását kiküszöbölő reálértékű biztosítására is törekszenek.

Az 1980-as évekre kialakult helyzetben az egyházak hitéleti tevékenysége és intézményeinek fenntartása teljes mértékben az állami költségvetéstől függött, ám ennek a rendszernek a fenntartása az egyházak és az állam közös érdeke maradt. A költségvetési támogatás egyházak közötti felosztását a kormányzat végezte, egyre inkább a lehetőségek között megmutatkozó

egyházi igények figyelembe vételével. 1989 júniusában megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal és a Vallásfelekezeti Alap is, utóbbit az állami költségvetéshez csatolták.

2. Az egyházfinanszírozás helyzete az 1990-es rendszerváltástól

2.1. Az egyházfinanszírozás fogalma, magyarországi sajátosságai

Az 1989-ben indult demokratizálódási folyamat a következő évben békés hatalom- és rendszerváltáshoz vezetett, melynek legfontosabb állomása az 1990 tavaszán lebonyolított szabad választások voltak. A demokrácia elmúlt évei az állam-egyház viszony gyökeres átrendeződését is magukkal hozták.

Mielőtt a folyamat fontosabb állomásait illetve jelenlegi összetevőit összefoglalnánk, szükséges néhány általános megállapítást tenni. Először is rögzíteni azt, hogy a magyarországi belpolitikában az egyházfinanszírozás nem vagy csak bizonyos esetekben kezelhető önálló kérdéskörként. Részét képezi általában az egyházpolitikai természetű vitáknak, az állam-egyház viszony megítélésével kapcsolatos különböző álláspontok függvénye. Ebből következően mélységesen átpolitizált kérdésről van szó. (Bár ez a legtöbb közéleti problémáról elmondható az ezredforduló időszakának Magyarországaival kapcsolatosan.) Az állam és az egyház viszonya részét képezi a jobboldali-konzervatív illetve a baloldali-liberális politikai pártok közötti önmeghatározási, esetenként kifejezetten ideológiai szembenállásnak. A jobboldal hagyományos kötődése az egyházakhoz Magyarországon nyílt politikai összefogássá, szövetséggé alakult, nem véletlenül határozzák meg önmagukat „keresztény” politikai pártokként, elvitatva e jelző használhatóságát a velük szemben állóktól. A vallásosság minden parlamenti és önkormányzati választás, költségvetési vita, sőt még nemzeti ünnepek kapcsán is a politikai önmeghatározás velejárója, az egyházak közéleti tevékenysége pedig alaposan felértékelődött. Ebben az inkább éles szembenállásként leírható magyarországi légkörben az egyházfinanszírozás különböző alternatívái mindig általánosabb jellegű egyházpolitikai vagy épp kifejezetten hatalmi érdekekhez kapcsolódtak.

A rendszerváltás óta kétszer volt jobboldali kabinet hatalmon (1990-1994, 1998-2002 – más-más vezető kormánypárt által meghatározottan), a kettő között illetve 2002 óta a szocialista és a liberális párt koalíciója kormányoz. Előbbi időszakokban kormányzat és a történelmi egyházak között alig voltak nézeteltérések, míg utóbbi időszakokat rendszeresen indulatos viták jellemezték. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a magyarországi egyházfinanszírozás jelenlegi rendszere egymást váltó, ugyanakkor egymásra épülő struktúrák eredménye. Az alig másfél évtizedes magyar demokrácia sűrű váltásban próbált meg újabb és újabb finanszírozási modelleket alkalmazni, s vagy egy választási győzelem után a kormányok gyökeresen szakítottak elődjük gyakorlatával vagy megtartották azt, legfeljebb a végrehajtásban teljesen új értelmet adtak valamely rendelkezésnek. A koncepció-váltás esetenként ugyanazon kabinet irányítása alatt is megtörténhetett. Az alternatívák között még mindig csak tájékozódó magyar politikai elit lassan kipróbálta a legfontosabb, hazai történelmi előzményekre vagy külföldi mintákra támaszkodó sémákat. Általános jellemző még, hogy mindegyikük gyorsan akart valami frappáns, ugyanakkor az egyházak anyagi alapjait hosszú távra biztosító megoldást kitalálni – ehelyett általában a részletek elhúzódozó kidolgozása és gyors paradigmaváltás lett jellemző.

A magyar politikai közbeszédben évről-évre felmerülő vitakérdés az is, hogy mit jelent egyáltalán az egyházfinanszírozás. Alapvetően természetesen az állam (vagyis a költségvetés) által egyházi célokra fordított pénzösszeg nagyságrendjével, folyósításának és elosztásának módjával összefüggő kormányzati eljárást tekintjük ennek, ugyanakkor az egyes egyházi jellegű kiadások finanszírozásának megítélése már vitatott. Abban minden közszereplő egyetért, hogy egyházfinanszírozásnak minősül a bejegyzett egyházak és vallásfelekezetek hitéleti tevékenységének költségvetési támogatása, melyet elsősorban a papság fizetésére, templomok, imaházak működtetésére, az istentiszteleti jellegű szertartások dologi költségeire fordítanak. Emellett a költségvetés nemcsak közvetlen, hanem célzott támogatásokkal (például egyes lelkészek külön javadalmazásával, egyházi rendezvények céltámogatásával), továbbá nem a büdzsé kiadási rovataiban megjelenő jogszabály-alkotással (pl. adómentesség és adóvisszatérítés

biztosításával stb.) járul hozzá az egyházak anyagi alapjának megteremtéséhez és szélesítéséhez. A posztkommunista országokban mindenképp figyelembe kell venni – mint anyagi alap lehetőségét – a korábban egyházaktól elvett ingatlanok visszaadásával kapcsolatos eljárásrendet is. Sokak szerint az egyházfinanszírozás körébe sorolható ezen túl az egyházak oktatási illetve szociális intézményeinek normatív illetve kiegészítő finanszírozása, mások ezt vitatják, mondván, hogy a közszolgálati jellegű tevékenység támogatása független attól, hogy mely intézményfenntartó kezelésében valósul meg. Ugyanez a helyzet az egyházi műemlékekkel, a vallási jellegű társadalmi egyesületekkel, egyházi folyóiratokkal stb.

Alábbiakban valamennyi szempontra együttesen igyekszünk – ha csak érintőlegesen is – kitérni.

2.2. Az egyházfinanszírozás változásai kormányzati ciklusonként

2.2.1. 1990-1994

A magyarországi egyházak, vallásfelekezetek életének máig meghatározó jelentőségű jogszabályát még a pártállamban választott országgyűlés alkotta 1990 februárjában (IV. tc.). A vallásszabadság biztosítását, az állam és az egyház elválasztását, az egyházak nyilvántartásba vételének szabályait körültekintően megállapító jogszabály külön foglalkozott az egyházak gazdálkodásával is. Miközben rögzítette, hogy az egyházak szabadon gyűjthetnek adományokat, szedhetnek szolgáltatásaikért díjakat, sőt vállalkozási tevékenységet is folytathatnak bevételeik növelésére, leszögezte, hogy az oktatási, szociális stb. egyházi intézmények működéséhez normatív módon nyújtott állami támogatás megegyezik a hasonló állami intézményeknek adott költségvetési támogatással. A közcélú felhasználás mellett a sokat vitatott hitéleti támogatásról a szöveg már körülményesebben fogalmaz: e tevékenysége segítésére az egyházaknak „támogatás adható”. Nyilván azzal a céllal fogadták el így, mert az állam élni is kívánt ezzel a lehetőséggel, költségvetési források nélkül (különösen a történelmi egyházak) működésképtelenné váltak volna. A jogszabály kimondta azt is, hogy az éves költségvetések elfogadása során egyházanként és konkrét célonként kell ezt a támogatást megállapítani.

A rendszerváltást közvetlenül követő időszakban a konzervatív Magyar Demokrata Fórum (MDF) alakított kormányt Antall József vezetésével. Antallnak nemcsak az ellenzékbe került liberálisokkal és szocialistákkal, hanem saját szélsőségeivel is küzdenie kellett. Egyházfinanszírozás szempontjából két fontos jelenséget kell kiemelnünk. Egyrészt 1990 után változatlanul fennmaradt az egyházfinanszírozásnak az államszocializmus idején kialakult rendszere, vagyis az, hogy a vallásfelekezetek hitéleti és közcélú kiadásait is szinte teljes egészében az állami költségvetés állapítja meg. Ennek legfontosabb eleme pedig – nyilván az összeg nagyságán túl – az egyházak közötti szétosztás elve. A másik, évről évre történő finanszírozással szorosan összefüggő kérdés: az egyházak kárpótlása volt. A földosztás során elvett egyházi birtokok illetve az 1948-at követően állami tulajdonba került egyházi ingatlanok visszaadása heves politikai vitákat váltott ki. A közszereplők túlnyomó többsége tisztában volt azzal, hogy a második világháború előtti állapotok nem állíthatók vissza teljes egészében (reprivatizáció), már csak az alaposan megváltozott társadalmi környezet miatt sem. Ugyanakkor az egyházak újbóli ingatlanokhoz illetve vagyonhoz juttatása elengedhetetlenül fontos volt alapvető feladataik ellátásához, valamint azok továbbfejlesztéséhez. Már ekkor megszólaltak ugyanakkor olyan hangok is, melyek az egyházak hosszabb távú finanszírozhatóságára, s ebben egyre inkább a tényleges társadalmi igények felmérhetőségére törekedtek. Míg ugyanis az egyházak gazdálkodásuk alapjául szolgáló vagyonhoz juttatása megteremthette volna a pénzügyi önállóság lehetőségét, az adott helyzetben az egykor államosított ingatlanok (iskolák, székházak, szociális intézmények) visszaadása csak újabb költségvetési tételeket jelentett, hiszen az egyházak a visszakapott ingatlanaikat is csak az államtól igényelt újabb forrásokkal tudták fenntartani. Ráadásul hamar megmutatkozott az ún. történelmi („nagy”) egyházak illetve az újabb keletű („kis”) egyházak anyagiakhoz való eltérő viszonya. Utóbbiak kisebb létszáma, a tagjaik közötti jelentős lelki összetartó erő és szervezettség folytán alkalmasabbak voltak az önfenntartásra, a híveik által nyújtott adományokra való alapozásra. A népegyházak (elsősorban a római

katolikusok) viszont az önfenntartás irányába való elmozdulásról nem nagyon akartak hallani, számukra sokkal fontosabbnak bizonyult az állami költségvetéssel való rendszeres alkudozás.

1991 nyarán született, hosszas huzavona után törvény (XXXII. tc.), mely hosszú távra kívánta az ingatlanrendezés jogi kereteit megteremteni. Már arról is vita bontakozott ki, hogy mi is tekinthető a visszaadni kívánt egyházi vagyon eredetének. Egyes katolikus vélemények szerint az egyház vagyona kizárólag „a magyar nép fiainak adományából vagy fizikai és szellemi munkájából származott”, mások szerint azonban ezt a vagyont a magyar állam bizonyos korszakokban – politikai elvárásoktól sem mentesen – juttatta az egyháznak, amit a visszaadásnál mindenképp figyelembe kell venni. 1990 nyarán a püspöki kar úgy foglalt állást, hogy az államnak kötelessége a közös vagyonból az egyház régi és újonnan létesítendő ingatlanait és azok fenntartását biztosítani, mivel „az épületingatlanok visszaszolgáltatása az igazságosság visszaállításaának a jele”, sőt „az egyház-állam szétválasztásának reális bizonyítéka”. A parlamenti ellenzék ugyanakkor attól tartott, hogy a nagyarányú, állami forrásokból lebonyolított és annak működtetését is biztosító ingatlanrendezés épp ellenkezőleg, az újbóli összefonódás, az egyházak pénzügyi kiszolgáltatottságával összefüggő politikai szerepvállalás tényezője lehet. Az akkor még liberális FIDESZ-vezető, Orbán Viktor, későbbi miniszterelnök szerint például hiányoztak a garanciák az állam-egyház szétválasztás visszafordíthatatlanságáról, s az egyházfinanszírozás 1991-es megvalósítása „kifejezetten függőségi viszonyt teremt” a két szféra között.

A törvény – az általános kárpótlási gyakorlatnak megfelelően – nem a reprivatizációt, hanem a részleges kárpótlást célozta meg, nem tartozott például hatálya alá sem a termőföld, sem az egyéb, bevételt hozó ingatlanok, pl. bérházak. Ugyanakkor a végrehajtás során egyházi tulajdonba került intézmények működtetésére az állam költségvetési garanciát vállalt. A törvényalkotók kényszerben vigyáztak az újabb jogsérelmi lehetőségek elkerülésére, a minél szélesebb konszenzusra, továbbá az azonnali ingatlanrendezés helyett a fokozatosság szem előtt tartására, legfőbb szempontnak pedig az egyházi tulajdonba juttatott intézmények funkcionalitásának (vagyis például egy iskola ilyen célra való fenntartásának) biztosítását tekintették. 1991-ben úgy látták, hogy 10 év elegendő átmenet az egyházak anyagi megerősödésének, társadalmi befolyásának növekedésére, ez alatt kívánták az ingatlanrendezést lebonyolítani, előzetesen felállított, majd végül állandósuló egyeztető bizottságok javaslatai alapján. 1992-1994 között az ingatlanrendezésre a költségvetés 1,1, 3 majd 4 milliárd forintot különített el. A leginkább érintett katolikus püspöki kar az elfogadott törvényt jó előre csak kiindulópontnak, s nem az ingatlanrendezés befejezésének tekintette. A közélet számos szereplője viszont országos és helyi szinten már ekkor aggodalmát fogalmazta meg, hiszen az átadások költségvetési terhei évről évre növekedtek. Az oktatási, egészségügyi stb. célokat szolgáló épületek többsége ugyanis nem központi, hanem önkormányzati tulajdonban volt, így az átadásra kényszerülő önkormányzat az államtól kért csereingatlant vagy pénzbeli megváltást. Ráadásul a törvény megalkotásakor diszkriminatív tendenciának is felfogható, hogy nem kívántak foglalkozni a korábban államosított vagyonnal nem rendelkező vallási közösségek ingatlanjuttatásának és finanszírozásának kérdésével.

Az ingatlanrendezés mellett az egyházfinanszírozás általános rendszere (vagyis a költségvetésből elkülönített összegek és azok központi elosztása) változatlanul fennmaradt, csupán az összeg nőtt meg jelentősen, hiszen az újraindított illetve újonnan létesített egyházi ingatlanokat is működtetni kellett. (Voltak azután egyéb, az egyházak iránti elkötelezettséget tanúsító kormányzati lépés is, az oktatási tárca például 10 évre kötött közoktatási megállapodásokkal kiegészítő támogatáshoz juttatta az egyházi iskolákat.) A költségvetésből az egyházak hitéleti tevékenységére jutó összegeket hosszas egyeztetés után, kormányzati szinten megfogalmazott előterjesztés alapján osztották szét az egyházak, vallásfelekezetek között. A kárpótlás ügye kapcsán már az 1990-es évek elején megfigyelhető volt a történelmi egyházak és a jobboldali kormánypártok (ekkor az MDF mellett a Független Kisgazdapárt és a kereszténydemokraták) politikai természetű közeledése. Utóbbiak számára nyilván közéleti tőkét jelentett a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és a liberális Szabad Demokraták Szövetsége

(SZDSZ) egyházellenesként, önmaguk „vallásos” vagy „keresztény” politikai erőként való megjelenítése. Ezt a folyamatot erősítette, hogy a rendszerváltástól sajátos „szektavita” zajlik Magyarországon, melyben a konzervatívok gyakran az újabb keletű vallásos mozgalmak illetve a felekezeti egyenjogúság korlátozására törekszenek a történelmi egyházak pozícióinak erősítésével párhuzamosan. (Pl. az egyházalapítás jogának korlátozásával stb.) A vallásszabadságról és az állam semlegességének értelmezéséről folyó politikai vita sajátos (egyházfinanszírozási) vonatkozása volt, amikor a konzervatív parlamenti többség 1993-ban négy, majd 1994 tavaszán (a választások előtt) 11 törvényesen működő kisegyháztól megvonta az állami költségvetésből jutó támogatást, arra hivatkozva, hogy a megnevezettek valójában „destruktív szekták”, semmilyen társadalmi értékteremtő tevékenységet nem végeznek a történelmi egyházakkal ellentétben. (Ez utóbbi indoklás értelemszerűen a felekezeti egyenjogúság egyértelmű csorbítása volt.)

2.2.2. 1994-1998

Az 1994-es választások nyomán az SZDSZ és az MSZP alakított kormányt Horn Gyula miniszterelnök vezetésével. A korszakot általában jellemzi az a törekvés, hogy az egyházak finanszírozását stabil, a költségvetéstől minél inkább elkülöníthető alapra helyezték, mégpedig az állam semlegességének és az egyháztól való elválasztásnak a minél teljesebb biztosításával. A két kormánypárt között ezen túl komoly viták is zajlottak. A doktriner liberálisokkal szemben ugyanis az 1989 előtti állampártból létrejött MSZP mindenképp szerette volna lemosni magáról az ateista egyházellenesség bélyegét – jóllehet, bármit tettek a „kereszténységvédő” attitűdöt egyre inkább magára öltő jobboldal folyamatosan ezzel bélyegezte őket.

1995-ben már világosan látszott, hogy az 1991-es törvényben meghatározott 10 éves átmeneti időszak nem lesz tartható. Az ingatlanrendezésben érdekelt négy egyház és felekezet (katolikus, református, evangélikus, izraelita) képviselőivel való tárgyalások mellett a kormány a végrehajtás 2011-ig való kitolását, valamint az egyházi igények két részre (ingatlan-visszajuttatásra illetve pénzben fizetendő kártalanításra) bontását kezdeményezték. 1996-ban az egyházfinanszírozási viták felélénkültek. A kormány ugyanis elkötelezte magát egy, a költségvetési támogatás elosztását a tényleges társadalmi támogatottságot kiszámíthatóan szabályozó modell kidolgozására, továbbá az egyházfinanszírozás egészének törvényes alapra helyezésére. Az MDF-kabinet politikájával számos vonatkozásban szakító (például 1997-től a hitoktatás finanszírozását módosító) Horn-kormánynak kezdettől az egyházellenesség vádjával kellett szembenéznie. Az egyházak és ellenzéki (konzervatív) politikai szövetségeik élesen tiltakoztak minden módosítási elképzeléssel szemben, a református egyház egy 1996-os nyilatkozata az egyházak „teljes anyagi ellehetetlenítésére” illetve az egyházi iskolák hátrányos megkülönböztetésére irányuló szándékot olvasott ki a kormánypártok terveiből. A vita különösen hevessé vált, amikor 1996-ban a kormány lehetővé tette, hogy az állampolgárok – az ún. „olasz modell” alkalmazásával – szabadon rendelkezzenek adójuk 1 %-nak felajánlásáról valamely társadalmi szervezet részére. Ezzel a valós társadalmi igények felmérésén túl a költségvetés tehermentesítését is szerették volna elérni, hiszen az adófizetőktől mindenképp levont járulékot közvetlenül lehetett a címzetthez továbbítani, ami által utóbbi ugyanúgy megkapja a pénzét. (1997-ben – miközben az egyházaknak juttatott pénzüsszegek nem csökkentek – a költségvetés több, mint 1 milliárd forinttal kevesebb közvetlen hitéleti célú támogatás kiutalásával számolt.) A történelmi egyházak tiltakoztak, a kisegyházak ugyanakkor többnyire támogatták az elképzelést, hiszen utóbbiak tagjai számára a legfőbb társadalmi közösség felekezetük volt, míg előbbieket kifogásolták, hogy szociális, kulturális vagy éppen sportegyesületekkel kell az egyházaknak „versenyeznie” az állampolgárok kegyeiért. (A katolikus egyház el is határolta magát a kormányzati kezdeményezéstől, hiszen a társadalom katolikus tagjai számára is vannak más, esetenként fontosabb intézmények, ahová a felajánlást megtették.) A helyzetet jól kifejezi a kormány igazságügy-miniszterének egy 1997 márciusi előadása: „Őszintén kívánjuk, hogy [...] megteremtődjenek az egyházak anyagi függetlenségének feltételei is. [...] Jól tudom, hogy egyik napról a másikra nem lehet áttérni az önfinanszírozásra, a hívők adományaira való

támaszkodásra. Megértem a történelmi egyházak vezetőinek aggályait és biztosítani szeretném őket arról, hogy kormányunk a jövőben sem kíván lemondani az egyházak anyagi támogatásáról, és készen áll a közös egyetértésre méltó megoldások felkutatására.”

Az 1997-es esztendő alapvető változásokat hozott. A miniszterelnök bejelentette, hogy konkordátum-jellegű alapszerződést kíván kötni a Szentszékkal, melyben a magyar állam hosszú távú egyházfinanszírozási elképzeléseket próbált meg képviselni. A tárgyalásokon a katolikus fél akarata volt erősebb, így került sor 1997. június 20-án Vatikánvárosban a „katolikus egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdésről” szóló szerződés aláírására. A megállapodás alapján a katolikus egyház lemondott számos ingatlan után járó kártalanítási igényről, ugyanakkor a magyar állam vállalta, hogy ennek ellenértékeként a hitélet finanszírozására fordítható örökjárdékot fizet az egyháznak. Mintegy 800 további ingatlan visszaadásának folyamatát azonban 2011-ig ezzel együtt is biztosítani kell – tartalmazta a megállapodás, melynek később egyik legvitatottabb pontja szerint az egyház által fenntartott intézmények állami finanszírozását a kormányzat köteles teljes mértékben az azonos feladatot ellátó állami (önkormányzati) intézményekkel azonos mértékben biztosítani, sőt garantálták az egyházi felsőoktatási intézmények hallgatói létszámát és a kapcsolódó költségek biztosítását stb. A megállapodás a kormányon belül is vihart kavart, az SZDSZ ugyanis ellenezte, az MSZP viszont ettől remélt nagyobb társadalmi nyitást, az egyházak jóindulatának (vagy akár politikai támogatásának) biztosítását is. Utóbbiban a miniszterelnöknek tévednie kellett, mert bár a konzervatívok és a katolikus egyház egyaránt üdvözölték a saját programjuknak megfelelő szerződés megkötését, változatlanul gyakran emlegettek egyházellenességet, valamint kérték számon a szerződés betartását, sőt „továbbfejlesztését” is.

A vatikáni szerződésnek megfelelően, azzal párhuzamosan folytak egy alapos egyházfinanszírozási törvény előkészületei is, melyet a megállapodással együtt fogadott el 1997 decemberében a parlament (CXXIV. tc.), továbbá törvénybe foglalták a megállapodás szellemének megfelelően az ingatlanrendezési, a közoktatási és a felsőoktatási jogszabályokat is. A CXXIV. tc. – a korábbi adózási szabályok megváltoztatásával – nem 1 %, hanem 2 x 1 % felajánlását tette lehetővé az állampolgárok számára, melyből az első csak valamely bejegyzett egyháznak, a másodikat pedig valamely társadalmi szervezetnek juttathatták az adófizetők az 1997. évi adóbevallásaik kitöltésekor. Az adófelajánlások ebben a formában megoldották a hitéleti célú költségvetési támogatás elosztási elveit is, hiszen az egyházak abban a százalékban részesedtek a büdzséből, ahogy az állampolgárok támogatták őket. Így az egyházak érdekeltté váltak az 1 %-ért folytatott „kampányba” való bekapcsolódásban, különösen azért, mert az állam vállalta, hogy a felajánlások ellenére a költségvetési támogatásuk nem csökken, hanem annak mértéke szerint kiegészíti azt. A vatikáni megállapodásban körvonalozott (a vissza nem igényelt ingatlanok után valorizált) járadékfizetést pedig az egyházak szabadon használhatták fel hitéleti és közcélú kiadásaik fedezésére. Az egyháznak össze kellett állítania további ingatlanigényeiket, megjelölve, hogy mely kártalanítási formát kívánják igénybe venni. A törvény továbbá biztosította az egyházakat további kiegészítő támogatások igénybe vételére, a köz- és felsőoktatási intézményeik további finanszírozására, műemlék-fenntartási igények megfogalmazására stb.

1998 tavaszán tehát körvonalazódott egy számos vonatkozásban bizonytalan, ugyanakkor hosszabb távú tervezést lehetővé tevő egyházfinanszírozási rendszer, a politikai viták viszont nem csitultak. A hatalomra készülő konzervatívok további, az egyházak érdekében álló jogszabályokat sürgettek, s – elsősorban a közéleti szerepvállalásban érdekelt – egyháznak komoly szerepe lett a választási kampányban is.

2.2.3. 1998-2002

A jobboldali politikai erőket integrálni kívánó, egyértelműen konzervatív párttá vált FIDESZ Orbán Viktor vezetésével megnyerte az 1998-as parlamenti választásokat, mely számos – így egyházpolitikai – vonatkozásban újabb fordulathoz vezetett.

A hatalom új birtokosai kezdettől társadalmi és politikai szövetségesként kezelték a történelmi egyházakat, ennek megfelelően pénzügyi támogatásukra is új lehetőségeket kerestek. Mindenekelőtt a Szentszékkal kötött szerződéshez hasonló tartalmú megállapodásokat kötöttek a református, az evangélikus, az ortodox és a baptista egyházakkal, valamint az izraelita hitközségek szövetségével. E megállapodások rendszere alapvetően új egyházfinanszírozási modellt vetített előre, mely nem volt független a kormányzat általános egyházpolitikai irányvonalától, sőt, szervesen illeszkedett abba. Például nyíltan szakítottak az állami világnézeti semlegességének elvével, előtérbe helyezték a vallásos nevelés pozícióinak erősítését. Ennek jegyében 1998 végén visszaállították a hitoktatás támogatásának korábbi gyakorlatát, pontosabban biztosították annak tantervbe illesztését, ezáltal közoktatási finanszírozásban részesítést, bevallottan azzal a céllal, hogy a felnövő nemzedékek valláserkölcsei nevelését megteremtsék.

Kezdetől számos kormányzati politikus beszélt arról, hogy nem az állam-egyház elválasztását, hanem a két szféra együttműködését kívánja megvalósítani. (Ennek jegyében például komolyan kívánták az újabb keletű vallási mozgalmakat visszaszorítani, megszüntetni a kötelező polgári házasság rendszerét, 2000-ben az államalapítás millenniumán a kereszténység államalkotó jellegét hangsúlyozták stb.) Mindennek az egyházfinanszírozással kapcsolatos vonatkozásai 2002-re annyira sajátos, a korábbiaktól illetve más európai államokétól is eltérő szisztémája jött létre, hogy azt már „magyar modellként” emlegették kormányzati körökben.

Az Orbán-kabinet egy darabig fenntartotta ugyan a korábbi egyházfinanszírozási gyakorlatot, csak újabb jogcímek beemelésével illetve a történelmi egyházaknak juttatott összegek emelésével igyekezett elmélyíteni utóbbiakkal kötött szövetségét. 2000-től azonban számos új finanszírozási elemet vezettek be, azzal együtt, hogy alapjaiban új egyháztámogatási rendszerüket nem foglalták önálló törvénybe, hanem részben a korábbiakat módosító, részben más természetű (a költségvetésről, az adózás rendjéről, az oktatásról stb. szóló) törvények, valamint egyéb jogszabályok keretei közé foglalták.

2000 végén – addig példátlan módon – nem egy, hanem kétéves költségvetést fogadott el a magyar országgyűlés (CXXXIII. tc.), melynek 103. §-ba foglalták az 1997-es egyházfinanszírozási törvény alapvető módosításait. Így például lehetővé tették, hogy a közcélú adományok utáni adóvisszatérítésből részesedjenek az egyházak, de csak azok, amelyeket az adófizetők legalább 1 %-a támogatott, vagy legalább 100 éve jelen van, vagy 30 éve szervezett formában tevékenykedik – utóbbi számításánál azonban az 1948-1990 közötti időszak figyelmen kívül hagyandó. Az egyértelműen egyes kisegyházak „kiszűrésére” irányuló kezdeményezés ellen sokan tiltakoztak. (A 136 bejegyzett vallásfelekezetből 110-et érintett a korlátozás.) Az egyházak illetve az általuk fenntartott intézmények anyagi támogatását elmélyítette, hogy a legtöbb pénzügyi tevékenységüket (például az iskolák működtetését, azokban a tankönyvkiadást és értékesítést, egyházi célú ingatlan hasznosítását stb.) nem minősítették gazdasági-vállalkozási jellegűnek, vagyis ezek után nem kellett a mások számára kötelező adókat, járulékokat megfizetniük, kedvezőbbé tették hitelfelvételkor a kamatterheiket stb. Újra, ezúttal hangsúlyosabban rögzítették, hogy az egyházi intézményfenntartók által ellátott oktatási, szociális, kulturális stb. tevékenységek „központi költségvetési finanszírozása az állami és önkormányzati intézményekre vonatkozó általános szabályok alapján, azokkal azonos mértékben történik”, s azt a költségvetés külön biztosítja, továbbá lehetőséget adtak a kiegészítő illetve további „egyéb” jogcímen adható állami támogatás igénybevitelére, az egyházi közgyűjtemények kiemelt támogatására stb. Mindezt megtoldották még az „eseti céltámogatás” igénylésének lehetőségével is. Az „azonos feladat – azonos finanszírozás” elvének abszolút érvényre emelése azonban már ekkor is azzal a hosszabb távú a veszéllyel fenyegetett, hogy az egészen más konstrukcióban létrehozott és finanszírozott önkormányzati fenntartású intézmények fokozatosan hátrányba kerülhetnek az egyháziakkal szemben. Szakítottak továbbá az intézmények korábbi, finanszírozási szempontú megkülönböztetésének elvével, mely alapvetően például „állami” (központi illetve önkormányzati) valamint „nem állami” (egyházi, alapítványi, magán) fenntartású iskolákban gondolkodott, s az egyháziakat teljesen külön

kategóriává tették, hangsúlyozva még az alapítványi intézményekkel szembeni pozitív diszkriminációjukat is. Jellemző lehet az 1997-es törvény 10. §-ának módosítása is, mely a kormányt feljogosította, hogy a „korábban jelentős ingatlanvagyonnal nem rendelkező” egyházakat közcélú tevékenység végzéséhez ingatlanhoz juttassa, 2000-ben azonban ezt általában minden felekezetre vonatkoztatták, vagyis az ingatlanokkal már jócskán rendelkező történelmi egyházak számára nyitottak újabb lehetőséget. Az Orbán-kabinet működése alatt az egyházaknak juttatott költségvetési források összességében az 1998-as szint duplájára emelkedtek. (Csak az ingatlan-rendeztetés ellentételezésével kapcsolatosan jellemző adat, hogy a Horn-kormány által évente biztosított 4 milliárd forintot, 1999-ben 6,2 milliárdra emelték.)

A legnagyobb horderejű fordulat 2001-ben abból fakadt, hogy az abban az évben végrehajtott népszámlálásba bevették a felekezeti önbesorolásra vonatkozó, igaz, nem kötelezően megválaszolható kérdést. (Egyes kisegyházak tiltakozása mellett különösen az izraeliták érzékenységet sértette az eljárás.) A népszámlálás lebonyolítása után pedig a kormányzat közölte, hogy a jövőben nem az 1 %-os adófelajánlások arányában, hanem a népszámlálás felekezeti statisztikája alapján fogja a költségvetésben a hitéleti célú támogatásokat szétosztani. Ez a rendszer egyértelműen a történelmi egyházaknak kedvezett volna, viszont nem vette figyelembe, hogy a népszámláláskor nem a költségvetési támogatás elosztására irányult a kérdés – ellentétben az évi adóbevallások elkészítésével. A felekezetek valós társadalmi támogatottságát jelentősen torzító eljárás nagy vitát váltott ki, bár annak tényleges életbe léptetésére a 2002-es választások miatt már nem kerülhetett sor. (Míg a népszámlálás felekezeti hovatartozást firtató kérdésére a lakosság 90 %-a válaszolt, addig a kilencvenes évek végén az adófizetők alig 10 %-a rendelkezett adója 1 %-nak valamely egyházhoz juttatásáról, ami általában az egyházak társadalmi megítélésének mértékéről is figyelmeztető adat.)

A számos egyházfinanszírozási vonatkozású kormányzati intézkedés közül csak néhány további foglalkozunk össze. 1999-től a költségvetésben külön tételként jelenik meg az „egyházak nemzetközi tevékenységének támogatása”, melynek felosztásáról az egyházakkal folytatott előzetes egyeztetés után döntött a kormány. Szélesítették az egyházi személyek (papok) adókedvezményeit, társadalombiztosítási jogkörüket, az egyházi intézmények általános forgalmi adó visszaigénylését, segítették számviteli tevékenységét, a lelkészlakások rekonstrukcióját stb. 2001-ben „Millenniumi Vallási Alap”, 2002-ben „Egyházi Kulturális Alap” létesült elsősorban az egyházi műemlék-rekonstrukció körének további bővítésére. Nem is beszélve egyes nagy jelentőségű eseti hozzájárulásokról, a 2000. évben megtartott magyar református világtalálkozó megszervezését például az állam külön 250 millió forinttal segítette. Külön vitát váltott ki az a 2001-es rendelkezés, melynek értelmében külön (a mindenkori minimálbér 60 %-át kitevő) fizetésekiegészítést juttattak az 5000 főnél kisebb településen élő katolikus, református és evangélikus lelkészeknek abból a megfontolásból, hogy a falvakban teljesített szolgálatuk hozzájárul a lakosság megtartásához. (Ugyanígy például a kistelepüléseken dolgozó tanítók vagy mások esetén nem alkalmazták.)

Egyházfinanszírozási rendszerét a kormány szerette volna hosszú távra biztosítani. Ennek jegyében számos elemét a Szentszékkal kötött megállapodás „függelékeként” próbálták elfogadtatni, hiszen a „nemzetközi szerződésnek” minősülő szöveg módosításához mindkét fél egyetértése szükséges. Az általános egyházpolitika illetve az egyházfinanszírozás rendszere a történelmi (elsősorban keresztény) egyházakat az Orbán Viktor nevével fémjelmezhető kurzus fenntartásában és fokozott politikai szerepvállalásban tette érdekeltté. Nem meglepő, hogy a – különösen ingerült légkörben lebonyolított – 2002. évi választásokon mindez nagy hangsúlyt kapott.

3. Az egyházfinanszírozás aktuális helyzete

3.1. 2002-2007

2002-ben azonban a FIDESZ választási vereséget szenvedett, s újra az MSZP-SZDSZ koalíció vette át az ország irányítását, 2004-ig Medgyessy Péter, azután Gyurcsány Ferenc miniszterelnökkel az élen. Medgyessy már a választási kampányban próbált gesztusokkal

közeledni az egyházakhoz, melyek kormányzása alatt sem vezettek sikerre. Pedig a szocialisták kezdettől jelezték, hogy alapvetően nem kívánják módosítani az Orbán-érában kialakult helyzetet, legfeljebb bizonyos koncepcionális ügyekben nyúlnának vissza az 1998 előtti állapotokhoz. A kisebbik koalíciós párt azonban radikálisabban nyúlt volna az egyházfinanszírozás egész rendszeréhez, liberális egyházpolitikai indítványával gyakran tematizálta a közéletet. A két fél (szocialista és liberális kormány illetve konzervatív jobboldali ellenzék, a velük szövetséges történelmi egyházakkal) éles szembenállása fennmaradt, és jelentősen el is mélyült.

Az első nagyobb, egyházfinanszírozással kapcsolatos viharra már 2002 őszén sor került. Még az Orbán-kormány döntött úgy, hogy 2003. január 1-től a népszámlálás adatai, és nem az 1 %-os felajánlások aránya fogja a mintegy 9 milliárdos hitéleti célú költségvetési támogatás szétosztásának alapját képezni. (A költségvetésben ekkor mintegy 60 milliárd forint volt az egyházfinanszírozási tételek összege.) A Medgyessy-kormány ezt alkotmányellenesnek tartotta, és – mielőtt életbe lépett volna – visszatért a korábbi, 1 %-ok alapján történő szétosztás eljárásához. Kiderült, hogy az Orbán-kabinet egyházügyi államtitkára és a Szentszék megbízottja között 2001-ben erről aláírt megállapodás nem képezheti a vatikáni szerződés „függelékét”, vagyis nem ugyanolyan jogkörű dokumentumról (nem módosítható nemzetközi szerződésről) van szó, amellyel pedig az egyház érdekeit kereső jobboldal megpróbálta „bebetonozni” az intézkedését. A katolikus püspöki kar különösen ingerülten reagált, a kormányzat eljárását törvénysértőnek, szöszegőnek, a vallás szabad gyakorlását veszélybe sodró (!) eljárásnak minősítette, és kilátásba helyezte, hogy nemzetközi fórumokon fog mozgósítani a magyar kormány „egyházellenes” tevékenysége miatt. Hozzá kell tenni, hogy a kormánynak csupán az 1 %-os rendszer visszaállítása volt az egyetlen fontos, az egyházak anyagi támogatásának mértékét nem is érintő intézkedése. Gesztusértékűnek szánták, hogy az Orbán-kormány számos rendelkezését fenntartották (például a kistélepülések lelkészeinek jövedelempótlását, az ingatlanrendezés ütemtervét, a hitoktatás finanszírozását stb.), sőt jelentősen meg is növelték az egyes tételekre fordított összeget. (Csak a hitéleti célú kiadások kompenzálására mintegy 750 millióval többet fordítottak, mint egy évvel korábban.) Beépítettek továbbá egy korrekciós elemet, vagyis 2003-ban végül ugyanazt az összegű támogatást kapták meg az egyházak, amelyeket a korábbi rendszer szerint élveztek volna. A népszámlálási adatok helyett az 1 %-os felosztás használata ugyanakkor a történelmi egyházakat is megosztotta. A katolikusok a „hívó emberek súlyos jogsérelméről” beszéltek, s álláspontjukat osztották a reformátusok is, s ennek politikai képviselőjét vállalta a FIDESZ. Ugyanakkor a népszámlálást eleve elítélő izraeliták és az evangélikusok már jóval visszafogottabban nyilatkoztak.

2003-2005 között minden évben a költségvetés vitája volt az egyházfinanszírozási rendszer felszínre kerülésének csomópontja. Gyakorlatilag teljesen háttérbe szorult a hitéleti célú támogatás mértékével, megállapításának módjával kapcsolatos korábbi polémia, előtérbe került viszont az egyházi iskolák finanszírozásával kapcsolatos kritika, melyet a történelmi egyházak egyre hangosabban vettek elő az évek folyamán. Álláspontjuk szerint ugyanis az egyházi iskolák diákjai a kötelező normatíván felül jóval kevesebb kiegészítő támogatásban részesülnek, mint az önkormányzati intézményeké. Az oktatási tárca liberális minisztere szerint ugyanakkor teljesen arányos a finanszírozás, sőt, bizonyos esetekben az egyházi intézményeknek juttatott támogatás jóval meg is haladja az államiakét. Ezekben az években sajátos „számháború” zajlott, amelyben az állam képviselői táblázatokkal, adatokkal próbálták bizonygatni, hogy az egyházi intézmények fenntartói ugyanannyit kapnak, mint az önkormányzatok tulajdonában lévők, arról nem is beszélve, hogy előbbiek számos egyéb egyházfinanszírozási bevétellel is rendelkeznek. (Egy körültekintő összegzés szerint 2004-ben egy egyházi iskola diákja után fenntartója – az egyház – 70 ezer forinttal kapott többet, mint egy önkormányzat az iskolába járó tanulók után.)

Nemcsak a közvélemény, de még a szakértők számára is nehezen számba vehető, hogy pontosan milyen jogcímeken, mennyi támogatást kapnak az oktatási intézmények. Az egyházak saját számításai szerint hátrányos megkülönböztetés sújtja intézményeiket, és felfogásuknak markáns formában is hangot adtak. A katolikus püspöki kar titkára 2004-ben például úgy

nyilatkozott, hogy a kormány „összehangolt támadást” indított iskoláik ellehetetlenítésére, „másodrendű állampolgároknak” tekinti őket, ugyanekkor egy református püspök a dél-afrikai apartheid-rendszerhez hasonlította az „üldözött” egyházakat. Egy évvel később egy katolikus püspök szónokolt arról, hogy az amerikai polgárjogi mozgalomhoz hasonló ellenállást kíván indítani a hátrányos megkülönböztetés ellen. Ezekben az években az egyházi iskolák kormányellenes utcai tüntetéseket is szerveztek álláspontjuk nyomatékosítására. Mindez természetesen megint nem volt független az általános politikai légkörtől, vagyis az egyházak közéleti tevékenysége szorosan kapcsolódott a jobboldali ellenzék általános stratégiájához. (2006-ban a költségvetés vitájakor nem került sor tüntetésre. Egy kereszténydemokrata képviselő szerint ennek oka csak a hideg lehetett, ugyanakkor nyilván azzal függ össze, hogy a Gyurcsány miniszterelnökkel és általános reformjaival szembeni, utcai zavargásokhoz is vezető tiltakozások között kevesebb figyelem jutott erre a kérdésre.)

Az egyházfinanszírozás rendszerével kapcsolatosan számos módosító elképzelés is született. A kormány egyházügyi államtitkára többször beszélt arról, hogy átlátható automatizmusokat magában foglaló egyházfinanszírozási rendszert kíván megvalósítani, ezeknek gyakorlati kidolgozására azonban nem került sor. A liberális SZDSZ például 2004-ben felvetette, hogy a 2 x 1 %-ot vonják össze, és az adófizetők egyszerre dönthessenek arról, hogy adójuk 2 %-át egyháznak vagy társadalmi szervezetnek juttatják, hasonlóan az eredeti, 1996-ban megfogalmazott eljáráshoz, vagy 2005-ben az (ekkor összességében mintegy 17 milliárdot kitevő) hitéleti támogatás teljes egészében hívekre történő hárításának és csak a közfunkciók finanszírozásának alternatívája is felvetődött. De a szocialisták sem értettek egyet ezzel, mint ahogy papíron maradt a liberálisok 2005-ös kezdeményezése a katolikus egyházat „privilegiumokkal” felruházó vatikáni szerződés módosítására. (Szélsőséges esetben a szerződés felmondása is felvetődött.) Az időszak másik fontos fejleménye, hogy a közoktatás finanszírozásával kapcsolatos vita alatt cikkek jelentek meg az egyre nehezebb gazdasági helyzetbe kerülő önkormányzatok lehetséges „menekülési stratégiájáról”, miszerint több helyen egyházi tulajdonba adással lehetett egy iskolát a bezárástól megmenteni. Így az adott település iskolája megmarad (jóllehet általános demográfiai hullámvölgy jellemzi Magyarországot), a központi költségvetés terhei azonban nem csökkennek, csak most nem az önkormányzatnak, hanem az egyházon keresztül az államnak kell fizetni a normatív és kiegészítő támogatást. 2005-ben a szociális tárcát vezető SZDSZ-es miniszter vetette fel, hogy az irányítása alá tartozó területen is kezd felbillenni ez a folyamat az egyházi fenntartás felé, ugyanakkor emögött nem az egyházak iránti társadalmi igény növekedése regisztrálható, hanem az a tény, hogy az egyházak nagyobb jogszabályi védelemmel vannak felruházva, mint az önkormányzati vagy központi állami intézményfenntartók. Az egyházak és a jobboldal egységesen tiltakozott az „egyházellenes hangulatkeltésnek” minősített elképzelések ellen.

A 2006-os választásokon győztes MSZP-SZDSZ-koalíció tevékenységéhez egyelőre egy fontos esemény köthető: 2006 júliusában összeült egy, a vatikáni megállapodás hatásait elemző szakértői bizottság. Terjedelmes jelentésük az egyházfinanszírozás eddigi rendszerének áttekintő elemzése, illetve egy későbbi kibontakozás kiindulópontja is.

3.2. Az egyházfinanszírozás jelenlegi helyzete (összefoglalás)

2002 óta általában az egyházfinanszírozás rendszere, jogszabályi háttere keveset változott. (Előfordult – például 2004-ben – hogy az egyházak kérésére vettek le a napirendről kisebb horderejű egyházfinanszírozás-változtatást célzó módosítást.) A bekövetkezett kisebb változtatások sem tükröztek mindig politikai szándékot, 2004-ben például egyszerűen az Európai Unióhoz való csatlakozás következménye lett, hogy meg kellett szüntetni az új egyházi épületek utáni adóvisszaigénylés lehetőségét.

Magyarországon az egyház és az állam elválasztását, valamint utóbbi semlegességét az alkotmány biztosítja. Az állam világnézeti semlegességével ugyanakkor elvben összeegyeztető, hogy tekintettel legyen az egyházak – más társadalmi egyesületektől eltérő – sajátosságaira, s azok közcélú tevékenységét anyagilag is támogassa. Általánosságban elmondható, hogy a

jelenlegi rendszer 1990 óta folyamatosan alakult ki, melyben rendszerint előfordult, hogy valamely kormányzat az előzőektől megörökölt rendszert fenntartva, újabb elemekkel kiegészítve élte tovább. Mindazonáltal az egyházfinanszírozás jogszabályi alapját döntően ma is az 1997. évi CXXIV. tc. jelenti.

Az éves költségvetésben megjelenő egyháztámogatási rendszer ma alapvetően két részre osztható: az egyházak hitéleti illetve közhasznú tevékenységének támogatására. Előbbihez tartozik közvetlen módon: a személyi jövedelemadó adófizető által valamely egyháznak címzett 1 %-a; a volt egyházi ingatlanok után igényelt járadék; a hitoktatás (átlagos pedagógus óradíjat szem előtt tartó) támogatása; az egyházak nemzetközi tevékenységéhez juttatott forrás; a kistelephelyek lelkészeinek jövedelemkiegészítése (kivéve az izraelitákat, amelyek ugyanezt a forrást temetőfenntartásra fordíthatják). A hitélet finanszírozásának vannak továbbá közvetett elemei is: a közcélú adományok utáni adókedvezmény igénybe vétele; az egyházak teljes személyi illetékmentessége; az egyházi személyek társadalombiztosítási jogviszonyának garantálása (az egyház csak a minimálbér utáni járulékot köteles fizetni); az adómentesség biztosítása bizonyos esetekben. Az egyházak közcélú tevékenységéhez tartozik: az egyházi iskolák normatív és kiegészítő támogatása olyan mértékig, amennyiben állami feladatot látnak el; az egyházak felsőoktatási, szociális, egészségügyi és kulturális intézményeinek támogatása; egyházi épületek rekonstrukciója illetve új egyházi épületek létesítése. (Utóbbiak esetén gyakori, hogy külön céltámogatás jelenik meg a költségvetésben erre elkülönített kereten kívül.)

*Néhány tétel az egyes költségvetésekből egyházfinanszírozásra elkülönített összegekből
(millió forint)*

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Egyházi közgyűjtemények	447,7	538,7	792,6	794,1	805,6	500,0	500,0	325,0
Egyházak nemzetközi tevékenységének támogatása	62,0	62,0	62,0	62,0	20,0	16,0	–	–
Hittanoktatás támogatása	2171,6	2682,0	3602,2	3601,6	3305,4	3305,4	3305,4	3305,4
SZJA támogatás és kiegészítése	3986,4	4660,6	8976,4	11460,3	11829,8	12243,2	10819,0	11862,0
Ingatlanmegváltási járadék	6652,7	6921,5	7421,5	7394,6	7767,0	8000,5	8710,0	8990,0
Kistelephelyi egyházi személyek jövedelem pótléka	–	–	1427,9	1502,9	1535,2	1565,9	1620,7	1620,7
Egyházi Kulturális Alap	–	955,2	1326,8	1276,3	1200,0	430,0	544,9	–
Közoktatási intézmények kiegészítő támogatása	6781,8	7575,4	13621,2	11747,6	11971,0	12063,6	13910,0	15000,0
Egyházi felsőoktatási intézmények hitéleti képzése	1221,3	1486,9	1824,0	2125,5	2248,5	2289,0	2420,0	2490,0
Hallgatói létszám képzési többlete (egyházi világi képzés)	2652,1	3469,9	4425,1	4920,3	4976,2	5044,0	5400,0	5500,0
Egyházi felsőoktatás beruházás	210,0	398,7	886,0	817,2	120,0	97,0	90,0	90,0

* Tervezett.

A kapcsolódó politikai viták Magyarországon szorosan összefüggnek a két meghatározó politikai oldal egyházakhoz, vallásossághoz fűződő viszonyával. A történelmi keresztény egyházak egyértelműen a konzervatív-jobboldali pártok (elsősorban a FIDESZ) politikai szövetségesei, ezért a szocialista és liberális kormányzatokhoz eleve bizalmatlansággal viszonyulnak. Mindezt elmélyíti, hogy a szocialista párt nem tud doktriner egyházpolitikai programot alkotni és abban gondolkodni, sok vonatkozásban máig kísért az 1989 előtti korszak emléke, amelyet politikai ellenfelei rendszerint ki is használnak. A történelmi egyházakat szembefordítja a liberálisokkal utóbbiaknak az az általános törekvése, hogy az állam-egyház elválasztását pénzügyi tekintetben is ki teljesíteni akarják, vagyis hitéleti célokra az állam szerepvállalását csökkenteni, az egyházat alkotó hívőket pedig növelni akarják. A történelmi egyházak társadalmi bázisának beszűkülése a rendszerváltás óta kevésbé változott, ezért az „önfenntartó egyházmodell” számukra egyre inkább megoldhatatlan feladatot jelentene. (Az

evangélikus egyházban például hozzávetőlegesen az egyházközségek egyharmada tudná magát úgy-ahogy eltartani, természetesen nagyobb beruházásokhoz, intézményfenntartáshoz ezeknek sem volnának eszközei.) Az újabb keletű kiségyházak viszont érdekeltek egy ilyen típusú átalakításban.

Az előzményeket és a 2000-es évek eddigi eseményeit látva sejthető, hogy az egyházfinanszírozás rendszere távolról sem alakult ki véglegesen, és a továbbiakban is ideológiai, egyházpolitikai illetve általános politikai folyamatok függvénye marad Magyarországon.

Felhasznált irodalom:

- A vatikáni megállapodás eredményeit és hatásait elemző bizottság jelentése. Bp., MEH, 2006. [Online: www.meh.hu – hozzáférés: 2007. március.]
- Az egyházak szerepe a megújuló társadalmakban. Bp., MEH, 1997.
- Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben. Egyházak a rendszerváltozás után. In: Magyarország a XX. században. II. köt. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szekszárd, 1997. [Online: mek.oszk.hu – hozzáférés: 2007. március.]
- Dobszay János: Állam, egyházak Magyarországon, 1989-2004. Bp., Egyházforum, 2005.
- Egyházfinanszírozás. Konferencia Dobogókőn, 1998. február 27. Bp., Faludi Akadémia, 1999.
- Fedor Tibor: Tájékoztató a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről. Bp., MEH, 2004. [Online: www.meh.hu – hozzáférés: 2007. március.]
- Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919-1945. Bp., ELTE, 1997.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: Egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Bp., Korona, 1997.
- Ha Isten nem volna. Egyház és állam másfél évtizede Magyarországon. Szerk.: Szále László – Frenkl Thurzó Tibor. Bp., Közlöny, 2005.
- Partnerek vagy ellenségek? Az egyházak és az állam viszonyáról. Bp., Egyházforum, 1992.
- Ravasz Levente – Galik Gábor: Egyházfinanszírozás és normaalkotás. Bp., NKOM, 2002. [Online: www.nkom.hu – hozzáférés: 2002. június.]
- Schanda Balázs: Magyar állami egyházjog. Bp., Szent István, 2000.
- Kéziratunk lezárásakor jelent meg: Fedor Tibor: Egyház-finanszírozás Magyarországon. In: Felekezek, egyházpolitika, identitás. – Konfesie, cirkevná politika, identita. Szerk.: Balogh Margit. Bp., MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth, 2008. 411-418. p. [Online: <http://www.mtatk.hu> – hozzáférés: 2008. szeptember.]

Internetes adatbázisok:

- Magyar törvénytár [www.1000ev.hu]
- Magyar Országgyűlés [www.mkogy.hu]
- Miniszterelnöki Hivatal [www.meh.hu]
- Külügyminisztérium [www.kum.hu]
- Pénzügyminisztérium [www.pm.gov.hu]
- Oktatási és Kulturális Minisztérium [www.okm.gov.hu]
- Egyházi honlapok [www.katolikus.hu; reformatus.hu]
- Politikai szervezetek [www.szdsz.hu; www.mkdsz.hu]
- Írott és elektronikus sajtó [www.egyhazforum.hu; www.evelet.hu; www.hetek.hu; www.hirszero.hu; www.hvg.hu; www.magyarhirlap.hu; www.magyarradio.hu; www.mancs.hu; www.nol.hu; www.riport.ro; www.ujkatedra.hu]
- Hozzáférés: 2007. március.

Szűcs Zoltán Gábor:

„A MŰLT A HATALOM RÉSZÉ”¹ DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNYI ESETTANULMÁNY

Bevezetés

Az alábbiakban egy beszéd (Antall József 1992-es beszéde a kormányzás első két évének tapasztalatairól) és egy mottó (Disraelinek 1865-ből származó, s Magyarországon Toldy Ferenc irodalomtörténete által ismertté tett szavai) nyomán arról lesz szó, hogy miként vizsgálható a rendszerváltás környéki politika egyik sokat vitatott, de tudományosan alig tárgyalt területe: a rendszerváltás viszonya a magyar politikai kultúra különféle tradícióihoz. Az erre a problémára adott tudományos válasz nem csak azért lehet érdekes, mert segíthet jobban megérteni a korabeli politikai szereplők egyik vagy cselekedetét, de azért is, mert a múlthoz való viszony különféle értelmezései maguk is politikai viták tárgyává váltak az 1990-es évek elején. A történeti viták (nevezzük most ezeket a jelenségeket egyszerűen historizáló politikának Schlett István nyomán) fontos szerepet játszottak a politikai önreflexióban, a metapolitikai diskurzusban, egyfajta normatív keretet kínálva a „mi a politika?” kérdésének megválaszolásához.

Éppen ez teszi diszkurzív politikatudományi szempontból olyan érdekessé a 90-es évek eleji historizáló politikát: úgy tűnik ugyanis, hogy a rendszerváltó politikai erők feltűnésétől az Antall-kormány bukásáig a történeti kérdések a politikai érdeklődés homlokterében álltak. A korabeli szereplők különleges fontosságot tulajdonítottak a történeti kérdések megvitatásának (mi több, ebben az összefüggésben külön figyelemreméltó és magyarázatra szoruló, ha valaki a történeti érveket irrelevánsnak nyilvánította a jelen politikája szempontjából). Antall József pedig azért érdemel kiemelt figyelmet, mert az ő politikai gondolkodásában érhetjük tetten talán a legkifinomultabb, legkidolgozottabb (és mint ilyen, igen szélsőséges és egyéni) módon a nemzeti történelem és politika közötti szoros kapcsolat koncepcióját, amiben kisebb vagy nagyobb mértékben nagyon sokan osztoztak, mégolyanok is, akik a historizálást szisztematikusan elutasították: mint például a liberális politikus és eszmetörténész Szabó Miklós. S mivel Antall miniszterelnökként egy korszak meghatározó politikai szereplője volt, sokszor nagyon egyéni nézetei elkerülhetetlenül befolyásolták még azokat is, akik semmiben sem értettek vele egyet.

A kérdés tehát ez lesz: miért lehet a nemzeti történelem politikai ügy, a címbe emelt Disraeli-mottóval: a múlt hatalmunk része?

A nemzeti múlt naturalista és normatív konceptualizációi

Kiindulópontunk Antall József 1992. április 13-án elhangzott beszéde lesz, amelyet az MDF Erkel Színházban megtartott budapesti nagygyűlésén mondott. A miniszterelnök ekkor kormányának első két évét kívánta értékelni, s mint majd látni fogjuk, hevesen vitatta azt az ekkorra már kialakult és széles körben elterjedt vélekedést, amely szerint kormánya és a koalíció pártjai az ország vezetése helyett kizárólag a múlttal, a nemzeti jelképekkel és ideológiai kérdésekkel foglalkoznak.

A beszéd Antall politikai nyelvhasználatának szokásos sablonjait vonultatta fel – tőle némiképp szokatlan tömörséggel –, ám egy olyan politikai beszédhelyzetben, amikor Antall már nyilvánvalóan felismerte, mennyire „nem értik meg” gondolkodását. Így a „félidei beszéd” olvasásakor egyszerre érdemes figyelniünk Antall beszédmódjának sajátosságaira és arra, ahogy az 1992-es szituációt értelmezi:

„Aki azt mondja, hogy ez a kormányzat vagy ez a politikai erő **konzerválni** akar vagy **visszaállítani** valamit a múltból, az kérem nem a valóságot mondja. De az tény, és ezt soha nem tagadtuk, hogy igenis a **kontinuitás**

¹ A tanulmány egyik fejezet az elkészült disszertációmnak, amelyet az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktoriskolájában készítettem. A disszertáció témája a nemzeti történelem szerepe a rendszerváltás környéki magyar politikában.

mellett vagyunk, az **értékek kontinuitása** mellett, és amellett, hogy amit a **nemzet fejlődésében az organikus fejlődéssel** szemben erőszakkal tettek, és erőszakkal vágtak szét ebben a kontinuitásban ereket, **gyökereket**, azt igenis helyre kell állítani. Mert a mi politikai kultúránk, a mi politikai örökségünk igenis kapcsolódik az előző magyar politikai kultúrához. Politikai kultúránkban évszázadokra megyünk vissza... Miért baj az, hogy mi a XIX. század nagyszerű magyar politikai kultúráját, Széchenyitől Kossuthig, Deáktól Eötvösig és sorolhatnám tovább, azt tartjuk alapnak, amire építünk, és azt folytatjuk? És magunkénak valljuk a későbbi korszak, a 67-es kiegyezés után azokat az értékeket, azokat a politikusokat, akik a diplomáciában mint Andrássy Gyula, nemzetközi jelentőségűek voltak. Wekerle az általános politikában és a gazdaságpolitikában Baross Gábor. Soroljam tovább? Miért röstellnének? És amikor a Horthy-éráról szólunk, nem vissza akarunk állítani valami elavult régít, és nem valami **nosztalgia** fűt bennünket, csak egyszerűen helyre akarjuk állítani az **igazságos megítélést**. Azt mutatjuk be, hogy mik voltak akkor az értékek, és az elmúlt másfél évszázadban külpolitikától, gazdaságpolitikától társadalompolitikától, egészségpolitikáig mit nyújtottak. Természetesen mi **együtt tárgyaljuk**, és együtt gondolkodunk arról, akik a kormányzásban igyekeztek megtenni azt, amit lehet vagy írónként a szociográfiai irodalomban, vagy akár az ellenzék körében végeztek el. Ez mind közös örökségünk. És hogyha valaki ezt a nagy közös örökséget folytatja, akkor igazán nem kell azzal vádolni, hogy restaurációs törekvései vannak, valamiféle reakcionárius eszméket vall.

De hát engedtessek meg már nekünk, hogy a magyar történelmi múltat tekintsük elődünknek és ne az orosz történelmet, ahogy az elmúlt negyven évben. Ez egy **nemzet azonosságtudatához** hozzátartozik. Igazán nem tartozott a múlt nagy brit családjai közé Disraeli, a későbbi lord Beaconsfield, és ő mondta azt, hogy **a múlt a hatalom része**. Ő ezt kívülről nézte. De felismerte ennek igazát. És Nagy-Britannia akkori átfogó politikai szemléletének egyik legnagyobb képviselőjévé tudott lenni, mert tudta, hogy **a múlt az kötelez**, és a múlt, ha vannak gyökerek, akkor az egy nemzetet szilárdra tesz, és képessé teszi arra, hogy **viharos időkben**, nehéz körülmények között is képes legyen **a hajóját** átvetetni a legnehezebb útszakaszokon.”²

Mint látszik, Antall azzal indokolta a múlttal való foglalkozást, hogy „igenis” vissza kell állítani a múltnak és jelennek a megelőző negyven évben „erőszakkal” megszakított szoros kapcsolatát. Ezzel megerősítette, hogy szerinte a nemzeti történelmi narratívának meghatározó szerepe van a nemzet normális működésében, és politikai kérdésnek minősítette a nemzet viszonyát a múltjához. S hogy mi a nemzet? Úgy tűnik, Antallnál elsősorban a *politikai közösséget jelentette*, nem pedig kulturális vagy etnikai fenomén volt, amit legnyilvánvalóbban az a szöveghely mutat, ahol az antik eredetű államhajó-allegóriát a nemzetre alkalmazta.

De miközben ily módon a lehetséges ellenvetésekkel szemben emfaticusan megerősítette (a kétszer is használt „igenis” jelzi állításainak polémikus jellegét), hogy a politikának birtokba kell vennie a múltat, határozottan elutasította mind a pusztá „konzerválást”, az „elavult régi” visszaállítását, a „nosztalgiát” és a „restaurációt”, és igyekezett saját álláspontját leválasztani ezekről a politikai attitűdökről. S hogy miért? Szövegének organikus metaforáiból láthatóan ezeket ő egy halott, soha fel nem támasztható múltbeli állapothoz való természetellenes ragaszkodásnak tartotta. Amit kívánt, az inkább egy olyasféle „kontinuitás” lett volna, ami helyreállítja a kommunizmus által „erőszakkal” megszakított „organikus fejlődést”, a „gyökereket”. A múlt pusztá konzerválásával szemben az antalli kontinuitás tehát egyfajta természetes szükségszerűség,³ hiszen ha – legalábbis a metaforahasználat ezt előfeltételezi – a nemzet egy élő organizmus, életéhez szüksége van önnön éltető gyökereire, múltjának „örökségére”.

Ugyanakkor viszont Antall azt is mondta, hogy ő „az értékek kontinuitása mellett” van, s ez figyelemreméltó módon megváltoztatja a nemzeti történelem iménti naturalista konceptualizációját. Ebben a második változatban a nemzeti múlt, a másfél évszázados magyar politikai kultúra már nem egy adottság, amely pusztá léteivel járul hozzá a jelenhez, hanem olyasvalami, ami egyes részeiben, az *értékeivel* hat. A felidézett példák, Andrássy, Wekerle, Baross a nemzeti történelem kiválóságaira irányítják a figyelmet, s az ő teljesítményükre, az ő örökségükre, amelyet Antall szerint nem kell „röstellni”. Vagyis, míg a naturalista

² Antall (1993b) 244-245. p. (Kiemelések tőlem – A szerző.)

³ Vegyük észre azonban, hogy ez a fajta apodiktikus szükségszerűség azon a merőben önkényes metaforizációs aktuson alapul, amellyel a gyökér térbeli képét egy időbeli viszonyra, a történetiségnek feleltettük meg. Ugyanilyen módon azonban egy merőben ahistorikus nemzetfogalom is létrehozható volna ugyanerre a metaforára alapozva, ahol is a gyökér megfelelője valami térbeli fenomén, például a táj – hogy egy a 19-20. században népszerű konceptualizációs stratégiát említsünk.

nemzetfogalom a nemzeti múlttal való kontinuitáshoz természeti szükségszerűséget rendelt, az értékekre való hivatkozás a múltnak etikai, normatív tartalmat, a kontinuitás fenntartásának egyfajta *Sollent* tulajdonított.¹

A kétféle, bár egymással szorosan összefonódó és szinte szinonimaként kezelt fogalomhasználat egyidejű jelenléte sok mindent megmagyarázhat abból, ahogy Antall a nemzeti történelem és a politika viszonyát elképzelte, és ahogy felfogását és az abból fakadó politikai tetteket mások kritizálták Antall nemzeti történeti narratívája ugyanis, miközben az „értékek” szerepét hangsúlyozta, vagyis szelektálni tartotta szükségesnek a történeti múlt eseményei között, mégis alapvetően pozitív viszonyt feltételezett a múlthoz. Például „alapnak” mondta a 19. századot, amire „építeni lehet”, s még a Horthy-éra számára is „igazságos megítélésre”² tartott igényt (az egyértelmű elutasítással szemben). Sőt, a múlt nagy vitáit „együtt tárgyalta” volna,³ hiszen a különféle oldalakon állók, ha alkottak értéket, együtt jelentik a „nagy közös örökséget”. A nemzeti lét szempontjából elengedhetetlenül fontos „értékek kontinuitása” tehát olyan erővel bírt számára, ami felülírhat minden más szempontot, fel tudja oldani az ellentéteket is, legalábbis – tegyük hozzá – történeti távlatban, megerősítve a nemzeti történeti narratíva apologetikus jellegét.

De mit is jelent a kontinuitás helyreállítása ezzel az alapjában véve pozitív módon ábrázolt múlttal, a „nagy közös örökséggel”?

A Disraeli-idézet fogalmazta meg mottószerűen múlt és jelen viszonyának tartalmát: „a múlt a hatalom része”, amit Antall úgy magyarázott, hogy a múlt hozzátartozik „a nemzet azonosságtudatához”. Szerinte tehát a nemzeti történeti narratíva konstitutív szerepet játszik a politikai közösség létezésében, s ily módon minden politika előfeltétele, egyfajta határfogalom. Így a naturalista értelmezést adja a „félidei beszéd” idézett részletében már korábban is szereplő „gyökér”-metafora: „a múlt, ha vannak gyökek, akkor az egy nemzetet szilárdná tesz”, ami expressis verbis megfogalmazza, miként járul hozzá a nemzeti narratíva a politikai közösséget formálódásához. A normatív értelmezést pedig egy egyszerű proposíció: „a múlt az kötelez” és egy antik eredetű, de újkori jelentéseit a poszthumanista politikai kultúrában felvevő „állam hajója” allegória képviselik, amely utóbbi szerint a nemzeti történelem „képesse teszi arra, hogy viharos időkben, nehéz körülmények között is képes legyen a hajóját átvezetni a legnehezebb útszakaszokon”.

Az állam hajója esetében külön érdekes kérdés, hogy bár a mondat grammatikája az allegória alanyaként a nemzetet jelöli meg, a trópus szerkezete alapján mintha inkább egy individuum kíváncskodna oda, az államhajó kormányosi szerepébe. Antall egyébként is szerette magát, mint politikust, „kormányosként” meghatározni. Miniszterelnöki eskütetele után is azt mondta, „szerény kormányosa kívánok lenni nagy szavak nélkül” a nemzetnek.⁴ De akárhogy is, a naturalista és a normatív konceptualizáció tárgya némiképp eltérni látszik, mivel egyik a politikai közösség konstitúciójára („szilárdná tesz”), a másik a politikai cselekvés lehetőségfeltételeire („képesse teszi”) vonatkozik. Igaz, a kettő között ez esetben nincs ellentmondás, csupán eltérő szintekre utalnak: az egyik a politikai közösségre, a másik a politikai közösség egyik tagjára.

Vagyis, hogy összefoglaljuk az eddigieket, Antall, bár a múlt politikai jelentőségét hangsúlyozta, a restauráció, a nosztalgia vagy a konzerválás vádjával szemben politika és történelem viszonyának egy olyan felfogását védelmezte, amely nem egy status quo ante helyreállítását, egy általa is visszahozhatatlannak tartott múltbeli állapot iránti elkötelezettséget

¹ Egy 1990-es interjújában mondta: „Mindig úgy éreztem: az, hogy magyar vagyok, meghatározza a kötelezettségeimet” Antall (1993b) 400. p.

² E fogalommal a későbbiekben még részletesebben fogunk foglalkozni. Az „igazságos megítélés” Antall egyik politikusként is vissza-visszatérő problémája. Lásd például Antall (1993b) 94., 109., 166., 207., 477., 487., 537., 580., 582., 584., 585., 622. p.

³ Ez itt expliciten a Horthy-éra elitjére és ellenzékére vonatkozik, de a köztársasági elnöki vitában a 19. századi liberalizmus irányzatai kapcsán is ugyanígy fogalmazott, vö. Antall (1993b) 104., 144., 534. p. Ugyanez a téma a kereszténység tekintetében: Antall (1993b) 163., 401. p.

⁴ Antall (1993b) 72. p.

jelentené. Ez a koncepció elismerte múlt és jelen fundamentális különbségét, a múlt befejezettségét, s a nemzeti történelmet identitáspolitikai szempontból tartotta fontosnak (legalábbis amennyiben az identitást a politikai cselekvés horizontjának is tekintjük). A nemzeti történelem fogalmai ugyanis annak kifejezésére szolgálnak, hogy mi a nemzet, mint politikai közösség, s hogy mik a politikai cselekvés feltételei. A nemzeti történelem mintegy körülírja az érvényes politika határait: keretei között lehetségesek akár komoly véleménykülönbségek is, de a nemzeti történelem figyelmen kívül hagyása megszakítaná a politikai közösségnek az „organikus fejlődésben” manifesztálódó önazonosságát.

Toldy és Antall

Nemzet, politika és történelem viszonyának ez a Disraeli-mottóval fémjelzett koncepciója, amelyet Antall a restauráció és nosztalgia vádjával szemben védelmezett egyszerre roppant ismerős, és mégis sajátos variáns a korabeli magyar politikai diskurzuson belül, amelynek specifikumaira még jobban rávilágít, ha történetileg rekonstruáljuk, ahogy Antall a nemzeti történelem különféle diszkurzív tradícióiból felépítette a maga felfogását a „hatalom részét” képező, a „nemzeti azonosságtudat” kialakításában konstitutív szerepet játszó múltból. Ennek során főleg két fogalommal, a „vindikációval” és a „nemzeti mitológiával”⁵ kell foglalkoznunk, amelyek közül az egyik inkább csak implicit (de annál fontosabb) módon van jelen Antallnál, a másik viszont számos alkalommal szereplő kifejezés szövegeiben.

Segítségül pedig Dávidházi Péter irodalomtörténész közelmúltban megjelent nagyszabású Toldy-monográfiáját hívhatjuk. A szerző ugyanis a magyar nemzeti irodalomtörténetírás, tehát az egyik „nemzeti tudomány” 19. századi alapító atyjának, Toldy Ferencnek (Antall számos tanulmánya tárgyának) munkásságán keresztül mutatta be azokat a diszkurzív tradíciókat, amelyekkel szembesülve fogalmazták meg a kortársak, köztük Toldy is a maguk nemzeti identitáskonstrukcióit, használva és át is formálva az átöröklött hagyományokat. De nem csupán az előzményekkel vetett számot, hanem Toldy utóéletével, máig elérő hatásával, olykor – irodalomtörténeti szempontból – egészen váratlan helyeken, így Antall József életművében.

Dávidházi kedvelt módszerei között szerepel a könyvek élén álló mottók elemzése, így jutott el Disraeli-mottóig is. Ez, pontosabban: „A múlt, hatalmunknak egyik eleme” változat szerepelt ugyanis Toldy 1865-ös irodalomtörténeti főművének, *A magyar irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásbannak* az élén, mint olyan programnyilatkozat, amely szerint a nemzeti történelem feltárásának célja egyfelől a múlt birtokbavétele (a nemzeti közösségbe a nemzeti múlttal való azonosulás révén történő belépés), másfelől a nemzeti önbecsülésnek és külföldi becsületének megerősítése.⁶ Ne feledjük, Toldy a nemzeti irodalomtörténeti kánon megalapozója, akinek hatása szinte felbecsülhetetlen, nem csupán szűkebb szakmájára, de az irodalomtörténeti oktatás kiemelt szerepének köszönhetően a magyar politikai közösség egészére!

Dávidházi némi utánajárással megtalálta Disraeli eredeti szövegét is, amely az előző nap elhunyt Robert Cobdent méltató beszédében hangzott el: „For, notwithstanding the rapid changes in which we live, and the numerous improvements and alterations we anticipate, this country is still Old England, and the past is one of the elements of our power”,⁷ s amelynek egy (Toldy változatával nem egyező) magyar fordítását a Pesti Napló 1865. április 9-én közölte. A mottó utóéletét kutatva pedig azt találta, hogy Antall már egy 1966-os tanulmányában, amely *Toldy Ferenc két arca: A diétetika és az irodalomtörténet tanára* címet viseli, hivatkozik a mottóra, hogy megmagyarázza, Toldy a szabadságharc leverése után miért vállalt olyan gyorsan tanári állást: a nemzet érdekében. Avagy Antall saját szavaival: „Befolyását [...] arra használta fel,

⁵ Nemzeti mitológiához lásd Antall (1993b) 12-13., 86-89., 103., 115., 203., 218., 491., 522. p.

⁶ Dávidházi (2004) 652. p.

⁷ Dávidházi (2004) 654. p. Külön figyelmet érdemel Antall nyelvhasználata szempontjából, ahogy nála ez a kortársak által gyakorlatilag véletlenül kiválasztott mondattöredék egy kánon részét képező formulává alakul át, összhangban azzal, hogy Antallnál a történeti tudás mindig autoritativ, tekintélyérvi jellegű, nem konfliktust generál, hanem konszenzust teremt.

hogy megmentse nemzeti értékeinket. [...] Hitte, hogy az irodalom és a történelem kutatása és feldolgozása nemcsak a hatalom gyakorlásához, de elviseléséhez is erőt ad.”⁸

Disraeli szavainak érdekessége Dávidházi szerint egyfelől, hogy „konzervatív politikai hitvallásnak”⁹ is beillik, másfelől, hogy a német anyanyelvű, asszimiláns Toldyéhoz nagyon hasonló helyzetben lévő ember, egy zsidó származású angol politikus szájából hangzott el. Ezért is hangsúlyozza Dávidházi, hogy a mottó egy olyan nemzeti azonosságtudatot feltételez, amelyben a nemzeti múlt felvállalható, felvállalandó közös hagyomány, nem pedig vérszerinti leszármazottak családi emlékezetére emlékeztet.

Dávidházi úgy véli Antall „ideológiájának és éthoszáinak egyik főmotívuma” ez a Toldyra és „azon keresztül Disraeli gondolatára” visszavezethető állítás, amit szerinte eddig sajnos a politológusok gyakorlatilag nem vettek észre. Ezért hosszasan tárgyalja a miniszterelnök 1990. október 23-i beszédét, amelyen „felismerhető Toldy egykori mottója”. Eszerint – idézi Antallt „...1956, amely mitológia – mert erőt ad, eszmét ad, erkölcsöt ad -, egyben történelmi tanulság, racionális elemzés tárgya is.” Mi több, teszi hozzá Dávidházi, Antall arról is világosan beszélt, hogy „a múlt történelmi eseményeiből képződő mitológia nemcsak terméke, hanem teremtője is a nemzetnek, ugyanis a múlt tősgyökeres szereplőivel azonosulni készítette a nemzethez később csatlakozók leszármazottait, e mitológia nagy tudatformáló hatással segít létrehozni a többszám első személyű múltbirtoklást és történelmi közösségérzetet, mégpedig a vérségi genealógiánál tágabban”¹⁰

Dávidházi számos további helyen is megtalálja ezt a gondolatmenetet Antallnál. („A múlt azonosuló vállalásától a nemzeti mitológián át a Szent Istvánra hivatkozó befogadói nemzetpolitikáig.”¹¹) Közben elemzi röviden az általunk is vizsgált szöveget, az 1992-es félidei beszédet, kimutatva, hogy Antall (talán tudattalanul) némiképp módosította az idézetet, megfosztva a többszám első személyű alaktól, hogy jobban illeszkedjék ahhoz, amit Disraeli körülményeiről mond: mármint, hogy eredetileg nem volt arisztokrata, és így „kívülről nézte” a régi angol világot, mégis belátta a múlt hatalmát. Dávidházi azonban arra is rámutat, hogy Antall gesztusa nyilvánvalóan nem kirekesztő. Mint mindig, itt is közösségteremtő funkciót tulajdonít a nemzeti történelemnek, így Disraeli idegen voltának hangsúlyozása csak azért válik fontossá számára, hogy retorikailag kiemelje ezt a közösségteremtő szerepet: Disraeli nem jogosulatlanul tekinti hatalomnak a múltat, s e felismeréssel maga is kinyilvánítja közösségét vele.¹²

Mi is a jelentősége a Dávidházi által rekonstruált, részben Disraeli konzervativizmusára, részben a 19. század nemzetépítő projektjeire visszavezetett diszkurzív tradíciónak? Mindenekelőtt az, hogy míg a 20-21. században hajlamosak vagyunk a nemzetet állam- és kultúrnemzet fogalmi dichotómiájának Prókrusztész-ágyába kényszeríteni, a nemzet konceptualizálásának vannak alternatív stratégiái is, amelyek nem feltétlenül mondanak ellent állam vagy kultúra meghatározó szerepének, csak éppen más alapon állnak.

A Toldy-féle történeti konstrukció a hagyományok, a múlt, az örökség közösségén és e közösség felvállalásán keresztül teremti meg és tartja fenn a nemzetet, ennek ellenfogalma pedig a közös leszármazás lehet. Az ellentét azonban korántsem kizáró, hiszen a „nemzeti mitológia” a közös ősök fikcióját is magában foglalhatja, a német származású Toldy nyugodtan emlegetheti „eleinket”. S nevezhetjük ezért akár egyfajta kultúrnemzeti koncepciónak,¹³ de ez rögtön két szempontból is komoly félreértésekre adhat alkalmat, ezért szerencsésebb másként megközelíteni a kérdést. Egyfelől, mivel a 90-es évek politikai diskurzusában a kultúrnemzet fogalma egyfajta politikai alapfogalommá vált, s valami mást értettek rajta: a nemzet leválasztását a nemzetállamról, így használta például programszerűen az MDF egyik alapító

⁸ Dávidházi (2004) 874. p.

⁹ Dávidházi (2004) 655. p.

¹⁰ Dávidházi (2004) 875. p.

¹¹ Dávidházi (2004) 876. p.

¹² Dávidházi (2004) 876-877. p.

¹³ Vö. a „kultúrnemzeti nyelv” szerepével Takáts József történeti vázlatában: Takáts (1998)

tagja és egy ideig vezető politikusa, Kiss Gy. Csaba,¹⁴ s így szerepel a Fidesz 1989-90-es dokumentumaiban is,¹⁵ márpedig nekik vitájuk volt Antallal ezekben a kérdésekben. Másfelől pedig, mivel az államnemzeti és kultúrnemzeti fogalmi megkülönböztetés tudományos értéke népszerűsége ellenére meglehetősen vitatható, történetileg pedig akár anakronisztikusnak is mondhatjuk. Dávidházi elemzésének legfőbb érdeme éppen az, hogy segítségével Antall nemzeti történeti konstrukcióját új fényben mutathatjuk be, elválasztva Antall saját értelmezői aktivitását politikai ellenfeleinek interpretációitól és visszahelyezve Antall kijelentéseit saját összefüggéseibe.

Ezért, hogy valóban használni tudjuk Dávidházi megfigyelését, egy kicsit módosítanunk kell Dávidházi tételét, különválasztva az általa feltételezett hagyomány két, egymással szorosan összefüggő, de mégsem teljesen azonos szálát. Egyfelől foglalkoznunk kell azzal a Dávidházi nyomán „vindikációnak” nevezhető tradícióval, amely meghatározta a Toldy-féle „nemzeti tudományos” projektumot, s amely a nemzeti fejlődéstörténeti narratívába illesztve gyűjtötte össze a nemzeti múltnak az identitáspolitikára számára releváns elemeit. És másfelől foglalkoznunk kell azzal a diszkurzív tradícióval, amely a nemzeti identitás szempontjából kulcsfontosságúvá tette a nemzeti múlt felidézését és elrendezését és a múlt bizonyos szakaszait megalapozó jelentőséggel tűntette ki, amelynek tetteit mint heroikusakat, emberfelettieket mutatta be, s amelyet – Antall szóhasználatát követve – „nemzeti mitológiaként” jellemezhetünk.

Előbbi átjárja a tudományos diszciplínákat, erősen befolyásolva a nemzeti történeti kánonok megalkotását, utóbbi pedig fontos szerepet tölt be a politikai diskurzusban, hatva a politikai szocializációtól a pártpolitikai vitákig megannyi téren, de éppen a 19. század közepétől, a tudományos diszciplínák elkülönülésének köszönhetően, elválásuk tagadhatatlan tény. S hogy e különbség Antall számára is nyilvánvaló volt, arra nézve éppen a miniszterelnök szóhasználatára lehet eligazító: mikor a szakmáját tekintve történész Antall József valamit „mitológiának” nevezett, még ha nem is gondolta, hogy nem-igaz dolgokról van szó, de legalábbis funkciójában meg kellett, hogy különböztesse a tulajdonképpeni történeti tudástól, ami a tudomány területe.

A vindikáció beszédmódja

Figyelemreméltó ténynek kell tekintenünk azt, hogy a nemzeti irodalomtörténetírás milyen szerepet játszott abban, hogy Antall sürgős politikai feladatnak lássa a nemzeti történelem kontinuitásának helyreállítását. Különösen azért, mert a nemzeti irodalomtörténet a kezdetektől – s nagyrészt erről szól Dávidházi könyve – a „vindikáció” programját követte, nem csupán Toldynál, de a 17-18. század fordulójáig követhető előzményeiben is.

Mi is a „vindikáció”? A kifejezést Dávidházi Alexander Pope-nak a 18. századi magyar irodalomban is jól ismert szavaiból veszi: „Let’s vindicate the ways of God”,¹⁶ s voltaképp a theodicea célkitűzésére utal: igazoljuk az emberi értelem segítségével az isteni teremtettség erkölcsi érvényességét. A vallás és a nemzetépítés között vont párhuzam a mai szakirodalomban meglehetősen szokványos, vissza is térünk még rá hamarosan, a mi szempontunkból egyelőre elég annyit mondani róla, hogy Dávidházi szerint a 19. században feltűnő nemzeti tudományosság programjának egyik forrása a theodicea szótára. A magyar irodalomtörténetírás fogalmi apparátusát és szemléleti kereteit, az irodalmi kánon szerkezetét döntő mértékben befolyásolta ez a vindikatív beszédmód, az a cél, hogy a történész igazolja, a magyar kultúra nem alacsonyabb rendű más népek műveltségénél. Ez magyarázza az igényt – és a vele párhuzamos, versengő igényeket más nemzetek hasonló diszciplínáiban – a minél korábbi anyanyelvi emlékek feltárására (szélsőséges esetben, bár majd minden kultúrában

¹⁴ Kiss Gy. (1993)

¹⁵ A Fidesz 1990-es választási programja szerint „a nemzetet mindenekelőtt kulturális jelenségnek tekintjük”. Kurtán et al. (1990) 499. p.

¹⁶ Dávidházi (2004) 24. p.

törvényszerűen megtörténő módon az ilyen emlékek hamisítására¹⁷⁾ vagy az esztétikai értékek explicit alárendelésére a nemzeti fejlődéstörténeti narratíva szükségleteinek.

A történész Antall számára persze a nemzeti irodalomtörténetírás mint (mint a hagyományos történetírásról intézményesen és nyelviileg is elkülönült) diszciplína csupán egy és részleteit tekintve aligha a legfontosabb forrást jelentette, ahonnan a maga nemzeti történeti fogalmi repertoárját merítette, de az is igaz, hogy Dávidházi elemzése Toldyról inkább egy példászerű eset alapos feltárása, mint egy kivétel bemutatása. A vindikáció ugyanis át- meg átjárja a 19. század óta a különféle történeti diszciplínákat éppúgy,¹⁸⁾ ahogy a politikai diskurzust is, volt tehát honnan átvenni a vindikáció fogalmait, de mégis érdekes, hogy Antall szívesen idézte – Toldyn keresztül – a Disraeli-mottót, vagyis nem csupán szívesen foglalkozott történelem és hatalom összefüggéseivel, de mindehhez gyakran Toldy fogalmait kölcsönözte.

Antall beszédének számos fordulata láthatóan a vindikáció diszkurzív tradíciójához igazodik. Az „értékek kontinuitása”, a például felhozott nagy történelmi alakokból kiformalódó kánon, s a magyarázat, hogy ezek a politikusok „nemzetközi jelentőségűek voltak”, akárcsak az az igazán csak a vindikáció tradícióját figyelembe véve értelmezhető kérdés, hogy „Miért röstellnénk?” mind ugyanarra az implicit, a vindikáció tradíciójában benne foglalt kérdésre felelnek: Vajon van-e bármi a történelmükben, amire büszkének lehetnek a nemzeti közösség tagjai, s hogy ez az „örökség” mérhető-e más nemzetekéhez: hogy vajon nem alábbvaló-e a magyar más nemzeteknél? A félidei beszéd korábban már említett apologetikus vonásai mind beleillenek ebbe a vindikatív beszédmódba, a nemzeti történelem elbeszélésének mindig a nemzeti értékek igazolására szolgáló megformálásába.

S ha korábban arról volt szó, hogy Antall úgy beszél a nemzeti történelemről, mint ami konstituálja a nemzetet mint politikai közösséget, a vindikáció kontextusában ennek az a jelentéstöbblete válik világossá, hogy a nemzeti történelem nem pusztán belülről, a jelent önnön múltjához kapcsolva határozza meg, mi a nemzet, de kívülről, más nemzetekhez való viszonyában is. Magyarán a nemzeti történelem vindikatív felidézése elhelyezi a nemzetet egy nemzetközi térben is. Nem tagadja meg a nemzetközi viszonyokat referenciának tekinteni, valamiféle „nemzeti öncélúság” jegyében, nem veszi ki a nemzet történetét a nemzetközi összefüggésekből, éppen ellenkezőleg, elhelyezi ott, a maga méltó és megfelelő helyén, olyan helyen, amit nem kell „röstellni”.¹⁹⁾ Másként megfogalmazva, a nemzeti történelemre éppen nem azért kell büszkének lenni, mivel megkülönböztetne, elválasztana másoktól, hanem, mert velük összemérhető, hozzájuk hasonló teljesítményekkel van tele.

De mielőtt áttérnénk a „nemzeti mitológiával” kapcsolatos kérdések megtárgyalására, érdemes még egy pillanatra elidőznünk annál a ténynél, hogy Antall e „nemzeti tudományok” s a nemzeti romantika hatására a nemzeti diskurzusok mindegyikében domináns beszédmódot a nemzeti irodalomtörténet egyik alapító figuráján keresztül építette be a maga gondolkodásába. Ugyanis így tetten érhető Antall saját elvégzett munkája a hagyományon.

Egyfelől Antall, túl az 1945 előtti múlt különféle szakaszaira való hivatkozáson, nyelvhasználatában a nemzeti történelmet az alapoktól, a 19. század nagy neveire támaszkodva alkotja újra, s ebben egy implicit válasz is van arra a kérdésre, miként véli teljesíthetőnek a „félidei beszéd” historizáló programjának követelményét, az erőszakkal szétválasztott szerves

¹⁷⁾ A klasszikus példa a Macpherson által hamisított Osszián-életmű, de Dávidházi könyvében megismerkedhetünk egy cseh esettel is – már csak Toldyt érintő vonatkozásai miatt is. Vö. Dávidházi (2004) 518-538. p.

¹⁸⁾ Amely nem korlátozódik persze az irodalomtörténetírásra, hanem számos egyéb – a korban formálódó diszciplína közös előfeltevése. Toldyra például nagy hatást tesz a történész Horvát István, akivel szemben később inkább Szalay László és Horváth Mihály válnak a nemzeti történetírás alapító atyáivá. De a 19. század a jogtörténet (sokáig a történetírással szimbiózisban lévő diszciplína) vagy épp a filozófiatörténet nemzeti narratíváinak hőskora is. A magyar jogtörténethez ld. Beliznay et al. (1996) 45. p. A történettudomány lekötethezességéről a jogtörténetnek: Glatz (1980) Arról, miként befolyásolja Eötvös József *Uralkodó eszméinek* recepciótörténetét a nemzeti filozófiai klasszikusra való igény vö. Gángó (2006)

¹⁹⁾ Nem véletlenül mondta Antall gyakran, így egy már idézett 1990-es interjújában: „A nacionalizmus nélküli nemzeti gondolkodás sohasem állt ellentétben az európaisággal.” Antall (1993b) 400. p. Mi több, a nacionalizmus vádjára előszeretettel felelt azzal, hogy ő számos nyugati kapcsolattal rendelkezik vö. Antall (1993b) 412. p.

egység helyreállítását. Nem máshogy, mint a 19. század autentikusnak tartott nyelvének felidézésével. Antall legalább annyira ezzel és nemcsak bizonyos reformkori nevek emlegetésével igyekszik visszakapcsolni konstrukcióját a 19. század nemzeti diskurzusaihoz. Másfelől, ha hihetünk Dávidházinak, Toldy nemzeti programja a fiatalkori, rebellis megnyilvánulásokat leszámítva politikailag mindig meglehetősen lojális marad a központi hatalomhoz, mégpedig következetesen.²⁰ Ezzel szemben Antall a Kádár-korban írt Toldy-tanulmányaiban a szabadságharc bukása után a szabad politikai cselekvés esélyétől megfosztott értelmiségi lehetőségeivel foglalkozik, s ennek keretében értelmezi Toldy tudományos és tudományos közéleti tevékenységét, nála tehát a nemzeti múlt tudományos feltárása egyfajta – álcázott és korlátozott – politikai tevékenység, ismét jelezve, hogy Antall a politikát látja a nemzeti élet centrumának.²¹

A nemzeti mitológia beszédmódja

Míg a vindikáció fogalmi és előfeltevései megmagyarázzák, Antall miért is mondhatta a nemzeti múlttal való azonosulást az „értékek kontinuitásának”, az a megfogalmazása, hogy a múltnak a „nemzeti azonosságtudat” formálásában van szerepe, a „nemzeti mitológia” felé tereli figyelmünket, mert ezeket Dávidházzal ellentétben bizonyos mértékig a nemzeti történeti diskurzusok szétváló szálainak tekintjük. Mert míg előbbi mindenféle nemzeti diskurzus közös előfeltevése lenne, utóbbi mintha kevésbé férne össze bizonyos intézményesült diszkurzív praxisokkal, a tudományokkal.

De mielőtt mint önálló diszkurzív tradíciót vennénk szemügyre a „nemzeti mitológiát”, tisztáznunk kell, miért hozhatjuk elő ezt a „félidei beszédben” ki sem mondott kifejezést a „nemzeti azonosságtudat” ott elhangzó fogalmával kapcsolatba? A válasz az, hogy Antall politikai megnyilatkozásaiban éppen a „nemzeti mitológia” kifejezéséhez kapcsolva fejtette ki rendszeresen, miként konstituálja a nemzeti múlt a politikai közösséget, s még azzal is foglalkozott, mi különbözteti meg e mitológiát a múltból alkotott másfajta tudástól.

Antall többször is szembeállította a múlt „mélyen elemzett, mélyen átélt, kegyetlen tanulságokat tartalmazó racionális konzekvenciáit” és „a mitológia tárgykörébe tartozó, mitológiaként őrzött, átélt eseményeit”.²² És a mitológiának azt a funkciót tulajdonította, hogy „élteti a nemzetet”,²³ mivel „lelki közösséget”,²⁴ „összetartozási élményt”²⁵ nyújt, s egyúttal „erőt lehet belőle meríteni”.²⁶ Valamint működésmódjáról is elárult valamit, amikor azt mondta, a mitológia „a nemzet lelkiségének, a nemzet hitének, akaratának egy történeti képbe való megőrzése és összegyűjtése”²⁷ és hogy „a mitológiában azok is részt vehetnek, akik nem voltak közvetlen részesei,... múltunkat vállalhatják azok is, akik akkor még nem voltak a nemzet részei”.²⁸

A „nemzeti mitológia” tehát Antallnál nem a múlt leírása, ahogy az volt, megtörtént, hanem a politikai közösség egységének, önazonosságának kifejezése narratív úton, ami tehát ily módon már formájában is, de még inkább használata révén, mint az összetartozási élmény kiváltója, hozzájárul a politikai közösség létrejöttéhez és fennmaradásához. A „nemzeti mitológia” „vállalása” teremt lehetőséget, származástól függetlenül a politikai közösséghez való tartozásra.

²⁰ Dávidházi (2004) 641-652. p.

²¹ Antall (1993a) 365-375. p.

²² Antall (1993b) 86-87. p. Lásd még: „Egy nemzetnek racionálisnak kell lennie abban, amit maga elé tűz, racionálisnak kell lennie a módszerekben, racionálisnak a helyzet felmérésében, de emlékek, közös, nagy nemzeti emlékek nélkül nincs nemzet, nincs összetartozási élmény.” Antall (1993b) 103. p.

²³ Antall (1993b) 86-87. p.

²⁴ Uo.

²⁵ Antall (1993b) 103. p.

²⁶ Antall (1993b) 218. p.

²⁷ Antall (1993b) 86-87. p.

²⁸ Uo.

A múlt felidézése teremti meg azt a kontinuitást, amelyről korábban már szó volt, a „történelmi folyamatosság és tudás a közvetlen tapasztalatok átadásával személyes élménnyé válhat”.²⁹

Normális körülmények között a család ennek a tere, „ahol elmondják az emlékeket, ott élnek tovább a közös történelem emlékei”, de a kommunizmus évtizedeinek egyik legnagyobb hibájaként, „a szülők nem mertek beszélni, a gyerekek pedig nem kérdeztek, így a családon belül emlékek hagyományozódása híján megszakadt a történelmi folytonosság.”³⁰ Így marad az iskola, amely ugyan „nem pótolhatja a családi hatást”, de azért segíteni tud.³¹

S bár Antall általában nem beszélt róla, de abból, hogy milyen alkalmakkor használta a „nemzeti mitológia” kifejezést, implicit módon elárulta, milyen szerepet szánt a politikának e mitológia megőrzésében: többnyire megemlékezéseken hivatkozott rá, mint 1989. június 15-én, amikor emléktáblát avattak Nagy Imre és mártírtársai emlékére, a Nemzeti Múzeumnál tartott 1990. március 15-i ünnepi beszédében, az Országgyűlés 1990. október 23-i ünnepi ülésén, az 1991. október 23-i operaházi díszhangverseny ünnepi szónokaként.³² Vagyis, fontos és legitim politikai tevékenységnek tekintette a nemzeti múlt felidézését, a kommemorációt.

A „nemzeti mitológia” nem hétköznapi eseményeket tartalmaz, hanem kivételes, nagyszerű, heroikus pillanatok, amelyek élménnyé tehetők, erőt adhatnak. „Szellemóriások”, „hősök”, „nagy nevek” népesítik be, „tragikus” vagy nagyszerű eseményekkel van tele. S a mitológia elemei nem egyszerűen önmagukra utalnak, hanem „jelképek”, jelentésteli nevek. Legyen szó akár Batthyány „tisza és egyértelmű politikai életművéről”,³³ amely „jelzi, hogy a mérsékeltek gyakran kegyetlenebb sors várományosai, mint a lehangosabbak”, akár arról, hogy „Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös, Görgey Artúr és mások együttesen jelentik a magyar nemzeti mitológia hőseit, mert mindegyik egy más szakasz lehetőségét testesíti meg a nevével”.³⁴

És ahogy látható, a magyar „nemzeti mitológiában” fontos szerepet töltenek be a szabadságharcok, „akár a Rákóczi-szabadságharc, akár 1848-49, akár 1956”,³⁵ de mindenekelőtt 1848-49. 1848-49 egyfajta tengelykorszak, vízválasztó a „nemzeti mitológiában”, mert „[a] márciusi forradalom, a nemzettudat szempontjából ugyanolyan közös örökség, mint ahogyan a németeknél, az angoloknál, a franciáknál egy-egy forradalomhoz kötődik a nemzeti küzdelem... Ez volt az a korszak, amely a nemzet számára valódi élménnyé tette az együvé tartozást, a nemzeti összetartozásnak a tudatát, és nem véletlen, hogy a korábbi függetlenségi háborúkat is gyakorta 1848-49 szemüvegén keresztül nézzük. A későbbi korszakok is 1848-49-ből kívántak meríteni...”³⁶

Az így értett „nemzeti mitológia”, már csak az 1848-49-et körülvevő, Antall által nem egyszer „magyar risorgimentónak”³⁷ nevezett korszak központi jelentősége folytán is, erősen kötődik a 19. század eleji nemzeti diskurzusokhoz, amelyek egyik hagyománya, láthattuk, a vindikáció, a nemzet értékeinek tudományos apológiája is. Antall azonban szisztematikusan megkülönböztette a „mitológiát” a „racionális” tudástól, s ez arra a kapcsolatra tereli a figyelmünket, ami a nemzeti diskurzusokat a vallásokhoz köti.

A nemzeti diskurzusok mítoszképző működésének, a nemzeti mítoszok és a megtörtént múlt közötti különbségnek, a nacionalizmus és a vallás közötti strukturális és esztétörténeti kapcsolatoknak kiterjedt szaktudományos irodalma van, a nacionalizmuskutatás különféle irányzatai újra és újra rávilágítanak ezekre az összefüggésekre, többnyire mítoszkritikai

²⁹ Antall (1993b) 540. p.

³⁰ Antall (1993b) 538. p.

³¹ Antall (1993b) 540. p.

³² Néhány kivétel: 1991. október 12., a nemzeti liberálisok találkozója, ahol azonban hangsúlyozottan nem a tulajdonképpeni munka részeként szólalt meg, inkább köszöntötte az MDF egyik műhelyét; vagy egy 1992. július 4-i és egy 1993. március 13-i interjú, amelyek közül az utóbbiban egyértelműen a 48-as megemlékezés kapcsán kérdezték politikai ügyekről.

³³ Antall (1993b) 12-13. p.

³⁴ Antall (1993b) 522. p.

³⁵ Antall (1993b) 86-87. p.

³⁶ Antall (1993b) 537-538. p.

³⁷ Pl. Antall (1993b) 160. p.

szándékkal.³⁸ Jó példája ennek Gerő András könyve, a *Képzelt történelem*, amelynek tézise szerint a 19. századi nemzeti ébredés úgynevezett nemzetvallások kialakulásához vezetett, amelyek célja a „közösségképző öntudat és a neki megfelelő szimbolikus önkifejezés” megteremtése.³⁹ Gerő modernista tézise szerint a mai értelemben vett nemzet, azaz az identitásteremtő nemzet kései, modern képződmény, hosszú érlelődési folyamat eredménye,⁴⁰ s ez a folyamat egybeesik az európai társadalom szekularizálódásával.⁴¹ A nemzet voltaképpen a vallás helyét foglalta el, a vallás túlvilági céljait helyezte át a földre,⁴² mi több, kisajátította a vallás jelképrendszerét, a himnuszoktól kezdve a templomi zászlókon és az „áldozat” követelésén át a „dogmatikai narratív terek” kialakításáig.⁴³

Nyilvánvalóak azonban e koncepció korlátai, hiszen a vallási analógia néha túlfeszített, a legkevésbé sem meggyőző, hogy egy vallásban valóban strukturális szükség van-e a közösség „apjára”, mint ahogy az abból következne, hogy Gerő a nemzetvallás apafiguráit kutatja. Emellett figyelmen kívül hagyja a nemzeti diskurzusokat formáló nem vallási jellegű tradíciókat, amelyek viszont számunkra nagyon fontos magyarázóértékkel bírhatnak.

Nem is beszélve arról, hogy a kollektív identitásokhoz (s köztük a nemzetekhez) kapcsolódó újkori diskurzusok korántsem szorulnak ebben a tekintetben „leleplezésre”, hiszen ezek, többnyire antik tradíciókhoz visszanyúlva, meglehetősen reflektáltan tárgyalják a nemzetet konstituáló tényezőket, a „közös szokás, közös nyelv, közös vallás” problémáit.

Ha a minket érdeklő korszakot nézzük, a „nemzeti mitológia” (vagy olyan rokon kifejezések Antallnál, mint a „nemzeti panteon”) problémájának igen gazdag diskurzusaira bukkanunk. Az a koncepció, hogy egy nemzetnek közös vallásra és közös történelemre, ott munkál olyan, utólag szinte meg sem érthetően komolyan vett célokban a 18-19. század fordulójától, mint a nemzeti eposz megtalálása (vagy ha másként nem megy, megírása), nem is beszélve a nemzeti ősvallás rekonstrukciójára vagy megkonstruálására tett kísérletekről. Kölcsey, Vörösmarty, Arany életművének számos darabja tartozik ide. Mondhatnánk a „nemzeti romantika” karakterjegyről van szó, amelynek legalább annyi köze van az antik örökség korabeli újraértelmezéséhez, így a Homérosz szerepének tulajdonított jelentőséghez vagy a római hősi mondák, Mucius Scaevola, Horatius Cocles, Cincinnatus és mások, a patriotizmus számára példaadó történeteikhez, mint a valláshoz.

A „mitológia” problémájának teoretikus kifejtését is megtaláljuk, s itt elsősorban Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című írására utalok, azért, mivel a nemzeti kánon egy erős szövegéről van szó, s mivel egyszerűen és világosan követi azt a konceptualizációs stratégiát, amelynek terméke Antall „nemzeti mitológia” koncepciója is.

Kölcsey szerint a nemzetek élete az egyes ember életszakaszaihoz hasonlóan különül el különféle korszakokra, s ahogy a férfi és az ifjú különböznek karakterükben, úgy különböznek a fiatal és érettebb korba ért nemzetek. Mint mondja, „[a] nemzetek ifjúsága félig vad állapot”, s az ezt jellemző „regényesség” fontos funkciót tölt be a nemzetek későbbi életében: „regényettei a dicsőség sugáraiban fognak késő századokra átfényleni, hogy általuk a jövőndő költőnek lelkesedése táplálatot, s az unokának patriotizmusa fennszárnyallatot találjon.”⁴⁴

Mint látható, Kölcsey szerint – s éppen ez az a mozzanat, ami fundamentális különbséget jelent a „vindikáció” és a „nemzeti mitológia” tradíciói között – a mitológia (illetve, az ő kategorizálásában a „regény”) nem abban különbözik a történelemtől, hogy igaz-e vagy sem, hanem a perspektívától és a nemzet életében betöltött funkciójától, amit nála egy korabeli közhely, az egyéni élet és a közösség élete közötti analógia fejez ki.

³⁸ Lucian Boia épp egy ilyen elemzést írt a román nemzeti diskurzusról, ahol a francia posztstrukturalisták és Eliade mítoszfogalmának elegyítéséből hozza létre a maga nemzeti mítosz fogalmát.

³⁹ Gerő (2004) 7. p.

⁴⁰ Gerő (2004) 17. p.

⁴¹ Gerő (2004) 18. p.

⁴² Gerő (2004) 21. p.

⁴³ Gerő (2004) 19. p.

⁴⁴ Kölcsey (1960) 490-491. p.

Nem állítom persze, hogy Antall „nemzeti mitológiára” vonatkozó fejtegetéseit kifejezetten Kölcsey szövege alapján kellene értelmeznünk.⁴⁵ Egyszerűen csak arról van szó, hogy Kölcsey annak a pillanatnak a példászerű figurája, amikor a „nemzeti mitológia” beszédmódja kiformalódik. Így persze számos apróbb-nagyobb különbség is adódhat a kétféle leírás között. Antall nem tekinti lezártnak a nemzeti mitológiát, habár 1848-49 egy ilyen megalapozó előidő szerepét látszik betölteni nála, amelynek elbeszélésében pontosan az a perspektivizmus érvényesül, amit Kölcsey a nemzetek gyermekkoránál említ, hiszen Antall számára 48 alakjai „óriások”. És mivel Antallnál a „nemzeti mitológia” a történeti időkben kap helyet, a mitológia és a történeti múlt pontos, tudományos rekonstruálása nála nem különülhetnek el, nincs köztük az az episztemológiai távolság, ami a mitikus homályba vesző múlt és a történelem napvilága között Kölcseynél lehetséges. A lehetőség, hogy egy tett „heroikus”, egy szereplő „hős” vagy „óriás” lehessen, egy esemény „bevonuljon a nemzeti mitológiába” Antallnál voltaképp minden korszak számára nyitva áll.

A politikai szituáció

Az itt tárgyalt kérdések közös vonása, hogy Antall a nemzeti történelem politikai funkciójával kapcsolatos nagy hagyományú és széles körben evidenciaként kezelt szótárral operálva igyekezett a posztkommunista állapotot leírni: szerinte a megszakadt történeti folytonosság helyreállítására volt szükség, nem a „restauráció” értelmében, még csak nem is pusztán „nosztalgiával” a helyreállíthatatlan múlt iránt, pusztán csak a nemzeti szempont rehabilitálásával. E „helyreállítás” kulcsfogalmai mind ismerősek lehetnek a korábban bemutatott vitákból. A nemzeti múlt és jelen közötti „szerves” kapcsolat, illetve az „értékek kontinuitásának” normatív múltkonceptiója, illetve az ezek legközvetlenebb kontextusát jelentő diszkurzív tradíciók, a vindikáció és a nemzeti mitológia át- meg átszöttek a kor vitáit: az 1989-es köztársasági elnöki, vagy az 1990-es önkormányzati vitát, a címervitát stb.

Ha azonban felidézzük a korábban tárgyalt politikai viták érveit, megjegyezhetjük, korántsem mindenki osztotta teljesen ezeket az előfeltevéseket. Sokan pedig, s ez leginkább (bár messze nem kizárólag) a szimbolikus vitáktól demonstratívan távolmaradó Fidesz vagy MSZP politikusainak nyelvhasználatából látszik, de ugyanígy igaz az olyanokra is, mint a *Beszélő*-ben az 1990 nyári vitákat „partmenti témáknak” nevező Bán Zsuzsa, a nemzeti történelemnek nem annyira a tartalmát, mint inkább relevanciáját, politikai nyelvként való felhasználhatóságának kiterjedését vonták kétségbe.

A historizáló politikával szemben felhozott, Antall által is említett két vádat, a restauráció és a nosztalgia vádjait is akkor innen nézve tudjuk a legegyszerűbben megérteni: a nemzeti történelem folytonossága bizonyos perspektívájából *szó szerint* csak a múlt pontos helyreállítása útján érhető el, ami vagy *illúzió* vagy (tekintve a Horthy-korról kialakult véleményeket) *veszélyes* törekvés. Ha pedig valamilyen *átvitt* értelemben értjük a történeti kontinuitást, akkor a ma problémáitól már idegen világ felidézését jelenti. Ezt lehet jól is csinálni, amennyiben a nemzeti múlt *felemelő pillanataira* hivatkozunk, ezzel persze csínján kell bánni és a *megfelelő* *alkalmakra* és *helyekre* korlátozni, különben összekeverjük a szimbolikust a reálissal, a lényegest a lényegtelenel. És főleg, semmiképp sem szabad túlságosan aktualizálni (vagy olyan direkt módon, hogy az nyilvánvalóan pusztán retorika legyen), hiszen a múlt funkciója a *közösségteremtés*, a jelen vitáival csak határt sérthetünk és lerontjuk a nemzeti történelem használatából származó előnyöket. És persze lehet rosszul is felidézni a múltat, amennyiben igyekszünk *hamis konszenzust* teremteni erősen vitatott események körül vagy *mentegetni* a múltbeli hibákat.

Antall kísérlete, hogy a nemzeti történelmet a politikai egészére érvényes nyelvként használja, szükségképpen beleütközött ezekbe az előfeltevésekbe. Egyrészt nem korlátozta a nemzeti történelem fogalmait bizonyos területekre és alkalmakra (hogy miért nem, arra a

⁴⁵ Ne tévesszen meg senkit, a *Nemzeti hagyományok*, mint az *Élet és irodalom* nevű folyóirat élére szánt írás, nem pusztán elméleti reflexió, hanem egy értelmiségi cselekvési programjának megalapozó szövege.

nemzeti múlt normatív és naturalista konceptualizációi, illetve az ennek megalapozására szolgáló történeti elbeszélés vindikatív és nemzeti mitologikus konstrukciója elég magyarázatot adnak). Másrészt, mintha csak egy „nemzeti politikatudományt” igyekezne rekonstruálni,⁴⁶ egy konszenzuális nemzeti kánon létét, az „értékek kontinuitását” hangsúlyozta ott (ez a vindikatív beszédmód nyilvánvaló következménye), ahol ellenfelei szerint csak vitatható vagy egyszerűen hamis állítások voltak. Márpedig ilyen típusú kifogások érték őt minden oldalról. S hogy ennek a konfliktusnak nagyonis tudatában volt, arra éppen a „félidei beszéd” a bizonyíték, amelyben mást sem tett, mint, hogy válaszolt e kritikákra.

⁴⁶ Ennek a „nemzeti tudománynak” a körvonalai sejlenek fel 199. december 11-i A politika – hivatás és szakma című előadásában, amelyet a Századvég politikai iskola tagjai előtt tartott. Antall (1993b) 226-240. p.

Felhasznált irodalom:

- Antall József (1993a): Modell és valóság. I. Bp., Atheneum.
Antall József (1993b): Modell és valóság. II. Bp., Atheneum.
Beliznay Kinga et al. (1996): Magyar jogtörténet. Bp., Osiris.
Dávidházi Péter (2004): Egy nemzeti tudomány születése (Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet). Bp., Universitas – Akadémiai.
Gángó Gábor (2006): Eötvös József Uralkodó eszméi – Kontextus és kritika. Bp., Argumentum.
Gerő András (2004): Képzelt történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Bp., Eötvös – PolgART
Glatz Ferenc (1980): Történetíró és politika: Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp., Akadémiai – Zrínyi.
Kiss Gy. Csaba (1993): Magyarország itt marad. Pozsony: Kalligram.
Kölcsey Ferenc (1960): Összes Művei I. Bp., Szépirodalmi.
Kurtán Sándor et al. szerk. (1990): Magyarország politikai évkönyve. Bp., AULA-Onikk.
Takáts József (1998): Magyar politikai beszédmodok a 19. század elején. A keret. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 5/6. szám. 668-686. p.

Szabó Márton:

A TÁRGYAK ÉS OBJEKTUMOK POLITIKAI JELENTÉSTANA

A társadalmi valóság materializálódott objektumainak vizsgálata a jelenkori politikatudomány érdeklődésének periferiáján található. Talán még bizonyos tárgyi jelképek (címerek, zászlók, jelvények stb.) felkeltik a szakma művelőinek tudományos érdeklődését, különösen akkor, ha ennek ürügyén politikai polémiák bontakoznak ki, de más egyéb „tárgyasult politika” (épületek, létesítmények, műalkotások természeti objektumok stb.) alig-alig. Ennek vélhető oka, hogy ezek a dolgok inkább tűnnek mondjuk műszaki és művészi, mint politikai objektumnak. Talán még az is, hogy a politikatudomány művelőit elkápráztatja a cselekvő ember hatalmi küzdelme, s ennek nyomán formálódó intézményrendszere, ezért nem fordít kellő figyelmet a közösség tárgyi produktumaira, annak ellenére sem, hogy gyakran éppen ezek a tárgyiságok a hatalmi küzdelem tétjei és materializálódott eredményei. Szerintem a szűkkeblű attitűdön indokolt lenni változtatni, legalább is megpróbálni a társadalmi tárgyiságok politikai jelentésének értelmezésére és a probléma inkorporálására a politikatudományba. Tanulmányom erre tesz kísérletet. Ennek megfelelően egyrészt azzal foglalkozunk, hogy mik is ezek a politikai tárgyiságok, másrészt azzal, hogy értelmezésük milyen speciális problémákat vet fel. A következőkben ezért prezentálni fogom bizonyos tárgyak és objektumok politikai jelentését és státusát, továbbá ezek megismerésének kérdéseit.

1.

Kiindulópontunk éppen a jelzett tény, nevezetesen, a politikai tevékenység egyrésze közvetlenül bizonyos tárgyakra és dolgokra irányul, vagyis nem egy másik személy tetteire és magatartására, hanem tárgyiságok teremtésére és alakítására, minek eredményeképpen a politikai élet folyamatosan „termeli” és hagyja hátra a maga specifikus tárgyi tényeit. Ezek a specifikus tárgyak azonban nem egyszerűen csak „tárgyas tárgyak”, amelyek megteremtéséhez vagy átformálásához kétségtelenül speciális szakértelem szükségeltetik, hanem *jelentéssel* teli tárgyak, méghozzá politikai tartalmakkal telített tárgyak. Vagyis a politikai valóság tárgyi-dologi valóság is, ennek következtében a politika tényeinek egy részét megragadható-megfogható materiális objektumok alkotják. Ezek egyáltalán nem jelentéktelen és mellékes valamik, gondoljunk például arra a mintegy százötven éves történetre, ahogyan Magyarországon a Nemzeti Színház végleges épülete megépült, s arra a „kövekbe zárt” politikára, amit a 2001 decemberében megnyitott épület hordoz és kifejez.

Természetesen nem minden tárgynak van politikai jellege és jelentősége. A dolgok és tárgyak azonban *általában* is hordoznak olyan jelentéseket, amelyek túl vannak az anyag és a funkció közvetlen és praktikus értelmén. A hívő ember számára bizonyos helyek és épületek szakrális jelentésűek és jelentőségűek, azaz vallási szimbólumoknak tekintik őket. Egy foglalkozási csoport tagjai is szoktak ekképpen tekinteni bizonyos tárgyakra és eszközökre, például arra az épületre, amelyben a szakképzés elsőként indult, vagy arra a szerszámmra, amely „forradalmasította” a szakmát. Ugyanez a helyzet a politikában. Itt is vannak olyan tárgyak és objektumok, amelyek nem egyszerűen materiális funkciót teljesítenek, hanem, ahogy gyakran ki is fejezik egy-egy átadott létesítmények kapcsán, az adott politikai párt törekvéseit *szimbolizálják*, vagy azt mondjuk, hogy az ország címere a nemzeti egység szimbóluma. Ezekben a kifejezésekben a tárgyakhoz kapcsolt szimbólum szó, akár jelzőként, akár főnévként használjuk, azt fejezi ki, hogy *a tárgyak is társadalmi tények*, hogy a közvetlenül érzékelt természeti-materiális tárgyiságukkal együtt ezek elsősorban társadalmi-politikai tárgyiságok. Azaz, jöllehet bizonyos tárgyaknak igen erős az objektív természeti determináltságuk, ennek ellenére képesek politikai karaktert ölteni, politikai tényekké is válni, mert politikai jelentéssel telítődnek.

A két jól ismert tárgy, a nemzet színháza és az ország címere, felidézése kapcsán máris a dolgok sűrűjében vagyunk, ugyanis ez a két tárgy a szimbolikus funkcióban használt tárgyak két alapvető és meghatározó típusát képviseli. Politikai szimbólumról ugyanis nemcsak a (re)prezentációra használt tárgyak esetében szoktunk beszélni, például *emlékmű, szobor, zászló, jelvény, pecsét, plakát* és más olyan dolgok esetében, amelyek kifejezetten a szimbolizálás szándékával készültek, és másra nem is használhatóak. Hanem olyan objektumok, tárgyak és eszközök esetében is, amelyek önmagukban nem szolgálnak direkt szimbolizációra, pontosabban az adott dolgoknak van egy másmilyen, általában praktikus használata, ráadásul ez tűnik fontosnak.

Az előbbieket *redukált* vagy egyszerű, az utóbbiakat *komplex* vagy összetett tárgyi politikai ténynek nevezhetjük.

Nyilvánvalóan a közvetlen és másra nem is használható szimbolizációs tárgyak kapcsán gondolhatjuk azt, hogy egy ilyen redukált tárgy nem lényeges eleme a politikának, hiszen anyagát tekintve ez tényleg csak egy textília és papír darab, s ami pedig mégsem, az maga a jelentés, illetve a jelentések használata. De mit kezdjünk akkor azokkal a fontos létesítményekkel, például utakkal, hidakkal, középületekkel, közlekedési eszközökkel, városképi átalakításokkal, amelyek erőteljes politikai implikációt hordoznak?

Amikor mondjuk egy kormányzat autópályát épít, akkor nem fontos jeleket és jelentéktelen anyagra, azaz nem elsőrendűen szimbólumot „állít elő”, hanem jól használható utakat hoz létre, amelynek megvalósításához számtalan mérnöki megfontolás és funkcionális döntés szükséges, és természetesen sok-sok pénz. Ám egy autópálya építése több is, más is, mint jól használható utak megépítése két földrajzi pont között. Már a nyomvonalak kijelölése körül súlyos konfliktusok szoktak kibontakozni, mondjuk a különböző helyi erők vagy éppen a környezetvédők és a tervező mérnökök között. A megépült autópálya sem pusztán arra jó, hogy összeköttetést teremtsen távoli városok között, hanem arra is, hogy a kormány az új sztráda átadásával megvalósítsa választási ígéretét, és további támogatását kérjen a polgároktól.

Elhibázott tudományos pozíciónak gondolom azt a gyakran hallott véleményt, hogy a komplex tárgyak politikai szimbólumként való értelmezése hiba, hiszen az út az út, az épület az épület, vagyis nem szabad a dolgokat „átpolitizálni”, sem az életben, sem a tudományban. Azért gondolom ezt így, mert egyrészt az efféle felfogásban a politika valami roppant gyanús, sőt aljas ügyködésnek van feltüntetve, amely beszennyezi a szakértelmet, a tiszta praktikumot és a józan megfontolást, mondjuk az útépitési matematikát és gazdaságtani kalkulációt. Másrészt pedig azért, mert a politológus, hogy úgy mondjam, „bedől” az ideológiai küzdelmek egyik paneljének, amelynek résztvevői úgy próbálnak előnyt kiharcolni saját törekvéseik számára, hogy elhárítják maguktól azokat a jeleket és jelentéseket, amelyek éppen erre a küzdelemre utalnak. Ha egy politikustól azt halljuk, hogy „*ez nem politikai, hanem szigorúan szakmai ügy*”, s milyen gyakran halljuk ezt, biztosak lehetünk benne, hogy az illető pártpolitikai küzdelmet folytat, amit természetesen szeretne megnyerni.

A tudományosan vizsgálódó személynek azonban nem kell feltétlen követnie ezt a logikát, és az sem tűnik túl szerencsésnek, a tudomány szempontjából semmiképpen sem, ha valaki beszáll vizsgálata tárgyának össznépi lesajnálásába. Ráadásul azáltal, hogy a politikatudomány a politika „tárgyas tárgyait” irreleváns vagy marginális tényeknek véli, eltekint a gyakorlati politika egyik legfontosabb céljától és eredményétől: a közéleti-társadalmi valóság tárgyi feltételeinek megteremtésétől és átalakításától, vagyis attól, amire egy politikai közösség a költségvetés tekintélyes részét költi, erőforrásait mozgósítja és használja. A politikatudomány ezzel a gesztussal indokolatlan önkorlátozást hajt végre, és megismerési hibát vét. Tudható persze, hogy vannak tudományterületek, amelyek vizsgálják ezeket a tárgyi produktumokat, például a művészettörténet és a történettudomány értelmezi az épületek „politikai jelentéstanát” vagy a szociológia és az antropológia a politikai jelentéssel is bíró tárgyak sajátosságait, például a nyilvános terek formálását. Úgy vélem azonban, hogy magából a politikatudományból sem rekeszthetők ki ezek a vizsgálatok.

2.

Fentebb megkülönböztettem egymástól a reduktív és a komplex politikai tárgyakat. Az elválasztás elve az a különbség, ami a *létrehozói szándékban és használatban* tárgyi formát ölt: egy zászlót vagy címert egyszerűen csak szimbólumként, politikai használati céllal hoznak létre, egy színházi épületet viszont színjátszási céllal is. Ebben a különbségben talán az a legfigyelemreméltóbb, hogy egy politikai tárgy nemcsak akkor keletkezik, ha az emberek politikai szimbólumot akarnak létrehozni, hanem akkor is, amikor a közösség számára jelentőséggel bíró fontos objektumot, létesítményt és tárgyat. A következőkben az egyszerű vagy redukált politikai tárgyakat fogjuk megvizsgálni részletesebben.

A használati módok szempontjából a redukált politikai tárgyiságoknak három nagy csoportját tudjuk megkülönböztetni: az *identifikáció*, az *emlékezés* és a *küzdelem* tárgyait. Ezek persze nem szigorú határok, inkább a jelentések és a használatok súlypontjai.

A *közösségi identifikálásra* használat tárgyi szimbólumok elterjedése egészen általános. Egy iskolának, egy sportegyesületnek jelvénye szokott lenni, egy szervezetnek és intézménynek logója, egy településnek címere, esetleg zászlója. A politikai mozgalmak és pártok is szinte minden esetben jelvényeket és színeket, esetleg tárgyakat választanak maguknak önazonosságuk megjelölésére. Ilyen Magyarország rendszerváltozás utáni történetében a sárga és a narancs, a vörös és a szegfű, a zöld és a kereszt, a kék és a repülő madár. De történelemben a horogkereszt és az ötágú vörös csillag is hasonló, azaz identifikációs szerepet töltött be. A nemzet s az állam ugyancsak megjelöli magát tárgyi jelekkel. Ezek között a zászló és a címer játssza a legfontosabb szerepet; megkonstruálásuk, kialakulásuk és értelmük mindig is fontos része a nemzeti és állami identitásnak. Ezek színei, rajzolatai, ábrái és felirata soha sem esetlegesek; egyrészt a tradíció, másrészt az aktuális küzdelmek rögzítik látható alakjukat.

A politikai közösség *múltjának megőrzésére*, pontosabban a múlt bizonyos eseményeinek és szereplőinek ébrentartása érdekében a közösség műalkotásokat, monumentumokat és emlékhelyeket állít fel, s ezeket gondolja mind tárgyilag mind lélekben, azaz karbantartja és a megemlékezési összefüggések konkrét helyszíneivé teszi őket. Ezek az *emlékezés* politikai objektumai. A köztereken elhelyezett szobrok például nem múzeumi természetű tárgyak, hanem elsősorban „politikai szobrok”. A jelző nem a műalkotás minőségét jelöli, hanem közösségi használatát és jelentését; a giccs és avantgárd is betöltheti ezt a szerepet. Azt azonban nem igen mondhatjuk, hogy ezeket a tárgyakat érdektelenség veszi körül, hiszen mind létesítésük, esetleges átalakításuk vagy lerombolásuk eminens politikai cselekedet. A monumentumok és emlékhelyek is hasonlóképpen funkcionálnak, talán azzal a különbséggel, hogy létesítésük egyszerűbb, használatuk populárisabb. Például egy emléktábla elhelyezése vagy egy síremlék felállítása, de még egy emlékszoba berendezése is financiálisan nem olyan megterhelő közösségi feladat, mint mondjuk köztéri műalkotások elhelyezése, s kevesebb előírás is szabályozza. Ha szabad azt mondanom, a közösségi múlt megőrzésének engedélyezettek az egyszerűbb tárgyi jelei is. Ez nem jelenti azt, hogy esetleg ezek körül kevesebb politikai szenvedély kavarg, mint az „országos jelentőségű” köztéri alkotások körül.¹

¹ A Hargita megyei Lövéten (Románia), egy döntően magyarok lakta településen 1941-ben építettek egy úgynevezett országzászlós és magyar címeres emlékművet az első világháború halottainak nevével, a falu központi helyén. Az emlékmű a helyi magyarság egyik megemlékezési helye lett, de 1945 után romániai főhatósági nyomásra az ünnepségek elmaradtak, csak csendes gyertyagyújtások voltak halottak napján az emlékműnél. Később az állami szervek üzletházat építettek az emlékmű elé, vagyis eltakarták, sőt mondhatni meggyalázták, mivel befoglalták az üzlet nyitott raktárterébe, s így „üres ládakkal, csomagolóanyagokkal halmozták körül” (Bíró – Oláh 1993: 91.) A falu közössége erre úgy döntött, hogy nem elfelejti az emlékművet, mint legtöbb helyen az országban tették ilyen esetben, hanem elköltözteti. Az átköltöztetés egy húsz éven át tartó hosszú procedúra volt, amely integrálta, tagolta és újrarendezte a falu közösséget. A sors ironiája, hogy amikor 1989-ben befejeződött az átköltöztetés, a falu lakói szemében az emlékmű el is vesztette a jelentőségét. (Bíró – Oláh 1993.) Az ilyen és ehhez hasonló szimbolikus eszközökkel vívott politikai küzdelem egy közösség múltjáért azonban nem kelet-európai specialitás. Koselleck hívja fel a figyelmet a következőkre: „Az első világháború után ledöntötték a belga katonák flamand nyelvű síremlékét, minthogy azon nem francia nyelvű szövegek voltak; Dél-Tirolban a németeket csak olasz feliratokkal lehetett eltemetni; Gobbels 1935 karácsonyán úgy rendelkezett, hogy a zsidó elesettek nevét minden háborús emlékműről törölni kell.” (Koselleck 1998: 21.)

Redukált politikai tárgyiságok azonban nemcsak a közösség természetének és múltjának megjelölésére használatosak, hanem az aktuális *politikai küzdelmek megvívására* is. Ilyenkor a résztvevők legalább olyan erővel jelölik s „szimbolizálják” valamivel a másikat, mint önmagukat, vagyis mivel ezek a közvetlen az aktuális küzdelem megvívására használatosak, ezért erőteljes bennük a másiktól való megkülönböztetés és az evaluatív tartalom. A huszadik századra ennek eklatáns területévé a pártküzdelmek világa vált, pontosabban a választási küzdelem, amikoris a pártok nemcsak szavakkal, hanem álló és mozgó képekkel is küzdenek egymás ellen. A választási küzdelem például plakátküzdelem is. Egy szobor vagy síremlék kapcsán talán még lehet azt mondani, hogy ennek olyan általános jelentése van, amely túl van az aktuálpolitikán, s kétségtelenül van ilyen tartalma, egy választási plakát vagy klip esetében ezt nehéz komolyan állítani, hiszen ez mindenestül a politizálás alkalmi tárgya és eszköze.²

Úgy vélem, a reduktív politikai tárgyak három csoportja bizonyos közös vonásokkal rendelkezik.

Először is, s erre már utaltam, matériájuk jelentéktelensége folytán a politikai használat teszi őket jelentőssé, vagyis az a jelentés, amely a megformált anyagban testet ölt. Egy ilyen tárgy maga a „*tiszta jelentés*”, azaz egy címer, egy köztéri szobor vagy síremlék és egy plakát semmi más, mint az, amit jelent. Ezért is kíséri őket állandó értelmezési praxis, amely lehet a konvencionális jelentés újból és újból való felidézése, de lehet mindennek a vitatása is. Ha ez az értelmező praxis elmarad, a tárgy megszűnik élő politikai tényként létezni.

Másodszor ezeknek a politikai tárgyaknak nagy a *felszólító ereje*, ami megkönnyíti az imént jelzett *életben tartó* értelmezést. A tárgyi és képi megformálás folytán ezek a tárgyak mindig *sűrítik és helyettesítik* azt a gazdag jelentéstartományt, amelyre vonatkoznak, ezért használatukhoz nem szükséges mindannak a pontos ismerete és felidézése, amit elvileg lefednek. Az emberek legtöbbször gondolattöredékek és benyomások, gesztusok és érzelmek révén veszik birtokba és használják őket. Ez azonban nem mond ellent a szimbólumfunkciónak.

Harmadszor ezek a reduktív és direkt politikai tárgyak *ikonszerűen működnek*. Ezen azt értem, hogy jelentésük ugyan utalás valami fontosra, de használatukban az utalás „materializálódik”, a tárgyi szimbólumban megidézett személy és idea mintegy „beleköltözik” az adott szimbólummá vált tárgyban, és eggyé válik vele. Természetesen senki sem gondolja azt a butaságot, hogy egy politikus plakátarca maga a politikus, a szobor maga a halott személy lenne, vagy egy zászló egyenlő az adott országgal. Ennek ellenére ezekhez a tárgyakhoz úgy viszonyulunk, *mintha* az általuk szimbolizált személyek, eszmék és közösségek kézzelfoghatóak és jelen valók lennének. Mondjuk leborulunk ezen tárgyak előtt, vagy éppen ellenkezőleg, meggyalázzuk őket.

Talán kiderült az eddigiekből, hogy a redukált politikai tárgyak nem jelentéktelen „valamik”. Jelentőségüket mind a jelentésük, mind a használatuk szavatolja. A jelentésük azért, mert a politikai közösség számára fontos dolgokat fejeznek ki és hordoznak, használatuk szempontjából pedig azért, mert olyan eszközként működnek, amely összetett és bonyolult dolgot tesznek viszonylag könnyen érthetővé és jól kezelhetővé. Gondoljunk például a nemzeti zászlók „életére”. Ennek ellenére egy ilyen tárgy igen összetett és bonyolult jelentést hordoz, amit elemzés révén tudunk feltárni.

² Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor azonos szempontok szerint visszatérően elemezték magyar parlamenti választások plakátjait és kampányfilmjeit. A vizsgálataik szerint ezek az alkalmi és direkt politikai szimbólumok egyrészt a pártok sajátosságait, másrészt a befogadóról alkotott pártelképzeléseket fejezték ki, miközben természetesen s pártok igyekeztek önmagukat hitelesnek és vonzóknak prezentálni. A kutatók úgy látták, hogy a sikeres szimbolizáció egyrészt a jól megválasztott eszközökön, másrészt a pártokat képviselő személyek kvalitásain, illetve azon múlik, hogy pontosan mérik-e fel a befogadók gondolkodását és elvárását. (Kapitány – Kapitány 1998: 12–17.)

3.

Szeretném mindezt illusztrálni egy közismert tárgy vagy eszköz bemutatásával, s ez a *pénz*, amely legalább annyira politikai mint gazdasági eszköz. A pénzről mint politikai szimbólumról az első elemzést a fiatal Karl Marx végezte el az 1844-ben megjelent „Gazdasági-filozófiai kéziratok” című munkájában. Alappozíciója az volt, hogy a pénz nem egyszerűen csak számolási eszköz, hanem társadalmi viszonyok hordozója is, és nem csak olyan módon, hogy akinek sok van belőle az jól élő gazdag ember, szemben a szegényekkel. Marxot az érdekelte, hogy a pénz mi módon fejez ki és közvetít emberi minőségeket, társadalmi viszonyokat és hatalmat.

Kiindulópontja az volt, hogy az ember kölcsönviszonyai sajátosan emberi szükségleten és képességen alapulnak. Mint írta „szeretet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarod a művészetet, akkor művészileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indítatólag és buzdítólag hat.” (Marx 1970: 98.). A pénz azonban átalakítja ezeket a viszonyokat, véli, mert a pénz minden képességet közvetíthetővé s ezáltal megszerezhetővé tesz, olyat is, amellyel egyébként nem rendelkezem. Mint írja: „amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. [...] Az tehát, ami *vagyok*, és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg.” (Marx 1970: 96.) Ugyanakkor a pénz nemcsak növeli a képességeimet, hanem visszájára is fordítja ezeket. A pénz ugyanis „az egész emberi és természetes tárgyi világra cserélődik, ennél fogva hát – birtokosának álláspontjáról tekintve – minden tulajdonságot minden tulajdonságra – neki ellentmondó tulajdonságra és tárgyra is – kicserél”. (Marx 1970: 98.) Vagyis „rossz, becstelen, lelkiismeretlen, szellemtelen ember vagyok, de a pénzt tisztelteik, tehát birtokosát is.” (Marx 1970: 96.)

Miként s hogyan képes erre a pénz, kérdezi Marx? Olyan módon, válaszolja, hogy az emberek csereeszközként olyan (fontos) tárgynak tekintik, bármi is az anyaga, amellyel majdnem mindent megszerezhetőnek gondolnak. Vagyis egyrészt elfogadjuk ilyen eszközként a pénzt, továbbá, mert ennek megfelelően használjuk, ezáltal megerősítjük a tulajdonságát, hogy „minden tárgyat megvásárolhat”. (Marx 1970: 94.) A pénzt tehát az általa közvetített szükséglet avatja szimbolikus erejű „általános tárggyá”, amelyhez fogható alig van az emberiség életében. Marx egyenesen úgy fogalmaz, hogy a pénz az életünkben „mindenható lénynek számít”. (Marx 1970: 94.)

Kenneth Burke ezen a ponton gondolja tovább a pénz szimbolikáját, amikor „God term”-nek tekinti, azaz isteni kategóriának, amelynek a léte és ereje minden vitán felül áll. Pontosabban Burke azt írja, hogy „ha az ember elfogadta mintegy második természetként a piac törvényeit és a piaci árrendszert, akkor ezen világ sajátosságai a cselekvés szempontjából belsővé váltak.” (Burke 1969: 355.) Márpedig ebben a világban a (minél több) pénzhez jutás nem indoklásra szoruló, megmagyarázni való cselekedet, hanem evidencia, mint Isten léte a vallásos ember számára. Ezért nevezi Burke a pénzt isten vagy végső terminusnak: „Isteni kategória az, amely egy fennálló rendszerben a végső érv vagy szubsztancia.” (Burke 1969: 355.)

Természetesen nemcsak a pénz rendelkezik ilyen szimbolizációs erővel. Mary Douglas például a követ következőt írta erről az „Environmet and Risk” (1972) című írásában: „Az idő, a pénz, az Isten és a természet, nagyjából ugyanilyen sorrendben, a mi legáltalánosabb adukártyáink, amelyeket végső érvként szoktunk kívágni.” Alain Touraine pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a vallási hiteket, a piac törvényeit és a tudományos törvényeket mind az ipari mind a posztindusztriális társadalmakban úgy tekintik az emberek mint életük kikezdhethetlenség, végső elveit és parancsait. (lásd erről Jaspers 1992: 317–318.) Ezek nyilván nem politikai tárgyak, a pénz azonban igen. Amikor Burke bevezeti a pénzzel kapcsolatban a „God term” kategóriát, akkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a fizetés tárgyasult és megszámlálható eszköze válik alapmintává a végső értékek és motívumok használatának megértésében.

Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a pénz nemcsak univerzális jelentéshordozó tárgy és általános csereeszköz, hanem egy olyan tárgyiság, amelyet a belé vetett *bizalom* tart életben. Ennek eredete a pénz tárgyi mivoltához kapcsolódik. Ugyanis a „jelpénzek” előtti hagyományos

pénz iránti bizalom alapja az volt, hogy a csereszköznek önmagában is értéke van, például ritka fémből készült (arany) vagy a cseretárgy fontos használati funkcióval bír (házi állat). De vajon mi tart életben egy olyan tárgyat ilyen fontos funkcióban, amelynek anyaga szinte semmi, talán csak arra alkalmas, hogy önmaga jelét rávéssék, vagy ráírják? Nem lehet véletlen, hogy amikor ez a gyakorlat kibontakozik, s ez a tizenharmadik század, a politikai gondolkodókat el kezdi foglalkoztatni a *közhitel* problémája. Alapproblémájuk az volt, hogy vajon fenntartható-e a társadalom működése úgy, hogy az általános gazdasági forgalomból kivonják a pénz tárgyi értékét, és az emberek ezt fikcióval, fantáziával, ígéretekkel és egymásba vetett hittel helyettesítik. A különös és veszélyes próbálkozás, mint megtapasztalhattuk, eredményre vezetett. A gazdaság kredit révén is működik és fejlődik, mert képesek vagyunk hitelezni egymásnak és megbízni egymásban, még ha ez néha meg is inog. Mindez azt mutatja, hogy milyen elmosódott a tárgyak társadalmi tény voltának a határvonala, hogy a fizikai tárgyiság és a társadalmi tárgyiság között folyamatosak a határátlépések, oda-vissza.

4.

A politikai valóság tárgyi tényeinek másik nagy csoportját, mint fentebb jeleztem, a *komplex*, a funkcionálisan összetett tárgyak alkotják. Ezeket alapvetően az különbözteti meg a reduktív tárgyaktól, hogy nem elhanyagolható matéria felhasználásával született tiszta szimbólumok, amelyek a szimbolizáción kívül más funkciót nem töltenek be, hanem önmagában is jelentős, többnyire fontos anyag felhasználásával készült tárgyak s dolgok, amelyek ezért *direkt használati és indirekt szimbolizációs funkciót* töltenek be. Fentebb a színházi épület és az autópálya volt a példánk erre a típusú politikai tárgyra. A közvetlen használati és a szimbolikus jelentés persze egy-egy konkrét dolog esetén nem válik el mereven egymástól, sokkal inkább egymásra épül, de egyrészt mégis csak eltérő jelentésekről és használati módokról van szó, másrészt a redukált tárgyhoz képest jól látható a komplex politikai tárgy funkcionális összetettsége.

Az összetett politikai tárgyak két nagy csoportját tudjuk egymástól megkülönböztetni, amelyek mindegyik külön-külön is komoly politikai jelentőséggel és használattal bír. Az egyik az *átalakított*, a másik a *teremtett* tárgyak csoportja. A megkülönböztetés alapja a létrehozás alapjául szolgáló matéria természete és a beavatkozó cselekvési lehetőség viszonya. Az első csoportba elsőrendűen a *természet* tartozik, mind az ember *teste*, mind természeti *környezete*, a másodikba a *teremtett tárgyi környezetünk*, amelynek elemei közösségi produktumként közösségi használatra készülnek. Ez a megkülönböztetés arra kíván utalni, hogy vannak „dolgok”, amelyekre maximum átalakító-átformáló akarat és cselekvés irányul vagy irányulhat, és vannak olyanok is, amelyeket a természet spontán módon soha sem produkálna, ezért mi emberek magunk hozzuk létre ezt a közhasznú *másodfokú* természeti tárgyi világot. Mindkét terület közösségi-politikai jelentősége kétségtelen, ám ez egyszerre jelent használati és a szimbolikus értelmet.

A természethez való átformáló viszonyunk mindig is rendelkezett politikai sajátossággal, a bennünket körülvevő természeti környezet akár eredeti, akár átalakított formában mindig is az értelmezések tárháza volt, s ennek egyik formája éppen a természet szimbolizációja. Mielőtt a modern kor varázstalanította volna az élő s élettelen természetet, a közösségek számára a természeti tárgyak és jelenségek *isten erők és túlvilági akaratok közvetlen* megjelenésformái, mindennek bonyolult szimbólumrendszeri voltak, ezért megfektendő üzeneteket hordoztak. Ennek megfelelően a természeti szimbolika a közösség és az egyén lehetőségeiről, tennivalóiról és a sorsáról szólt. A modernizáció nyomán varázstalanított természet viszont egyrésztől esztétikai élvezetté változott, amit elsősorban a romantika hangsúlyozott, másrészt *pusztá megismerési és átalakítandó dologi világgá*, amit a természetismereti és a technikai tudományok képviseltek nagy erővel és elképesztő sikerrel, bár nem határtalanul, s ma már tudjuk, nem is csak jótékonyan. A huszadik század második felében ugyanis a természet „visszavágott”, megmutatatta, hogy átalakításának komoly korlátai vannak, hogy a természetet nem lehet legyőzni, továbbá sem a víz, sem a levegő, sem a növényzet, sem a talaj, sem az állatvilág nem

korlátlanul rendelkezésünkre álló erőforrás-együttes. Megszületett a természet új politikai szimbolikája, amely már nem transzcendes erők megjelenését látja a természetben, hanem az emberi beavatkozás jó és rossz következményeit. Azt láthatjuk magunk körül, hogy az átalakított természet funkcionális tárgyai egyre inkább politikai jelentéssel és jelentőséggel telítődtek. A folyószabályozás, az erdőirtás, a nagyüzemi növénytermesztés és állattenyésztés, a génmanipuláció, különböző kemikáliák előállítása, a légkör összetételének átalakítása nem egyszerűen technikai-funkcionális kérdés, hanem politikailag értelmezett folyamat, amelynek szimbolikája megragadja a politikai közösségek tagjait és komoly politikai küzdelmek tétjévé válik, elsőrendűen az öko- vagy zöldmozgalmak aktivitása révén.

Van ennek előzménye természetesen. Az úgynevezett *geopolitikában* a természet soha sem valamiféle tiszta esztétika tárgya volt, hanem kemény politikai realitással bírt. Az a terület, amelyet a közösség vagy a közösség nevében eljáró hatalom birtokolt mindig is az életlehetőségek megváltozhatatlan alapjának és közvetítő közegének számított, vagyis az *élet terének*, amely önmagában soha sem szabta meg a közösség jellegét és politikai minőségét, de mindig is jelentősen befolyásolta. A birtokolt földterületek és vizek nagysága és határa, különösképpen a szomszédokkal folytatott békés vitákban és véres háborúkban, szóval mindez világosan mutatja a természet mint lakhely eminens politikai jelentőségét. Az úgynevezett „természetes határ” és „természetes igény” bizonyos területekre, mint tudjuk, mindig találkozni és ütközni szokott más közösségek „természetes” követeléseivel.

Az emberi test szimbolikája nem kevésbé bír politikai jelentőséggel, mint a természeté. A test is természet persze, csak éppen különleges természeti objektum, amely egyrészt az életfenntartó *egészség*, másrészt a *diszciplinálás*, azaz a „megrendszabályozás” révén lesz tárgya a politikának. Az előbbi azért, mert a véges emberi élet fenntartása nem más mint a test egészségének a megőrzése, amely elsőrendűen a betegségek elleni küzdelem révén valósul meg, s mindez súlyosan érinti a közösség erőforrásait. Talán nem véletlen, hogy az egészség-betegség meghatározása eminens politikai cselekedet, s az egészség megőrzésére fordítható közösségi források elosztásáért mindig is küzdelem folyt s folyik. A test fegyelmezése pedig azért politika, mert a politikai cselekvés tárgyi-testi cselekvés is, amelyet a mindenkor hatalom megpróbál befolyásolni: a testeket gondozzák és fegyelmezik, csoportosítják és elosztják, mozgásukat terelik és korlátozzák. Ezt nevezte Michael Foucault biopolitikának, amely elsőrendűen az ember testi mivoltának értelmezését és alakítását jelenti, ennek különböző módozatait és változatait, például a rasszizmust, s mindazt, amit ez jelent. (Foucault 1992.) Ebben a „biopolitikában” az emberi test egyrészt a tapasztalatok forrása, másrészt politikai tárgy. A beteg és az egészséges, a csoportosuló és az individuális, a bebörtönzött és a szabadon mozgó testek tömege eminens politikai jelentéssel bír, amely az emberi testben rejlő lehetőségek megvalósítása.

Nehéz lenne például azt állítani, hogy az egészség megőrzése vagy a betegek gyógyításának bonyolult rendszer, mindennek tárgyi, szervezeti és pénzügyi rendszere, nem politikai probléma. Elegendő csak arra gondolnunk, hogy az európai országok a 21. század elején miként küzdenek az egészségügyi ellátó rendszereik átalakításával. S ha ehhez még hozzávesszük az időskorúak anyagi ellátást és gondozását, akkor az a kijelentés sem tűnik merésznek, hogy a két összetartozó probléma a magasan fejlett társadalmak talán legsúlyosabb, legtöbb anyagi forrást felemészítő politikai problémája. A test azonban már a pusztta megjelenése okán is képes súlyos politikai konfliktusokat hordozni. A modernkor a test fokozatos emancipációjának az időszaka is, az öltözködés demokratizálásától kezdve a szexuális szokások átalakulásáig. Nem hiszem, hogy mindez kevesebb közösségi konfliktust hordozott volna, mint a pártok küzdelmei, és talán a politikai jelentősége sem kisebb. A *gender studies* megjelenése és viharos térhódítása pedig arra utal, hogy sokak szerint a társadalmat átható alapvető politikai konfliktus háttérben testi-biológiai tényezők húzódnak meg.

A komplex politikai tárgyak másik nagy csoportját a közösségi használatra létrehozott dolgok alkotják. Az ilyen természetű tárgyaknak skálája rendkívül kiterjedt. Az egyik csoportjában azok a különféle *eszközök* tartoznak, amelyeket a közösség tagjai közvetlenül használnak, vagy az arra kiképzett személyek a közjavára működtetnek: gyógyító eszközök és anyagok, tömegközlekedési eszközök, oktatási anyagok, hadászati eszközök, tudományos műszerek, és így tovább. A másik csoportját azok az *építmények* alkotják, amelyeket a politikai közösség tagjai birtokolnak és használnak: utak, hidak, iskolák, színházak, múzeumok, kórházak, laktanyák, igazgatási épületek, (meghatározott módon rendezett) városok, és így tovább. Ezeknek az eszközöknek és létesítményeknek a politikai jelentőségét nehéz lenne elvitatni, hiszen külön-külön és együttesen a közösség tárgyasult létfeltételét alkotják, természetesen ott és akkor, ahol és amikor éppen megteremtik és működtetik őket. A közösség mindig erőforrásokat áldoz ezek megteremtésére és eredményes használatukra: a mindenkor kormányzati politika centrumában lévő éves költségvetés, azaz az adóbevételek felhasználása is döntően erről szól.

Fentebb azt mondtam, hogy egy autópálya építése nemcsak két vagy több település összekötése jól járható úttal, hiszen az építés különféle törekvések konfliktusa és kompromisszuma, illetve a sikeres építkezés nemcsak az út sikere, hanem azoké a politikai csoportosulásoké is, amelyek az építkezést megvalósították. Ez általában is így van a komplex politikai tárgyak esetében. Megvalósításuk egyrészt komoly szaktudást igényel, másrészt, mert közösségi erőforrásból és közösségi használatra készülnek, illetve fenntartásuk és működtetésük közhasznót szolgál, ezek az eszközök és létesítmények igen erős politikai implikációval és szimbolikával rendelkeznek.³ A szaktudás és használata önmagában nem rendelkezik közvetlen erős politikai jelentéssel, de általános megteremtése és színvonala már komoly politikai jelentőséggel bír, mint ezt jól mutatják a közoktatásról folyó viták és a fejlesztésére fordított erőfeszítések. A közhasznú eszközök és építmények létesítése és működtetése azonban, bármennyire szaktudásigényes is ez a feladat, „nem menekülhet” el a politikai értelmezések és viták elől, és nehéz azt mondani, hogy mindez eleve helytelen dolog lenne.

Egy út, egy kórház vagy egy oktatási intézmény megépítése a közösség egyes tagja számára előnyökkel jár, míg mások elesnek ettől, vagy csak igen áttételesen érinti őket. Ha egy város vezetése arra az elhatározásra jut, hogy új villamosokra és buszokra cseréli a régi tömegközlekedési eszközöket, akkor ez nemcsak a közlekedési mérnökök és közlekedésszervező szakemberek ügye, hanem szakpolitikai kérdés is: mennyit költenek egyáltalán a cserére, milyen eszközöket vásárolnak, ezeket hazai szállítóktól veszik-e meg, a vásárlást összekötik-e a polgármester újraválasztásával vagy sem, milyen a közbeszerzés nyilvánossága, keletkeznek-e korrupciós ügyek a vásárlás körül, és így tovább. Ha egy hatalomra került új kormány leállít egy megkezdett építkezést, majd ugyanazt az intézményt máshol felépíti, akkor az akció nem egyszerűen építészeti vagy közgazdasági probléma, hanem eminens politikai cselekedet, kiváltképpen ha ezt maga az építtető kormány is annak tartja.⁴

Nincs az eleve eldöntve, hogy az út, a villamos, a kórház vagy a színházi épület „mennyi politikát” tartalmaz, s az sem, hogy mi lehet ennek a jelentése. Egyrészt valamilyen mértékű politika mindig van bennük, hiszen közösségi erőfeszítés nyomán megszülető közösségi használatú dolgokról van szó, vagyis a dolog eltérő s összetartó akaratok tárgyasulása. Másrészt a teremtett politikai tárgyak használati funkciója megszabja ugyan, hogy milyen lehet az értelmezés kerete, de nem dönti el egyértelműen. Mondjuk a kórházi építmények kapcsán az egészségügyi ellátásról, nem pedig a hazai színjátszás helyzetéről szoktunk értekezni vagy vitatkozni. Ám az adott kereten belül a jelentések szabadon burjánzanak. Leginkább a közösség tagjainak önértelmező ambíciói és sérelmei, a politikai táborok megfogalmazott képessége és akarata határozza meg, előre alig látható módon, hogy egy-egy közösségi eszköz vagy

³ Erről szól például a közpénzek elosztásának bonyolult rendszere, a korrupció elkerülésének igyekezete.

⁴ Ez történt a Nemzeti Színház építésével Magyarországon. Az 1998-ban hatalomra került kormány leállította az alapoknál tartó építkezést építészeti és pénzügyi problémákra hivatkozva, majd önmaga „politikai szobraként” felépítette az új színházat, más helyszínen, más művészi és politikai koncepció jegyében. (Palonen, Emilia 2006: 30–33.)

létesítmény milyen módon és mértékben lesz egyben politikai tárgy is. Az időnek is nagy szerepe van a történetben. A kezdeti esetleges heves viták általában csendesedni szoktak, az ellenzők beletörődnek a helyzetbe, hiszen, mint mondják, a dolgot megvettük és megépítettük, vagyis idővel, bármi is történt korábban, dominánssá válik a dolgok használati funkciója.

Végezetül tennék itt egy rövid összeggést. Ugyanis a komplex politikai tárgyaknak három közös sajátosságát tartom említésre méltónak.

Először is ezek a tárgyak, a reduktív politikai tárgyakkal összehasonlítva, anyaguknál és funkciójuknál fogva is értékes és fontos dolgok. Az átalakított eredeti vagy a teremtet tárgyi világ életlehetőségeink feltételeit jelentik és közvetítik, ezért önmagukban is fontossággal bírnak.

Másodszor ezeket a dolgokat közösségi erőfeszítéssel és áldozattal közösségi célra hozzák létre és működtetik. Mindenesetben van tehát egy olyan közhasználati funkciójuk, amely mind létrehozataluk, mind fenntartásuk és működtetésük elsődleges oka és érve. Ez a funkció végigkíséri az adott dolog létét. Ehhez képest a politikai jelentésük alkalmi és esetleges, bár rajta hagyja a nyomát az adott dolognak.

Harmadszor a komplex tárgyak megteremtése szakértelmet, szaktudást és szakmai együttműködést igényel. Ez a szaktudás, bár közvetlenül szakmai, nem pedig politikai ethoszból táplálkozik, mégis része lesz a tárgy politikai szimbolikájának. Ugyanis a szaktudás nemcsak szakmai kényszereket jelent, hanem *választásokat* is, s ebben már megjelenhet a politikai elkötelezettség és értékorientáció. Egy út nyomvonalának a kijelölése, vagy egy színházi épület esztétikuma politikai állásfoglalás is.

6.

Végezetül, némileg összefoglalási céllal is, röviden essen szó a jelzett megismerési problémákról!

A politika tárgyi tényeinek megismerése először is egy specifikus feltételhez kötődik. Elsőrendűen ahhoz az attitűdhez, hogy a politikáról „tudományosan beszélő” ember elismeri-e a tárgyi világ politikai *jelentőségét*, ez ugyanis nem magától értetődő, legalább is abban a tradícióban nem, amelyben a politika empirikus valóságát mintegy száz éve már tudományosan is megkíséreljük leírni. Tanulmányom apropója, mint az elején jeleztem, éppen ez a probléma. Az nem kétséges, hogy a hatalmi intézmények működése vagy a közvélemény alakulása megérdemli a politikatudomány figyelmet, de ez egyáltalán nem állítható mondjuk a rövid életű politikai plakátokról vagy a hosszú életű középületekről. Ha mégis, akkor a leírás és értelmezés a standard tudomány perifériáján jelenik csak meg, és az is kérdés, hogy egyáltalán része-e ez a téma politikatudománynak, elegendő csak belepillantani bármely politikatudományi kézikönyvbe vagy oktatási programba.

A szimbolizálási céllal készült tárgyakkal és eszközökkel, vagy ahogyan mi neveztük, a redukált politikai tárgyakkal kapcsolatban az obligát kifogás az, hogy ezek a politika efemer jelenségei, amelyek nem a politika úgynevezett lényegi folyamatairól szólnak. Ám én határozottan azt állítom, hogy amiről mégis szólnak, vagy amilyen funkcióval bírnak, az egyáltalán nem felesleges vagy elhanyagolható mozzanata a politikának, még a pártpolitikának sem. Elsődleges funkciójuk ugyanis az összetett politikai közösségek azonosítása, a bonyolult politikai cselekvések érzékelhetővé tétele, és jelentéseik is ehhez a funkcióhoz kapcsolódnak. Egyetlen ilyen tárgy sem maga a közösség és a cselekedet természetesen, de a jelvények, zászlók, plakátok, címerek, választási klipek, és más szimbólumok s használatuknak invenciózus értelmezése megmutathatja a politikai szereplők jellegzetességét, törekvéseik természetét.⁵

⁵ Két példát mondanék ehhez. Becskeházi Attila 1997-ban köznyelvi, ikonikus és pszichoanalitikus szempontból elemezte a magyarországi rendszerváltozás egyik leghíresebb plakátját, amelyen egy vastagnyakú katonatiszt felsőteste hátulnézetben látható, s a plakát felírása orosz nyelven cirill betűkkel: „Továriscsi konyec!”, illetve „Magyar Demokrata Fórum”. A szerző a plakátot szimbólumnak, fabulának, enigmának és parabolának tekintve a rendszerváltozás szinte minden közgondolkodásbeli és közérzületi tendenciáját képes bemutatni a plakát elemzése kapcsán. (Becskeházi 1997) Szűcs Zoltán Gábor ugyancsak a magyarországi rendszerváltozás időszakának azt a parlamenti vitáját elemezte, amelynek tárgya az új ország-címer elfogadása volt. A képviselők az úgynevezett Kossuth címer és a Koronás címer között választhattak. A szerző ezen fontos szimbólumról folyó vitát elemezve

A közösségi átalakítások, eszközök és építmények komplex politikai tárgyi tényként való értelmezésének első számú nehézsége viszont az, hogy politikai tárgyak-e ezek egyáltalán. Talán sikerült korábban megmutatnom, hogy ezek, túl a használati funkción, fontos politikai tények lehetnek, amihez most azt tenném hozzá, hogy a politikai jelentések eliminálása éppenséggel annak a politikai küzdelemnek a része, amely az adott dolog politikai „értelmének” a kisajátításáért folyik. Ennek bevett módja ugyanis a szimbolikusság tárgyiságra való redukciója, az összetett jelentésstruktúra leegyszerűsítése. A külső megfigyelőt viszont nem terheli ez a politikai kényszer, így módja van a tárgy jelentésének minél teljesebb megragadására és bemutatására. A politikus egy autószerűen minden tulajdonságát általában funkcionálisan szokta értelmezni, a nyomvonalának kijelölése körüli huzavonát leíró *elemzés* viszont elvileg képes megmutatni az út politikai szimbolikáját is; az involvált szereplők értékeit, gondolkodásmódját, törekvéseit, és másokat.

Edward Sapir (1971) klasszikus esszéjében a szimbólumok jelentésének *helyettesítő és sűrítő* vonását emelte ki. Minden dolog, írta amely szimbólum, valami más helyett áll, ezért olyan „valamit” közvetít, amely maga nincs közvetlenül jelen sem tárgyilag, sem élményszerűen. Mondhatjuk tehát, hogy egy zászló nem a nemzet maga, a nemzeti színház épülete sem a nemzet színjátszása, miközben mindkettő utal ezekre a bonyolult és távoli dolgokra, ezért lehetővé teszi, hogy az emberek ezekhez a politikai tárgyakhoz kapcsolódva beszéljenek ezekről a nehezen „megfogható” dolgokról és cselekedjenek ennek megfelelően. A szimbólumok ugyanis fontos dolgok, vagy mint Sapir írja, „tényleges jelentésük mindig több, mint a formájukban adott triviális jelentés” (Sapir 1971: 141.) Elsősorban azért, mert képesek összesűríteni különböző, sőt politikailag eltérő törekvéseket; érzelmet és akaratot, értelmet és kalkulációt, múltat és jövőt, értéket és érdeket. Minden szimbólum ezért egy megalvadt diskurzus, amelynek elemei feltárhatók, bemutatathatóak a bennük rejlő értelemadások.

A politikai tárgy felszólítás gondolkodásra és cselekvésre. Talán nem provokáció, de mindenképpen olyan, amely mellett az érintett közösség tagjai nem tudnak és nem is szoktak szó nélkül elmenni, mert megérinti őket. A redukált tárgy kifejezetten ezzel a céllal készül, értelme és „használat” is általános, mert egyszerű módon jelöl fontos dolgokat. A komplex tárgynak is van felszólító ereje, de ez az erő, mert a szimbolikus jelentés a használati jelentésre rakódik rá, nem tartós és nem általános, nagyrészt az aktuális politikai diskurzus tartja fenn. A felszólító erő nyomán a tárgyi körül kiterjedt politikai akciók szerveződnek, valamint politikai választóvonalak keletkeznek és működnek. Példaként elegendő az imént említett két szimbólumra gondolnunk: a nemzeti zászló és a Nemzeti Színház léte és/vagy megteremtése kiterjedt értelmezések és gyakran szenvedélyes cselekedetek centruma. Vagy mindennek kapcsán gondolhatunk egy hungarikumra is, a magyar királyi koronára és „Szent-korona” tanra.

Harold Lasswell a politikai tárgyak hat féle szempontú funkcióját írta le a használatot meghatározó körülményekkel összefüggésben: globális és helyi, általános és speciális, univerzális és partikuláris, rejtett és nyílt, hatókörében szűkülő és tágul (Lasswell – Kaplan 1950: 104–105.) Ez természetesen egy lehetséges tipológia, de más heurisztikus erejű tipológiák is elképzelhetők. Rozan Rothman viszont arra figyelmeztetett bennünket összefoglaló munkájában, hogy a szimbolikus erejű politikai tárgyak funkciója nem választható el a jelentésüktől, mert egyetlen tárgynak sincs belsőleg lehatárolható általános jelentése, ennek következtében általános funkciója sincs, legfeljebb valamilyen absztrakt funkcióformákról beszélhetünk. Ugyanis egy szimbólum jelentése „azon dinamikus kölcsönhatás következménye, amely egy szimbólum kontextusa és azok között az összefüggések között van, amelyek ezen a kontextuson belül létrejöttek.” (Rothman 2000: 156.) Vagyis egy politikai szimbólum lehetséges funkciója éppenséggel a jelentésből következik, nem pedig fordítva, ezért ha a mellőzzük a szimbólum jelentésének feltárását, akkor a funkcióját sem értjük jól.

Clifford Geertz éppen ezt a dinamikus kölcsönhatást tárta fel a jelentések és funkciók viszonylatában. Nála a sűrű leírása *alternatív* elméleti fogalom a tisztán funkcionális értelmezés precizírozásaival szemben, az absztrakt jelentések hiábavaló keresése ellenében. Ennek megragadása érdekében kiválasztotta a szignifikáns társadalmi struktúrákat (vallás, ideológia, tudomány, mindennapi tudat stb.), majd értelmezte ezek jelentőségét és sajátosságát egy adott kultúrán belül, végül feltárta azt, hogy a tettek, a dolgok, a működések *kinek mit* jelentenek mindezen struktúrák egy-egy konkrét szituációjában. (Geertz 1994.) Mindezt érvényesnek tartom a politikai tárgyak megismerése szempontjából is. Ugyanis Geertz elemzése elsőrendűen azt mutatta meg, hogy teoretikusan itt nem az absztrakt fogalmi feltárás, vagy elvont törvények keresése lehet fontos, vagyis a lényeges nem valamiféle „tudományos pontosítás, hanem az intuíció”. (Rothman 2000: 156.) Természetesen amennyiben az intuíciót a dolog keretei között, és az érvényben lévő tudományos tradíció alapján működtetjük.

Felhasznált irodalom:

- Becskeházi Attila (1997): Interpretációk harmóniája. Továricsi konyec. In: Szabó Márton (szerk.): Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról. Bp., Scientia Humana. 231-235. p.
- Biró A. Zoltán – Oláh Sándor (1993): Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In: *Antropológiai Műhely*, 1993. 2. sz. 87–103. p.
- Burke, Kenneth (1969 [1945]): A Grammar of Motives. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Foucault, Michel (1992): Életben hagyni és halálra ítélni. [Anonim fordítás] In: *Világosság*, 1992. 1. sz. 45-53. p.
- Geertz, Clifford (1994 [1973]): Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elmélete felé. Fordította Berényi Gábor. In: Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Bp., Századvég Kiadó. 170–199. p.
- Jaspers, James M (1992): The Politics of Abstractions: Instrumental and Moralistic Rhetorics in Politics. In: *Social Research*, Vol. 52. No. 2. (Summer) 315–344. p.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1998): Értékválasztás. Választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó.
- Reinhart Koselleck: (1998 [1994]): Ellenségfogalmak. Fordította: Szabó Márton. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Bp., József Emléki Kiadó. 12–23. p.
- Lasswell, Harold – Kaplan, Abraham (1950): Power and society. Yale University Press, New Haven.
- Marx, Karl (1970): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. [Anonim fordítás] Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Palonen, Emilia (2006): Fidesz-diskurzus és Budapest. Határteremtés és térfoglalás. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Bp., L'Harmattan Kiadó. 13–40. p.
- Rothman, Rozann (2000 [1981]): Politikai szimbolizmus. Fordította: Szabó Márton. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Bp., Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 133-178. p.
- Sapir, Edward (1971 [1933]): A szimbólum. Fordította: Fabricius Ferenc. In: Edward Sapir: *Az ember és a nyelv*. Bp., Gondolat Könyvkiadó. 140–147. p.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): „Két verzió áll előttünk”: Diszkurzív politológiai esettanulmány a címvitáról. In: *Társadalom és politika*, 2006. ősz.

Pál Gábor:

A „GYŰLÖLETBESZÉD” FOGALMÁNAK JELENTÉSVÁLTOZÁSAI A 2002-ES VÁLASZTÁSI KAMPÁNYBAN

A „gyűlöletbeszéd” fogalma változatos és összetett jelentéseket hordozó képződmény. A kifejezés a *hate speech* terminus magyar nyelvű megfelelőjeként a kilencvenes évek derekán bukkant fel a magyar politikai diskurzusban. Miután az ezredfordulót követően meg-megújuló közéleti viták centrumába került, hamar nyilvánvalóvá vált értelemgazdagsága és tartalmi képlékenysége. A „gyűlöletbeszéd” elnevezés ezekben a polémikákban fontos percpéciós kategóriaként jelent meg, illetve számos, meglehetősen szerteágazó problémakör megtárgyalásának konceptualizációs mintázatává vált. Bár a körülötte zajló csatározások meghatározó vonulatát a definíciós küzdelmek képezték, a fogalmat nem sikerült – példának okáért kodifikáció útján – tartalmilag rögzíteni, vagy valamiféle egységesnek mondható értelmezési kánon alá rendelni. A kifejezés az elmúlt években több, egymástól igencsak különböző témakonstrukció jelölőjeként funkcionált.

Jelen írás egy a „gyűlöletbeszéd” hazai diskurzusaival kapcsolatos átfogó kutatás¹ részét képezi, ám kizárólag a címben megjelölt időszak eseményeire fókuszál. A vizsgálat sokkal inkább megértő-értelmező, semmint feltáró-magyarázó célokat igyekezett megvalósítani, és a diszkurzív politikatudomány megközelítésmódját² követve források interpretatív analízisére, vagyis kvalitatív (és kontextuális) tartalomelemzésre épült. Az alábbi gondolatmenet ennek megfelelően nem próbálja meg „tisztázni”, egyértelműen körülhatárolni és rögzíteni a „gyűlöletbeszéd” fogalmának tartalmát, és ehhez mérten osztályozni a fellelt jelentésváltozatokat. Nem is a problematika oksági magyarázatát, a viták gazdasági-, jogi- és/vagy szociálpszichológiai tényezőkre való visszavezetését kínálja, hanem egy diskurzusszövevény kibontását, egy bonyolult jelentésháló csomópontjainak feltérképezését.

A 2002-es év meghatározó politikai eseménye a parlamenti választás illetve az azt megelőző választási kampány volt. A „gyűlöletbeszéd” fogalma ebben az időszakban új, a korábbiaktól némileg eltérő diszkurzív kontextusba helyeződött. Egyrészt a *lejáratás*, az ellenfelek befeketítését célzó akciók, a *negatív kampány* megfelelőjévé vált (1), másrészt olyan tényezőként tételeződött, amely képes kifejezni, sűrítve és lecsupaszítva megjeleníteni a versengő pártok által képviselt *politika minőségét* (2), harmadrészt sajátos jelentéstani kapcsolatba került a *fizikai agresszió és az erőszakos halál* különböző *szimbolikus-metaforikus konstrukcióival* (3). Ám ha a forrásként használt primer szövegek vonatkozó megállapításait magasabb absztrakciós szintre helyezzük, és összevetjük azokat az elemzésbe ugyancsak bevont, expliciten tudományos, leíró-magyarázó célzatú megnyilatkozásokkal³, további értelmezési lehetőségek nyílnak meg előttünk.

¹ Ebből az átfogó kutatásból egy másik rész-téma elemzése korábban már megjelent tanulmány formájában (Pál, 2007). A vizsgálat eredményeinek összegzésére, a kérdéskör bővebb kifejtésére a szerző hamarosan elkészülő disszertációjában kerül majd sor.

² Csupán egy hazai és egy nemzetközi példát hozva a diskurzuselméleti belátásokra támaszkodó politológiával kapcsolatos gazdag irodalomból: Szabó, 2003; Howarth, 1995.

³ Számos konferencia és szakmai eszmecsere zajlott ekkoriban, amely vagy kifejezetten a „gyűlöletbeszéd” problémájának körüljárását tűzte célul, vagy – a kampány általános kérdésein túlmenően – kiemelt figyelmet fordított a voksadás kontextusában újfent, újfajta reflektorfénybe került kérdésre. Előbbire példa a 2002. január 15-én a Sajtószabadság Központ és a Független Média Központ által szervezett nyilvános kerekasztal-beszélgetés. A „gyűlöletbeszéd” terjedésének lehetséges okairól és összetevőiről folytatott vitában olyan neves társadalomtudósok vettek részt, mint Gerő András történész, Szilágyi-Gál Mihály politológus, és Bajomi-Lázár Péter médiakutató. (Az eseményről meglehetősen részletességgel, az elhangzott előadások szövegét közölve számolt be a *Médiakutató* című folyóirat 2002. Tavasz száma.) A másik típusú szakmai összejövetelt jól példázza a *Hol a határ? – Kampánystratégiák és kampányetika* címmel a Közép-Európai Egyetemen megtartott konferencia a Nyílt Társadalom Archívum, a Nyilvánosság Klub, valamint a Független Magyar Művészeti Alapítvány szervezésében (ennek anyagaiból azonos címmel kötet jelent meg, ld. Sükösd – Vásárhelyi, 2002). Itt többek közt Kiss Balázs politológus és Tamás Gáspár Miklós filozófus is beszélt. Hasonló beszélgetés zajlott 2002. április 4-én a Magyar

Ez alapján azt mondhatjuk, hogy vizsgált időszakban a magyar politikai diskurzus szereplői a „gyűlöletbeszéd” kifejezés jelentésterében mozogva voltaképp a kompetitív demokrácia visszasságairól, a nemtelen eszközökkel történő előnyszerzés helyes megítéléséről vitatkoztak, illetve a politikai szereplők identitásának lényegi elemeit, sőt a választások tétjét vélték megragadhatónak annak fogalmi keretében.

A 2002-es választási kampánnyal kapcsolatban igen elterjedt, szinte általános vélekedés, hogy hangvétele minden korábbinál negatívabb, durvább, gyűlölködőbb volt. Ez a felfogás különösen a voksolás során végül alulmaradt jobboldali-konzervatív erők, vagy „korabeli” meghatározással élve, a „polgári oldal” orgánumaiban hódított teret és tartja magát mind a mai napig, de a baloldal szimpatizánsainak körében is meglehetősen bevettnek számít. Számos riport, újságcikk és személyes történet szólt a heves indulatokról, a nyílt utcán lezajlott atrocitásokról, továbbá a kiélezett politikai helyzetben megromlott barátságokról, tönkrement munkahelyi kapcsolatokról; sőt az ellentétes pártpreferenciák taszító ereje mentén szétszakadt családokról. A vonatkozó szakirodalom, mintegy magyarázattal szolgálva a fentiekre, részletesen elemezte a negatív stratégiák és a hisztérikussá fokozódó érzelmek hátterét képező tendenciákat: a kampánykommunikáció perszonalizálódását, vezetőközpontúvá és személyiség-központúvá válását, illetve – a választók részéről – a politikai történések személyes ügyként való megélését (pl. Kiss, 2002; 2003), valamint a botrányok szerepének növekedését (pl. Csígyó, 2003).

A vizsgált időszak politikai diskurzusában termelődött (illetve a vizsgált időszakot visszatekintve értékelő) szövegek hemzsegnak az olyasfajta minősítésektől, mint a „sárdobálás”, „riogatás”, „mocskolódás”, „alaptalan vádaskodás”, „rágalmazás”, „alantas sértés”, „aljas hazugság”, „félelemkeltés”, „manipuláció”, „emberi méltóságot sértő támadás” vagy a „közélet hiszterizálása”. A „gyűlöletbeszéd” kifejezés ugyanakkor a szavazatokért folytatott 2002-es vetélkedés során olyan gyűjtőfogalommá vált, amely végső soron mindezen jelentéstartalmakat magába sűrítette és visszaadta, illetve, bármelyik felsorolt nyelvi fordulat helyettesítésére, kiváltására alkalmas szinonimaként, általános komplementer kategóriaként funkcionált.

Mindez érdekes rokonságot mutat a *hate speech* kategória Egyesült Államok-beli jelentésmódosulásával. Az amerikai közbeszédben szintén végbement a magyar politikai nyelvbe tükröfordításként adaptált „gyűlöletbeszéd” kifejezés alapját képező, eredetileg terminus technicusnak szánt fogalom szemantikai átalakulása. Az elnevezés ugyanis, bár a politikai korrektség tengeren túli diskurzusában még szinte kizárólag a rasszizmus és szexizmus jelölésére szolgált, a mozgalom szellemi vonzáskörén kívül tevékenykedő (vagy azzal kifejezetten szembehelyezkedő) megszólalók interpretációjában egyre inkább a pártpolitikai indíttatású verbális támadások megfelelőjévé vált.⁴ A fogalom átértelmezése, jelentésének kitágítása tehát nem csupán „magyar változat” esetében figyelhető meg. Ebből adódik a következtetés, hogy nem az adaptációs folyamat során (mintegy szükségszerűen) bekövetkező „torzulásról” van szó. A módosulás okai korántsem a hazai közeg „műveletlenségében”, szűk látókörű provincialitásában, a nemzetközi fejleményekkel kapcsolatos tudatlanságában keresendők.⁵ A kategória jelentéstani elmozdulása, Magyarországon épp úgy, mint az Egyesült Államokban, sokkal inkább az aktuális politikai szándékokkal és a szemantikai műveletekre csábítóan homályos konceptuális keretekkel magyarázható.

A megengedhető és a megengedhetetlen

A 2002-es választások közeledtével egyre hangsúlyosabbá vált a kérdés, hogy miként lehet egymástól megkülönböztetni, azonosítani, osztályozni és besorolni a politika diszkurzív terében

ATV *Pró és kontra* című műsorában Elek István vezetése mellett Csizmadia Ervin és Bozóki András politológusok részvételével (erről a *Heti Válasz* 2002/15 száma közölt összefoglalót).

⁴ A jelenségről lásd Nyhan, 2003, 2004.

⁵ Mint ahogy azt Tamás Gáspár Miklós egy máskülönben imponáló elméleti rálátással megírt, a „gyűlöletbeszéd-vita” fogalomtörténeti- és szemantikai aspektusainak remek összegzését kínáló cikkében vélelmezi (Tamás, 2004: 13).

zajló küzdelem legitim és illegitim formáit. A „gyűlöletbeszéd” elnevezés megfelelő határfogalomnak mutatkozott: a kampányidőszakban leggyakrabban a meggyőzés „még” megengedhető, és a „már” megengedhetetlen válfajai közti választóvonal jelölésére használták. Ám nem egy keskeny sávot, vékony mezsgyét, köztes állapotot vagy két tartomány közti mozgást igyekeztek körülírni vele, hanem egy világosan és egyértelműen az „egyikhez” képest megállapított „másik” oldalt, az elfogadhatatlanság territóriumát. Ily módon tehát nem csak klasszifikáló érvényű kategóriává, de a legitim szavazatszerzési tevékenység ellenfogalmává is vált.

A vizsgált diskurzusok sajátos vonása, hogy a „gyűlöletbeszéd” elnevezés, a negatív kampány kérdésköre és megengedhetetlenség mozzanata erőteljes tartalmi átfedésbe került, sőt, ez a három tényező végső soron egymás tematikai ekvivalensévé vált. A „gyűlöletbeszéd” terminus megfelelő konceptualizációs mintázatot képezett ehhez. A kifejezés egyfelől a negatív kampány jelenségeinek univerzális jelölőjeként képes volt összegyűjteni és lefedni az ide sorolható számtalan különféle megnyilvánulást. Másfelől magában hordozott egy nyilvánvalóan normatív, értékelő mozzanatot, amelynek segítségével a politikai kompetícióra vonatkozó általános vélekedések artikulálása is lehetségessé vált. Ily módon egyaránt fogalomkörébe vonva szorosan összekapcsolta és egymásnak megfeleltethetővé tette a kampánykommunikáció bizonyos vonulatainak „negativitását” és az elfogadhatatlanság mozzanatát. A használata során implikált gondolatsort a következőképpen tudnánk kibontani: 1, a negatív kampány a célkeresztbe vett személy illetve politikai erő iránti mélységes gyűlöletből fakad, vagy szándékoltan gyűlöletet kelt azok iránt; 2, a gyűlölet minden megjelenési formája veszedelmes és megengedhetetlen dolog egy demokratikus ország politikai életében; 3, tehát a negatív kampány, mint olyan megengedhetetlen.¹

A nyilvános rábeszélés és lebeszélés elfogadhatatlan módozatainak többnyire „gyűlöletbeszédként” konceptualizált problémája, azon túl, hogy kiemelt jelentőségre tett szert a kampány kontextusában, két alproblémával is meglehetősen szorosan összekapcsolódott. Az egyik a kommunikációs aktusok igazságtartalmának, a másik azok hatékonyságának kérdése volt. A megszólalók zöme többnyire e két tényezőt is (vagy a kettő közül legalább valamelyiket) hozzászította a megengedhetőség feltételrendszeréhez. Az elfogadhatóság határának kijelölése tehát egyrészt az igazság-kritérium, másrészt a hatékonyság-kritérium esetenkénti bevezetésével illetve alkalmazásával is együtt járt. A valótlan közlések, a rosszindulatú pletykák, a csúsztatások és ferdítések morális és episztemológiai alapon, a szavazók számára is átlátszó és/vagy végső soron ellenszenvet keltő, hatástalannak vagy kontraproduktívnek ítélt próbálkozások pragmatikus érvrendszer mentén szorultak ki a politikai kompetíció elfogadható eszközeinek köréből. A kampánykommunikációval kapcsolatos, javarészt a „gyűlöletbeszéd” fogalomkörében zajló vita tehát a stílus, jelleg, vagy hangvétel kérdésein² túl kiterjedt a valóságtartalom és a hatásosság problémájára is.

Utóbbi összetevők megítélésében azonban lényeges különbségek mutatkoztak. Azzal kapcsolatban, hogy a voksgyűjtés kontextusában értett „gyűlöletbeszéd” számos esetben pusztán megtévesztést, valótlan állításokat, hazug beszédet takar, meglehetősen egyetértés mutatkozott a megszólalók körében. Az indulatkeltő megnyilatkozások, a politikai ellenfél lejáratását, befeketítését célzó akciók hatékonyságával kapcsolatban azonban megoszlottak a vélemények. A kommentátorok és elemzők egy része a politikusok körében is jól ismert, sőt közhelyszerűen evidensnek tekintett tényezőként utalt a (túlzásba vitt) negatív stratégiák „bumeráng-hatására” (ld. pl. Csigó, 2003; ill. Antalóczy, 2002). Mások szerint a 2002-es választások legfőbb tanulsága éppen az volt, hogy a magyar társadalom szinte teljesen „védtelen” az efféle kommunikációs eljárásokkal szemben, a „gyűlöletbeszédként” konceptualizált diszkurzív praxis tehát nagyon is

¹ Ez a felfogás implikált módon, a fogalomhasználatba sűrítve, illetve egy kicsit bővebben kifejtve, explicitebb és reflektáltabb formában is fellelhető Gajdics Ottó írásában (*Gajdics, 2002*).

² Tamás Gáspár Miklós a „gyűlöletbeszéd” effajta „stilisztikus jegyként” illetve „hangnemenként” való értelmezését a jobboldali politikai szereplők álnaiv, ámde sikeres stratégiájaként azonosította, amely elsősorban a közlések tartalmának relativizálására irányult (*Tamás, 2002: 9*).

hatékony eszköz a hatalomért folytatott versengésben (Lévai, 2002). Igen jelentős csoportot képezett a kérdésben bizonytalankodók (pl. Kovács, 2002), illetve az események következtében véleményük átvizsgálására, újragondolására, sőt megváltoztatására kényszerülők köre (pl. Tóth Gy., 2002).

A pragmatikus érvrendszer bevezetése, a hatékonyság-kritérium polemikus alkalmazása sem járt azonban együtt a megengedhetőségi határ relativizálásával, a vizsgált kategóriával jelölt megnyilatkozások elfogadhatóságának mégoly óvatos felvetésével. Az idevágó interpretációk egy része szerint a (kizárólag) negatív érzelmekre építő kommunikáció nem hatásos, és már csak ezért sem szükséges/megengedhető elem a politikai versengésben. A másik álláspont szerint a riválissal szembeni gyűlöletkeltés hatékony ugyan, de morális alapon illetve a társadalom érdekeit figyelembe véve teljességgel elfogadhatatlan.³

A 2002-es választási kampány idején a minden addiginál polarizáltabbnak tűnő magyar közélet szereplőinek alapvető interpretációs sémája a másik fél „gyűlöletbeszéde” volt. Használata magában foglalta és közkeletűvé tette azt a vélekedést, hogy az ellentétes oldalon levők (szinte) kizárólag negatív kampányt folytatnak, gyűlölik és egyszersmind meggyűlöltetni igyekeznek vetélytársaikat, hogy a győzelem érdekében ellenséges indulatokat keltenek, valótlanságokat állítanak. Ez az értelmezés a kampányidőszakban csaknem végig uralta a jobboldal különböző rendű és rangú fórumait, míg a baloldali nyilvánosságban különösen az első fordulót megelőző napokban nyert teret, és vált – egészen a voksolás lezárultáig – meghatározóvá.

A konzervatív tábor a vizsgált időszakban számtalan újságcikk, nyilatkozat és kampányanyag kapcsán emlegetett „gyűlöletbeszédet”.⁴ Néhány tematika azonban ezek közül is kiemelkedett. Az egyik ilyen az Orbán-Nastase megállapodás szocialista részről történt „idegengyűlölő” kommentálása, avagy bevettebb tálalásban a „huszonhárommillió román munkavállaló” beözönlésével való riogatás esete volt (ld. pl. Tőkés, 2002). A másik különösen gyakori hivatkozássá Kende Péter a miniszterelnökről írt, és a negatív kampány iskolapéldájaként kezelt könyve, *A Viktor vált* (ld. pl. Szalai, 2002). Szintén számos alkalommal, és döntő jelentőségű mozzanatként került szóba Ron Werber szerepvállalása (ld. pl. Gajdics, 2002). Túlzás nélkül állítható, hogy a baloldal választási hadjáratát irányító külföldi szakember szimbolikus figurává, az MSZP „gyűlöletkampányának” megtestesítőjévé vált a jobboldali-konzervatív interpretációkban. Neve és személye a kormányoldal támogatói számára a lehető legszorosabban összekapcsolódott a különféle lejárató módszerek alkalmazásával. Olyannyira, hogy – mint a „werberizmus” kifejezés megalkotásából is kitűnik (ld. Kolozsvári Pap, 2002) – azok valóságos végjegyévé, márkanévé lett. Werber ezen felül megkapta, pontosabban megörökölte a „gyűlölet karmestere” eposzi jelzőt is.⁵

A baloldali-liberális diskurzusban a politikai versengésre értett „gyűlöletbeszéd” kapcsán két eset tett szert központi jelentőségre. Az egyik eset Kövér László úgynevezett „köteles

³ Dessewffy Tibor megfogalmazásában a „gyűlöletbeszéd”, mint stratégia, bizonyos politikusok számára „hasznosnak tűnhet”, mivel megfelel a „politika nyers logikájának”. Veszélyei azonban éppen hatékonyságából erednek. Hosszabb távon ugyanis az ilyesfajta kommunikáció az indulatok elszabadulásához és a közösségi keretek összeomlásához vezethet. A szociológus-közíró a politikai elit felelősségére és a „gyűlöletbeszéd” megengedhetetlenségére figyelmeztetett, amikor leszögezte: „még négy év Fidesz-kormányzás nem ér meg egy polgárháborút” (Dessewffy, 2002).

⁴ Jól ismert példa a *Blikk* akkortájt világgá kürtölt „szenzációs leleplezése”, amelyben a bulvárlap munkatársai Kósa Lajos Fideszes politikus egy prostituálttal folytatott állítólagos légyottjáról számoltak be meglehetősen plasztikusan. Úgyszintén felháborodást keltett az Orbán-családról a *Hustler* magazinban (a konzervatív minősítések szerint egy „pornóújságban”) közzétett írás. A kormányoldali kommentárok szerint mindkét íromány egyértelműen lejárató célzattal, és „politikai megrendelésre” készült. A kifogásolt tartalmak „gyűlöletbeszédként” való besorolása a publikációs kontextus alantasságát a szándékok alantasságával összekötő, sőt azokat egymásból eredeztető logika mentén történt.

⁵ A „gyűlölet karmestere” kifejezést korábban a politikusi pályája elején járó Orbán Viktor alkalmazta Kónya Imrével szemben. Werber szerepe ugyanakkor annyira erős toposszá vált a jobboldal diskurzusában, olyannyira meghihlette a konzervatív kommentátorokat, hogy egy sor további, hasonló minősítést – például „gyűlöletszakértő” (Balogh, 2003), vagy „gyűlölettechnikus” („Piritós”, 2004) – is kivívott magának.

beszédeinek” napvilágra kerülése volt közvetlenül a választások első fordulója előtt, a másik pedig Orbán Viktor két forduló közt, a Testnevelési Egyetemen elmondott gyűjtő hangú, tartalmilag is sokszor idézett, sőt egyes részleteiben szállóigévé lett szónoklata (ld. pl. *Dessewffy*, 2002).

Arra vonatkozóan, hogy a másik fél miért nyúl megengedhetetlen eszközökhöz, két jellegzetes magyarázatípus lelhető fel a forrásokban. Mindkét séma a versenytárs identitásából vezette le, és a másik politikájára jellemző „minőségi” vonásként koncipiálta a voksadászat során tendenciaszerűen alkalmazott „gyűlöletbeszédet”.

Az első magyarázat szerint a politikai rivális eljutott a kontrollvesztés állapotába: az adott személyt illetve politikai erőt nyomasztó pszichikai teher, az ellenfél politikáját mozgató örület tör felszínre különböző minősíthetetlen megnyilvánulásokban. A másik interpretáció szerint az ellenfél gátlástalan hatalomtechnikus csupán, aki, mivel pozitív üzenetei, a társadalom irányítására vonatkozó konstruktív ötletei egyáltalán nincsenek, a legkönnyebb megoldást választva a versenytárs pocskondiázásába kezdett a győzelem megszerzése érdekében. Az első esetben a rivális megszállottként, fanatikusként tűnik fel, árulkodó megnyilatkozásai pedig leginkább egy betegség tüneteiként értékelhetők. A második esetben az ellenérdekelte fél cinikus, hideg, és érzelemmentes, de tulajdonképpen moral insanity; megnyilvánulásai kizárólag érdekeiről és erkölcsstelenségéről tanúskodnak.⁶ Az első interpretáció szerint a „gyűlöletbeszéd” olyasfajta elfajzás, torzulás, amely elkövetőinek patológiás állapotát mutatja, és amely – a „fertőzés” implikált analógiája alapján – az egész közélet normalitását veszélyezteti. A második értelmezés szerint viszont pusztán egy lehetséges eszköz a hatalom megragadására, vagyis pusztán kampánytechnika, nem több.

A két interpretációs mintázat együtt is, felváltva is szerepelt a kampány során folytatott kommunikációs küzdelmekben.⁷ Használatuk nem rendelhető egyértelműen politikai oldalakhoz. A diskurzusban való felbukkanásuk, eloszlásuk és szóródásuk azonban mutatott némi szabályosságot: a baloldal Fidesz-szel kapcsolatos retorikájában inkább a kontrollvesztést, a téboly felszínre törését hangsúlyozó séma dominált,⁸ míg a jobboldalnak a szocialista-liberális erőkről alkotott képét inkább a számító gátlástalanság vonása strukturálta.

A vita azonban két érdekes kanyart is leírt. Egyrészt mindkét politikai tábor reprezentánsai közt akadtak olyanok, akik felrótták, hogy ellenfelük minden lehetséges módon igyekszik tagadni illetve elfedni saját „gyűlöletbeszédének” tényét.⁹ Másrészt mind kormánypártok, mind az ellenzék soraiban egyaránt az a meggyőződés az alakult ki, hogy a rivális által a kampányukkal kapcsolatban tett minősítések túlzóak, torzítanak, sőt végső soron az ő sarokba

⁶ Ezt az összefüggést több jobboldali megszólaló is hangsúlyozta *A Viktor* című kötet megjelentetése kapcsán. A *Demokrata* egyik publicistája, Szalay Károly például úgy fogalmazott, hogy Kende Péter írása „a posztkommunista politikai erők erkölcsi színvonaláról árulkodik” (Szalay, 2002). Tóth Gy. László szerint a „szennyírómány” szerzője egyenesen „a balliberális világ erkölcsstelenségének emblematikus figurája” (Tóth Gy. 2002).

⁷ A jobboldal diskurzusában *A Viktor* című kötet szerzője, a szocialisták „kampányembereként” kezelt és „gyűlöletbeszéd-bajnokként” aposztrofált (Szalai, 2002) Kende Péter egyszerre jelent meg amorális bértollnokként (Csontos 2002: 7.) és eszelősként, pszichopataként (Bayer 2002: 7; Németh 2002: 18.).

⁸ Néhány jellemző példa: Kövér László egyik februári nyilatkozata kapcsán Kovács László „újabb dühkitörést” emlegetett, és úgy fogalmazott, hogy nem neki kellene vitatkoznia, hanem inkább „egy pszichiáternek kellene elbeszélgetnie” a nagyobbik kormánypárt politikusával (Kovács, 2002a). A *Népszabadság* publicistája, Nagy N. Péter úgy vélte, a kampány hangvételére leginkább az nyomja rá a bélyegét, hogy a Fidesz „bizonyos vezetőiben” „túl nagy a feszültség” (Nagy N., 2002). Tanács István ugyanebben a lapban arról írt, hogy miniszterelnök „egy fegyelmetlen pillanatban” „valószínűleg végképp kiesett” jól megválasztott szerepéből, és „a nemzet fölött lebegő államférfi álarca mögül” a „hazaáruló kiáltás hevében előbukkant az elbizonytalanodott akarnok indulata” (Tanács, 2002a). Lengyel László viszont a választások értékelése kapcsán már egyenesen a Fidesz „borzalmas, örült tagságáról” beszélt (Lengyel, 2002).

⁹ Seszták Ágnes különösen sok figyelmet szentelt ennek a kérdésnek. Felháborítónak nevezte, hogy a baloldal számára az olyasfajta kijelentések, miszerint „Orbán Viktor Hitler, Gömbös és Mussolini keveréke”, egy „beteges frusztrációval” és „torz hatalomvágygal” megvert személy, vagy hogy az Orbán-kormány „becsapta a választókat, meglopta a nyugdíjasokat, klientúrát alapított”, nem „gyűlöletbeszédnek”, hanem „objektív megfigyelésen alapuló szerzői állításnak” és „tárgyszerű kormányértékelésnek” minősülnek (Seszták, 2002).

szorításukra, elnémitásukra irányulnak, mondanivalójuk érvénytelenítésére és delegitimálására szolgálnak. A baloldali-liberális, illetve a jobboldali-konzervatív diskurzusban tehát épp úgy felmerült, hogy az ellenfél velük szemben teljesen hibásan illetve jogtalanul alkalmazza a „gyűlöletbeszéd” megjelölést.

Az ellenzéki térfélen elhelyezkedő, illetve a kabinet munkáját legalábbis szkeptikusan szemlélő megszólalók szerint a „gyűlöletbeszéd” vádolás, mint kommunikációs eljárás, a kormány részéről azt a célt szolgálja, hogy ellehetetlenítsen minden, a tevékenységét érintő éles hangú bírálatot és kritikát.¹⁰ A kormányoldal politikusai és szimpatizánsai természetesen mást véltek felfedezni a jelenségben. Számukra a balliberális körökben megfogalmazott vád egyrészt arról tanúskodott, hogy az ellenzékbe szorult erők nem rendelkeznek valódi jövőképpel és az ország irányítására vonatkozó konkrét elképzelésekkel, nem képesek pozitív üzenetek, tartalmak, állítások megfogalmazására. Másrészt arról, hogy éppen ezért a korábban már jól bevált módszert választották: vagyis elkezdtek a jobboldal által felszított indulatok, a kabinet politikájában egyre erősebben érvényesülő antidemokratikus tendenciák veszélyességének hangoztatását, illetve a „szélsőjossal” való összefogás és a fasizálódás rémképével való riogatást (ld. pl. Szerető, 2002b; Vincze S., 2002). A konzervatív kommentárok többsége szerint a „gyűlöletbeszéd elharapózásának” emlegetése, a kormányzat cinkos, sőt esetenként bátorító magatartásának felhánytorgatása, a kormány politikusainak a „gyűlöletbeszéd” aktoraiként való feltüntetése eme jól ismert negatív stratégiának a része.¹¹

A fogalom ugyanakkor az eddigieken felül oly módon is jelen volt a szavazatszerzési küzdelemben, oly módon is beépült a „másiktól” való elhatárolódás és az ezen keresztüli önmeghatározás játszmáiba, hogy a kampányszlogenek implikált ellenfogalmává vált. A kormányzás folytatására készülő Fidesz-MPP egyik legfontosabb jelmondata így hangzott: „*Mi hiszünk a szeretet és az összefogás erejében*”. A kampányfinitisban a Hősök terére szervezett ellenzéki gyűlés résztvevői, szocialista és liberális politikusok, baloldali közéleti személyiségek és pártszimpatizánsok a következő megállapítást tették meg a demonstráció központi üzenetének: „*A derű velünk van!*”. Ez mindössze kettő, ám igen jellemző példa a fentiekben már jelzett folyamatra. Láthatjuk, hogy mindkét esetben éles mi/ők megkülönböztetés történt. A pozitív jelentéstartalmú és nyilvánvaló emberi erényeket kifejező fogalmak szorosan hozzárendelődtek a többes szám első személyben értett „saját” csoporthoz, az „ők”-ként megjelölt másik csoport tagjai pedig ebből mintegy kizáródtak, sőt, implicit formában a „szeretet”, az „összefogás” illetve a „derű” ellentétével, a demokratikus országokban megengedhetetlen békétlenséggel, megosztással, gyűlölettel és „gyűlöletbeszéd” asszociálódtak.

Ugyanez az elgondolás jóval direktebb módon is megfogalmazódott a Fidesz-MPP és az MSZP két befolyásos politikusának nyilatkozatában. Pokorni Zoltán, a nagyobbik kormánypárt elnöke 2002. január 20-án úgy fogalmazott, hogy „A Fidesz a bizalmat, a jövőbe vetett hitet, az összefogásra való hajlamot állítja szembe a szocialisták cinikusságával, félelemkeltésével és

¹⁰ Krajczár Gyula szerint a hatalom aktuális birtokosai által „gyökeresen új jelentéstartalommal” alkalmazott kifejezés voltaképp annyit jelent, hogy „pofa be!” (Krajczár, 2002). Kósáné Kovács Magda is azt vetette fel a *Gyűlölet és politika* című konferencián, hogy a Fidesz országlásának következményeként „megváltoztak a minősítések” „a politikai közbeszédben”. A szocialista politikus megállapította, hogy a kormányerők szóhasználata teljesen kiforgatta a sarkaiból a korábbi értelmezési kereteket: az egyszerű „ellenvélemény” így egyre gyakrabban válik „gyűlöletbeszéddé”, míg a „valódi gyűlöletbeszéd” „nemzetvédelemnek” minősül (Kósáné, 2002). Bár az explicit pártpolitikai megállapításoktól tartózkodott, a maga sajátos stílusában Uj Péter is hasonló gondolatokat fogalmazott meg egy a *Népszabadság* hasábjain közölt írásában. A dadaista karakterű szöveg, miközben elsősorban a kampánnyal kapcsolatban napvilágot látott aggodalmas ám nyilvánvalóan elfogult kommentárokon csúfolódott, illetve a morális pánik „egyoldalú” megnyilvánulásainak abszurditását igyekezte kifigurázni, végső soron kizárólag a jobboldali kormányzat híveinek és reprezentánsainak idevágó jellegzetes fordulatait parodizálta, köztük a „gyűlöletbeszéd” kifejezés tendenciózus alkalmazását tette gúny tárgyává (Uj, 2002).

¹¹ Sajátos módon ez a gondolatsor képezi a magát baloldaliként aposztrofáló Malgot István cikkének vázát is. A *Magyar Nemzetben* publikált írás a választásokon győzelmet arató „politikai szemfényvesztésről”, a sikeres „félelemkampányról”, illetve azokról a „százazrekről” értekezik, akik nem az MSZP és az SZDSZ politikájára, hanem az általuk felfestett „sötét víziók” ellen szavaztak (Malgot, 2002).

gyűlöletbeszédével.” (Pokorni, 2002) Szili Katalin, a szocialista párt politikusa pedig a következőket mondta 2002. március 29-én: „Mi mindazok voksát várjuk, akik ennek a kormánynak a leváltását akarják, hogy ne kirekesztés és gyűlöletbeszéd legyen az országban, s az élet visszatérjen a nyugodt, rendes kerékvágásba.” (Szili, 2002)

Láthattuk tehát, hogy a fogalom a vizsgált időszakban végső soron az előnyszerzés érdekében megengedhetetlen eszközöket felhasználó politika tematikus megfelelőjévé lett, illetve a degradálni kívánt vetélytárs identitásának kifejeződéseként, metonimikus meghosszabbításaként interpretált tényezővé vált a diskurzusban. Ugyanakkor, mivel a „gyűlöletbeszéd” alkalmazása/mellőzése a versengő politikai erők és programok „minőségének” indikátoraként tételeződött, az így jelölt gyakorlathoz való szavazói viszonyulás sokak szemében a következő ciklus politikai klímájára, közhangulatára, kormányzati stílusára döntően kiható mozzanatként tűnt, így a 2002-es választások voltaképpen a tétjét jelenítette meg.¹² A kormányoldal, a „polgári összefogás” hívei számára ez a kérdés egyfelől úgy vetődött fel, hogy képes-e az 1998 óta elért nyilvánvaló kormányzati eredmények elfedésére az ellenzéki pártok és a bal-liberális média által hónapokon (sőt éveken) át tudatosan folytatott lejárató hadjárat. Másfelől úgy, hogy vajon mi történik az országgal akkor, ha győzedelmeskedik a Fidesz-MPP által képviselt nagyobb távlatokban gondolkodó, közösségi és értékelt politikával szemben a szocialisták és az SZDSZ rövidlátó, koncepciótlan, kizárólag az önzésre és az alantas indulatokra építő (ld. pl. Gajdics, 2002), silány politizálása.¹³ A baloldali és liberális ellenzék diskurzusában természetesen mindez ellenkező előjellel fogalmazódott meg. Az itt megjelent értelmezések szerint a választók tulajdonképpen arról döntenek, hogy folytatódik-e az Orbán-kormány harsány, erőszakos, a társadalmat megosztó, permanens feszültséget és politikai konfliktusokat generáló, a szélsőségeket bátorító, a másként gondolkodókat befeketítő és félelemben tartó politikája, vagy ezt felváltja egy csendesebb, békésebb, az „árkokat” „betemetni” is képes, konszenzusorientált kormányzat.¹⁴

A választások kimenetele ismert – nem meglepő tehát, hogy különösen a magukat a politikai paletta jobb oldalára soroló megszólalók körében alakult ki az meggyőződés, hogy a 2002-es parlamenti választáson a „gyűlöletbeszéd” győzött (ld. pl. Kovács, 2002).

Furkósbót, golyó, kötél

A 2002-es kampány idején folyó politikai viták markáns vonulatát képezték azok a szavak, mondatok, utalások és megfogalmazások, amelyek a testi sérülések, a fizikai agresszió és az erőszakos halál kép(zet)eit hozták be a diskurzusba (ld. erről Kiss, 2003). Ezek az elemek részben már eleve átvitt értelemben szereplő, metaforikus konstrukciók voltak, részben konkrét esetek szimbolikus jelentőségre szert tevő, narrativizálódott és metaforizálódott leképeződései, részben a mondandó nyomatékosítására szolgáló retorikai eszközök. A „gyűlöletbeszéd”

¹² Ez felvetés fogalmazódott meg többek között Szerető Szabolcs cikkében is. A *Magyar Nemzet* publicistája a következőket írta a választásra készülő pártok kongresszusai kapcsán: „Vajon érzékeli-e a kontrasztot a társadalom az ellenfél bírálata helyett a pozitív üzenetek megfogalmazására koncentráló, a polgári összefogás résztvevőit és a határon túli magyarság legitim szervezeteinek szinte teljes vezérkarát felvonultató mostani tanácskozás, valamint az SZDSZ előző heti gyűlöletkongresszusa vagy az MSZP hasonló tanácskozása között, ahol nem Stoiber, hanem maga Kende Péter volt a díszvendég?” (Szerető, 2002a)

¹³ Igencsak drámai képet fest a lehetséges jövőről a *Magyar Nemzet* egyik olvasója. „...megint a cinizmus lesz az úr? Tetemcafát lesz Szent István jobbja, micisapka a Szent Korona, rongyrazás a millenniumi ünnepségekből? ... „Megint csak 10 millióan leszünk 15 helyett? Beáll ismét a diktatúra álnyugalma, amikor a rágalmaszokat közvetítő médiumok tengerében elnémul, eltűnik az a 2-3, amit eddig is hallgatni és nézni nem, csak elítélni volt szabad?” – kérdezi szinte kétségbeesetten Kovács Mária (Kovács, 2002).

¹⁴ Bár a bal-liberális sémáknak megfelelően a kormánypárt identitásának lényegi elemeként interpretálta „gyűlöletbeszéd”-problematikát, ám azt mégis némileg egyéni módon kapcsolta össze a választások tétjével Ágh Attila egy a *Magyar Hírlap* hasábjain közzétett írásában. Ágh szerint „kérdéses, hogy a választások után együtt marad-e az a nagy gyűjtőpárt, amelynek a gyűlöletbeszéd az összekötő szövete”. Az sem egyértelmű, hogy „kell-e a Fidesznek mint jobbközép néppártnak a fennmaradásához a kirekesztő ideológia, az ellenségkeresés”, vagy, mint azt a szerző „őszintén reméli”, „találtatik más szervezőelv és összetartó kapocs is” (Ágh, 2002).

tematika többféle módon, sajátos és egyedi formákban került jelentéstani kapcsolatba ezekkel az elemekkel.

A testi erőszak képeit felidéző megfogalmazások első csoportjába azok a metaforikus kifejezések sorolhatók, amelyek a vitapartnerre irányuló verbális megnyilvánulások és a löfegyverek, a távolról is célba találó, sérülés okozására alkalmas eszközök működése közti analógián alapultak. Ezek szerint az interpretációk szerint, ahogy azt már Laswell is leírta (Lasswell, 2000), a megfelelő helyen és a megfelelő módon kimondott szó valósággal „lövedékként” repül a (politikai) ellenfél felé. A politikatudomány klasszikusa azonban csupán egy tényleges háborús konfliktus esetére vonatkozóan állította, hogy az analógia valódi magyarázóerővel rendelkezik, hogy valóban képes visszaadni a közéleti kommunikáció szándékolt átalakulását. A vizsgált források ugyanakkor egyértelműen és tudatosan a kiélezett, ám *de iure* és *de facto* egyaránt békésnek nevezhető politikai versengés kontextusára értve alkalmazták a messziről is romboló, pusztító, kárt okozó szavakkal kapcsolatos metaforákat. S mivel jobbra a negatív kampány jelenségeit igyekeztek megjeleníteni ezekkel a szóképekkel, máris megtaláltuk az első kapcsolódási pontot az agresszív cselekedetek asszociációit hordozó megfogalmazások és a „gyűlöletbeszéd” fogalma között. Ez a kapcsolat átfedésként, szinonim illetve komplementer viszonyként egyaránt jellemezhető. Nézzünk most egy-két konkrét példát az eddigiekre.

Orbán Viktor 2002 tavaszán egy protokollrendezvényen, a *Der Standard* hazai tudósítójának kérdésére válaszolva úgy fogalmazott, hogy ha valaki, akkor ő tényleg ismeri „a gyűlöletbeszéd és a személyes támadások okozta károkat és fájdalmakat”, hiszen „naponta ki van téve ilyesminek” (Orbán, 2002a).¹⁵ Egy későbbi interjúban, amelyet még hivatalban levő miniszterelnökként, április 2-án adott a *Magyar Televízió* Ma reggel című műsorának vendégeként, a Kövér László „köteles-beszédét” rögzítő hangfelvétel napvilágra kerülése kapcsán viszont a következőket mondta: „Lassan az egész ország közvéleménye hozzászokik ahhoz, hogy ha közös ünnep van, akkor valamelyik polgári párt vezetőjét megtámadják: most Kövér László Fidesz-alelnököt vették golyózápor alá és pünkösdre is fognak valakit találni” (Orbán, 2002b). Látható, hogy Orbán a verbális „támadás” és „károkozás” mozzanatait első esetben a „gyűlöletbeszéd” fogalmával kötötte össze, másodjára pedig a baloldali kampánykommunikáció olyasfajta metaforizációjával fedte le, amely „sortűzként” érkező negatív üzeneteket, géppuskaként köpködött sértéseket és rágalmakat vizualizált.

Hasonló szóképre bukkanhatunk Seszták Ágnes egyik, ugyancsak a vizsgált időszakban megjelent írásában. A *Magyar Demokrata* publicistája a „gyűlöletbeszédet” elsősorban a kormányfőt és a kabinet politikáját ért, méltánytalannak és alantasnak tekintett ellenzéki kritikákkal azonosította, és a „magát független értelmiségnek és liberális gondolkodónak kinevező csoportok” „univerzális lángszórójaként” írta le (Seszták, 2002: 16). Seszták kiemelte, hogy bár az említett véleményformálók kettős mércével mérnek, és minden befolyásukat latba vetve igyekszenek kivonni a velük azonos oldalon állók tevékenységét a „gyűlöletbeszéddé” minősítés alól, a baloldal ugyancsak előszeretettel alkalmazza az inkriminált kommunikációs gyakorlatot – különösen kampányidőszakban.

Szintén ide sorolható a „sárdobálás” kifejezés használata. Ez a szóképi séma elég bevett volt a 2002-es voksadás idején, és gyakorta a „gyűlöletbeszéd” terminus szinonimájaként vagy kiegészítéseként bukkant fel a diskurzusban. Mint analógia, az eddigieknél ártatlanabb és ártalmatlanabb jelenségnek mutatta az ellenfél renoméját csökkentő megszólalásokat, hiszen a „sárdobálás” kapcsán leginkább rosszkedő gyerekekre, nem pedig a lövészárokból rohamra induló katonákra asszociálhatunk. A benne rejlő alaplogika azonban megegyezett a „puskagolyó” és a „tűzcsóva” metaforáját életre hívó elgondolással. Az ellenfél arcába vágott agyaglabdacs képe ugyanis éppen úgy a közlésekkel véghezvitt károkozás mozzanatát jelenítette meg, mint az ólomlövedéké és gyújtó hatású folyadéké. Ráadásul mindhárom metaforikus konstrukció testünk és öltözkünk, vagyis – figuratív nyelven – identitásunk sérülékenységére

¹⁵ A szemelvény a *Der Standard* tudósításában szerepelt idézetként, ezt vette át a *Népszabadság* (Kis, 2002).

tett figyelmeztető utalást. A két előbbi séma használói voltaképp a versengő felek (nyelvhasználat általi, szimbolikus) megsemmisíthetőségét vélték fellelni a hatékony „gyűlöletbeszédben”, míg a harmadik szókép a riválison (illetve annak imázsán, arcúlatán, hírnevén) ejtett „folt” konnotációjával a negatív minősítések veszélyességét, makacs, tapadós és nehezen eltüntethető mivoltát hangsúlyozta.

A fenti, első csoportba sorolt metaforikus konstrukciók implikált módon kvázi-performatív aktusokként jelenítették meg a politikai vetélkedés egyes nyelvi megnyilvánulásait – vagyis arra utaltak, hogy ezáltal a megszólalók bizonyos cselekvéseket visznek véghez. Ugyanakkor instrumentalizálták is az érintett közléseket. A szavakat pusztán eszközként, illetve fegyverként kezelve a diszkurzív cselekvés reduktív, pőrén technikai felfogása felé tolták el a lejárattal és a negatív kampánnyal azonosított „gyűlöletbeszéd” értelmezését.

Ugyancsak a testi sérülések illetve a fizikai erőszak (konkrét) képiségét és szimbolikáját vonták be a diskurzusba az a nagy számú nyilatkozat, kommentár és reakció, amely Oláh János MIÉP-es képviselőjelölt megverésével kapcsolatban született. Ebben az esetben egy valós esemény narrativizálódott és metaforizálódott oly módon, hogy annak szereplői, eszközei illetve motívumai elemelődtek a szituáció konkrétságától és egyediségétől. A történet jelképes értelmezést nyert, és a benne rejlő szimbolizációs lehetőségek kiaknázásával parabolikusan felfogható történetté vált.

Az eseménynek mélyebb értelmet tulajdonító, önmagán túlmutató jelentést konstruáló jobboldali narrativizáció a bal-liberális ellenzék politikájának karakterjegyeit, előre vetülő és hirtelen ijesztő valósággá váló hatásait vélte megragadhatónak a sztori által. A szimbolikus interpretáció központi eleme az az eszköz volt, amellyel a támadást végrehajtották. Ez a sértett vallomása szerint valószínűleg egy baseball-ütő lehetett. Csurka István, az Oláh Jánost elindító MIÉP elnöke az esettel kapcsolatos nyilatkozatában már „vörös baseball-ütőként”, az „MSZP új erőszakjelvényeként” emlegette az inkriminált tárgyat (Csurka, 2002b). A történetek miatti felháborodásuknak hangot adó kormánypárti prominensek kommentárjaiban ugyanakkor a „furkósbót” elnevezéssel találkozhatunk (ld. pl. Orbán, 2002b). Ez utóbbi terminus aztán az elsődleges kontextusról némileg leváltva, olyan, az ellenzék tevékenységére vonatkozó, immár általánosabb értékítéleteket kifejező szóösszetételekben tűnt fel a konzervatív megszólalók szájából, mint „furkósbót-kampány” és a „furkósbót-politika”.¹⁶

A támadás eszközére fókuszáló jobboldali értelmezések tehát kétfelé váltak. A csurkai megfogalmazás egyrészt – a könnyedén megfejtendő színszimbolika bevonásával – meglehetősen direkt módon igyekezett elhelyezni az ideológiai palettán a büntett (feltételezett) elkövetőit. Másrészt az amerikai sporteszköz megnevezésének változatlan átvételével kidomborította a tárgy külhoni eredetét, „idegenségét”, és ezt forgatóira is átvihető, rájuk is érvényes asszociációs tartalomként interpretálta.¹⁷ A „kormányközeli” változat ezzel szemben egy szinonim megkülönböztetés alkalmazásával és a bevezetett fogalom hatósugarának kiterjesztésével próbált többletjelentést adni az eszköznek illetve a történeteknek. A „furkósbót” elnevezés ugyanis, amellett, hogy otthonosabb, ismerősebb és népiesebb a „baseball-ütőnél”, a tizenkilencedik századi korteskedés konnotációit hordozza, az egykori vármegyei és országos pártküzdelmek botrányos megnyilvánulásait idézi fel. Használata tehát nem pusztán, tét nélküli archaizálásként értékelhető. A kifejezés mintegy fogalmi kapocsként működve kötötte össze, és rokonította az

¹⁶ Kövér László a „bot” képek felhasználásával az MSZP vezetők stílusában fellelhető (felszíni) különbségeket illetve a politikájuk mélyén megbúvó tartalmi jegyek, lényegi mozgatórugók azonosságát igyekezett érzékeltetni. Kövér a szocialisták 2002-es miniszterelnök-jelöltjéről szólva a következőket mondta: „Ha Horn Gyula a botos ávos szerepét játszotta, akkor Medgyessy a mosolygó ávos” (Kövér, 2002a). A Fidesz-alelnök megfogalmazása tehát szerint a „bot” végső soron nem más, mint az egykori állampárttal jogfolytonos MSZP nyíltan erőszakos és diktatórikus arcának a szimbolikus (illetve metonimikus) kifejeződése. Am a szocialista politikusok ettől eltérő viselkedése, visszafogott stílusa, „mosolya” sem jószándékot és demokratikus elkötelezettséget, hanem pusztán egy másik módszert választó, új, rafináltabb formában jelentkező elnyomást takar.

¹⁷ A „vörös baseball-ütő” retorikai konstrukciója jól rímelt arra a nem sokkal korábban tett Csurka-megállapításra, hogy „az MSZP és az SZDSZ közös választási kampányát egy idegen erőszakosság és gátlástalanság irányítja” (Csurka, 2002a).

ellenzék 2002-es kampányban követett stratégiáját a történelemkönyvek lapjairól ismert, rossz emléké politikai csatározások jellegzetességeivel.

Mindez a megszólalások explicit szintjén kevésbé, a radikális és mérsékelt jobboldal diskurzusának mélyebb jelentésrétegeiben azonban annál inkább összekapcsolódott a „gyűlöletbeszéd”-tematikával. Az Oláh János megverése egyrészt az ellenzék negatív, ellenséges érzelmeket keltő kampányának következményeként, másrészt a szocialista/liberális erők által küldött megfélemlítő üzenetként, önmagában is beszédes mozzanatként, tettekben kifejeződő „gyűlöletbeszédként” nyert értelmet.¹⁸

Az eset értelmezése során a baloldali diskurzusban sem maradt kihasználatlan az Oláh-ügyben rejlő metaforizációs potenciál – ahogy a „gyűlöletbeszéd”-problematika bevonásának lehetősége sem. Erre a (kettős) törekvésre Juhász Ferenc nyilatkozata szolgáltatta a legsajátosabb példát. Az MSZP alelnöke az ügyről szólva átvette, ám egészen új jelentéstartományba helyezve alkalmazta a Fidesz vezetőinek tematizációját. Juhász úgy fogalmazott, hogy pártja elutasítja „a furkósbotkampányt, amelyben a MIÉP a furkósbot, és a botot Orbán Viktor tartja a kezében” (Juhász, 2002).

Láthatjuk, hogy ebben a retorikai konstrukcióban teljesen átrendezve, illetve még elvontabb, még inkább átvitt értelemben jelentek meg az eset narratívációjának elemei. Ez az interpretáció már semmilyen módon sem vonatkozott az eredeti „eseményre”, és ezáltal annak valószínűtlenségét, sőt, implikációiban annak meg-nem-történtét hangsúlyozta. Persze itt is a „támadás” mozzanata és „támadás eszköze” alkotta a konstrukció vázát, ám az Oláh János fején csattanó baseball-ütő képe felcserélődött a kormányfő által „fegyverként”, riválisai megfélemlítésére használt szélsőségesek motívumával.¹⁹ A szocialista politikus értelmezése szerint a Fidesz vezérkara egy pseudo-esemény használt fel arra, hogy riválisait válogatott rágalmakkal illethesse; ez utóbbi a valódi történés, a közösség figyelmére méltán igényt tartó politikai esemény.

Nem meglepő, hogy a „gyűlöletbeszéd” kategóriája is más összefüggésben jelent meg Juhász kommentárjában. Bár voltaképp az MSZP alelnöke is a negatív kampány megnyilvánulásait értette alatta, ám szerinte éppen Orbán Viktor volt az, aki „szabad jelzést adott” – az így felfogott – „gyűlöletbeszédnek” azáltal, hogy maga is beszállt a bal-liberális oldal pocskondiázásába, és nyíltan politikai ellenfeleit vádolta meg a MIÉP-es képviselőjelölt bántalmazásával (Juhász, 2002).

Ami közös a fenti interpretációkban, az a „furkósbot” retorikai képének a megkülönböztetés nyelvi-szimbolikus eszközeként való használata. Az egyre áttételesebb utalások formájában idézett ügy lehetőséget teremtett a megszólalók számára, hogy egy plasztikus mozzanatba sűrítve fejthessék ki lesújtó véleményüket a politikai riválisaik által alkalmazott módszerekről, és világossá tehessék saját tartózkodásukat az ilyesfajta gyűlölettel teli stratégiáktól.²⁰

A fizikai erőszak, a testi sérülések és az erőszakos halál motívumait involváló retorikai konstrukciók harmadik csoportjába azok a megfogalmazások tartoznak, amelyek meglehetősen indulati töltettel felruházva hangoztak el, illetve amelyeket vélhetően elsősorban a mondandó

¹⁸ A Fidesz-kormány miniszterelnöke megdöbbenésének adott hangot és „nyilvánvaló politikai okokról” beszélt „nyílt utcán, fényes nappal” történt támadással kapcsolatban (Orbán, 2002b). Ehhez, egyértelműen az ellenzék szerepére utalva hozzátette: „Akármilyen legyen is az indíték, nyugodtan állíthatjuk, hogy ez összefüggésben van az utóbbi hetekben kialakult hangulattal. Magyarországon a vádaskodás, az indulatok és úgy tűnik, a fizikai erőszak is teret nyert (Orbán, 2002b).

¹⁹ Ez a felfogás afféle vándormotívumként volt jelen a korabeli baloldali és liberális diskurzusban. Fodor Gábor, az SZDSZ ügyvivője például úgyszintén ekkortájt adott hangot azon meggyőződésnek, hogy a Fidesz „szellemi verőlegényként” használja fel a MIÉP-et magyar közéletben, és szolgálataiért „koncként dobta oda” neki „a közszolgálati médiát” (Fodor, 2002).

²⁰ A konzervatív kommentátorok többször aláhúzták, és a kormányoldal politikájának lényegi vonásának, deklarált alapelveinek tekintették, hogy „a Fidesz nem hajlandó furkósbottal válaszolni” a „szalonképes jelzővel egyre nehezebben leírható lejárató kampányra” (Szerető, 2002a).

plasztikus érzékeltetésre, nyomatékositására szántak. Erre a legismertebb példát Kövér László elhíresült „köteles beszédei” szolgáltatják.²¹

A „köteles beszédek” ügye a 2002-es kampány talán lehangosabb botrányává terebélyesedett. Az ügy középpontba kerülése azonban nem kizárólag az elhangzottak tartalmából adódott, vagy az azzal kapcsolatos szocialista és liberális nyilatkozatokból, kommentárokból és (tovább)értelmezésekből következett. Nem is pusztán a kampány különleges kontextusának, a politikai történéseket felerősítő akusztikájának volt köszönhető. Komoly szerep jutott ebben a beszélő személyének, magának Kövér Lászlónak is.

Kövér László akkortájt már jó ideje volt visszatérő figurája a Fidesz-szel kapcsolatos legkülönbözőbb narratíváknak, állandó és fontos szereplője az ezredforduló politikai diskurzusainak.²² Személye az idők során emblematikussá vált, és mind a baloldali, mind a jobboldali megszólalók számára szimbolikus jelentőségre tett szert. A baloldal számára ő lett az egyik, mondhatni ügyeletes mumus: az a politikus, akinek már sajátos, egyéni karakterjegyei és (vélt) szándékai is fenyegetőnek látszottak, illetve akinek megnyilatkozásai mintegy sűrítve jelenítettek meg minden a Fidesz-kormányzásban rejlő veszedelmes tendenciákat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kövér körül valóságos, bár negatív előjelű kultusz alakult ki az ellenzéki véleményformálók soraiban. Korábbi nyilatkozatai hivatkozási alappá váltak, felháborodást kiváltó elszólásait a tabusértés elrettentő példáiként idézték fel újra és újra, jellegzetes fordulatai ott visszhangzottak a bal-liberális nyilvánosságban. Mire a „köteles beszéd(ek)” ügye kipattant, addigra már erősen mintázott diszkurzív kontextus épült fel Kövér szavaiból. A kampányfinisben elmondottak ebbe a lényegében már adott, szerkezetkész, preformált értelmezési keretbe ágyazódtak be, súlyuk összeadódott, tovább terhelődött a korábban beépült elemekével. A Fidesz-vezető öngyilkossággal kapcsolatos eszmefuttatásai így a baloldali interpretációkban többnyire a „hazaárulózás”, az „idegenszívűek”, „bűnözők”, „strigák” és „szellemi homeless-ek” emlegetése által képzett jelentési térben landoltak (ld. *Dessewffy*, 2002; *Nagy N.*, 2002; *Tamás*, 2002).

A kötél említése is igen élénk asszociációkat idézett fel. A kormánypárti politikus mondataihoz kapcsolható képzetársításként ugyanis szinte automatikusan felmerült, és a szöveg megfélemlítő üzenetként való értelmezését erősítette a „lámpavas” képe, amely Bayer Zsolt néhány hónappal korábban nagy vihart kavart *Sajtóklubos* kirohanásában kapott központi szerepet (ld. pl. *Vágvölgyi B.*, 2002).²³

Az eset napvilágra kerülését követően kiobbant vita kezdetben a körül zajlott, hogy egyáltalán elhangzottak-e az egyre több ellenzéki politikus által kifogásolt kijelentések.²⁴ A diszkurzív küzdelem ezt követően fokozatosan elmozdult a nyilvánosságban keringő különböző szövegváltozatokról²⁵ illetve a beszéd(ek) jelentésszintjeiről szóló polémiák irányába.²⁶ A Kövér

²¹ Kövér kampánykörútja során többször is elővezette a „köteles” képet, ezért a többes szám használata indokolt (ld. erről pl. *Hangfelvétel...*, 2002). Annak ellenére – sőt éppen azért – is fontos ez a distinkció, mivel a „köteles beszéd”-elnevezés ezen formában, egyes számban állandósult, és vált erőteljes fogalmi szimbólummá, valóságos toposzá a hazai közbeszédben.

²² Az egyik ilyen narratívát éppen a jobboldalon annyit kárhoztatott Kende Péter prezentálta *A Viktor* című dolgozat vonatkozó részében (*Kende*, 2002).

²³ Az ellenzék ugyanakkor igyekezett a megkülönböztetés és önmeghatározás céljára használni a kötélhez kapcsolható pozitív jelentéstartalmakat: „Mi a kötelet a révbe éréshez, kikötésre használjuk, nem pedig arra, amire ajánlgatták nekünk – fogalmazott Kuncze Gábor, az SZDSZ elnöke (*Kuncze*, 2002).

²⁴ Végh László, a Fidesz békéscsabai politikusa például mintegy tanúskodva, saját személyes tapasztalataira hivatkozva igyekezett cáfolni az ügyet kiobbantó Tóth Károly állításait. 2002. március 28-án kiadott közleményében így fogalmazott: „A Fidesz alelnökének szombati, békéscsabai fórumán végig Kövér László mellett ültem, az első szótól az utolsóig hallottam, mit mondott, ellentétben Tóth Károllyal”. (...) „Kövér László nem tett olyan kijelentést, mint amelyet a szocialista képviselő szerdai sajtótájékoztatóján neki tulajdonított. Tóth Károly nem mond igazat!” (*Végh*, 2002).

²⁵ A *Nyugat.hu* elnevezésű internetes hírportál szerint a Fidesz alelnöke a következőket mondta 2002. március 14-i, szombathelyi kampánybeszédében: „Kétfajta Magyarország létezik. Vannak azok, akik hazaárulók és a nép bukását akarják, és vannak ők, többen, akik a jó oldalon, a felemelkedésért harcolnak. Akik a nép halálát akarják, azoknak pedig csak ennyit üzenek: járjanak elől jó példával, és kössék fel magukat ők.” (Idézi A.Sz., 2002) Tóth Károly

szavait rögzítő hangfelvétel ugyan egy mindenki által hitelesnek tekintett és ilyen formán kanonikussá vált, „végső” változattal szolgált, ám felbukkanása érdemben nem módosította az addigra már lényegében kialakult kormánypárti és ellenzéki értelmezési pozíciókat.²⁷ A baloldali és liberális megszólalók továbbra is az ellenzék támogatóinak címzett fenyegetést, öngyilkosságra való konkrét felhívást emlegettek, míg a kormánypártok hívei a politikai közösség minden tagjára egyaránt vonatkoztató, szemléletes hasonlatról, ártatlan szóképről beszéltek.²⁸

A bal-liberális interpretáció szerint Kövér inkriminált mondatai teljes mértékben kimerítették a „gyűlöletbeszéd” fogalmát. A Fidesz alelnöke azáltal, „kötelet ajánlott” a kormány intézkedéseivel szemben szkeptikus embereknek, a korábbi megfogalmazásainál is direkter, nyilvánvalóbb és durvább módon adta jelét a benne dúló eszeveszett indulatoknak.²⁹ Az idevágó, egészen explicit tematizációra jó pár példát találunk. Az MSZP és az SZDSZ ifjúsági szervezetei, a Fiatal Baloldal és az Új Generáció a „gyűlöletbeszéd” elleni tiltakozást tették a Kövér-beszéd miatt a Hősök terére összehívott demonstráció központi üzenetévé. Egy itt felmutatott transzparens azon túl, hogy a beszédet minősítette, a Fidesz kampányszlogenjét is parodizálta a következő felirattal: „A gyűlöletbeszéd első – a tett második” (ld. erről „*Sokezes...*”, 2002). Az ellenzéki lapok tudósításaiban, illetve egyéb általános kampányértékelő cikkeiben bevett szófordulattá vált „a kövéri gyűlöletbeszéd” kifejezés (ld. pl. *Schmidt G.*, 2002; *Tanács*, 2002b). A baloldali diskurzus ilyenformán tehát kitermelt egy olyan elnevezést is, amely egyszerre volt képes utalni a Fidesz-vezető retorikájának konstans elemeire, kifejezni az abban

viszont az alábbi módon rekonstruálta Kövér 2002. március 23-án, a békéscsabai lakossági fórumon elmondott szavait: „Sokan vannak ma Magyarországon, akik nem tudnak örülni a kormány intézkedéseinek és sikereinek. Ezért azt ajánlom nekik: vegyenek egy kalapácsot, egy szöget és egy kötelet, menjenek le az alagsorba, és a szögre, vagy ha találnak egy jó gerendát, akkor arra kössék fel magukat. Ezzel nagy szolgálatot tennének, mert nélkülük könnyebben és hamarabb tudnánk megoldani a feladatainkat.” (...) „Lehet, hogy egy kicsit messzire mentem. Akkor azt javaslom nekik, maradjanak életben, az lesz a legnagyobb büntetésük, hogy látják megvalósulni céljainkat, legfeljebb koloncként cipeljük őket a hátunkon.” (Idézi *Király*, 2002a).

²⁶ A Fidesz-MDF helyi képviselőjelöltje, Czira Szabolcs elismerte, hogy március 26-án a nagykőrösi fórumon (is) elhangzott a köteles hasonlat. Czira azonban hangsúlyozta, hogy az öngyilkosságra való utalás csupán feltételes módban, és a vészharangok kongatói által tulajdonított tartalmaknál jóval ártatlanabb értelemben került elő. A politikus szerint a Fidesz-vezető mindössze annyit mondott, hogy „akiknek nincsenek álmaik, akik csak siránkoznak, (azok) akár fel is köthetik magukat”, „de az még nagyobb büntetés számukra, ha életben maradnak, és végignézik, ahogy a kormány céljai megvalósulnak.” (*Czira*, 2002)

²⁷ A felvételt a *Nyugat.hu* tette közzé 2002. március 29-én. Ezen a következő hallható: „Szóval egy pillanatra fogadjuk el azt, hogy csak ennyire vagyunk képesek. Hogy egy képesség nélküli, alkalmatlan, tehetségtelen néppé lettünk az elmúlt néhány évtizedben. Csak én erre azt mondom, hölgyeim és uraim, hogy így nem érdemes élni. Tehát, hogyha így gondoljuk, akkor menjünk le a pincébe, keressünk egy jó erős kötelet, meg egy viszonylag erős gerendát és szöget, és kössük fel magunkat. Csak én azt szeretném kérni azoktól, akik ezt próbálják önökkel elhitetni, évek óta ezt próbálják sulykolni az önök fejébe, hogy legalább járjanak elől jó példával. És ha ők már mind végeztek, akkor mi meg mégiscsak gondolkodjunk el azon, hátha nélkülük többre mennénk.” (Idézi *Király*, 2002b). Az ügy pikantériája, hogy ez egyben annak a március 14-i, szombathelyi beszédnek a valóban igazolható változata, amelyről a portál egy ettől igencsak eltérő variánst írott formában korábban már közreadott.

²⁸ Kövér László március 29-én maga igyekezett értelmezni szavait az ATV egyik műsorában. A Fidesz-vezető elmondta, hogy idézett megfogalmazása az olimpia kapcsán hangzott el több lakossági fórumon. Kifejtette, hogy pártja a világverseny megrendezését olyan „nemzeti célnak”, „lelki erőt adó közös vállalkozásnak” tartja, amely „gazdasági fellendülést hozhat”. Ezt a célt viszont ellenzik „azok a politikai erők”, amelyek a „testi-szellemi restségre, az irigységre alapozzák politikájukat”, és „esélytelenséget, pesszimizmust” „terjesztenek”. Hozzátette: beszédében mindössze arra utalt, hogy amennyiben ez a pesszimizmus jogos lenne, akkor és csak akkor végső soron az öngyilkosság gondolatával is elkezdhetnék megbarátkozni. Így ugyanis nem érdemes élni, „le kell menni a pincébe, fogni kell a kötelet és fel kell akasztani magunkat”. (*Kövért*, 2002b). Azzal zárta nyilatkozatát: nem hiszi, hogy Magyarország ennyire pesszimista lenne, hogy elfogadná „a pesszimizmus silány érveit”, és csodálkozását fejezte ki, hogy bár senkit nem nevezett meg, mégis sokan magukra vették a szavait. Véleménye szerint ez akár annak a jeleként is felfogható, hogy felvetése „találó” volt, hogy mondandója elevenbe talált.

²⁹ Kovács László úgy fogalmazott, hogy Kövér most „túlment minden eddigi nyilatkozatán”; míg „eddig csak politikai ellenfeleinek üzent” ilyen és ehhez hasonló módon, most már „több millió ember”, sőt a „gondolkodás és véleménynyilvánítás szabadsága” és a „humánus” ellen intézett „súlyos támadást” (*Kovács*, 2002b).

rejlő kontinuitást, visszaadni a hosszabb időszakon keresztül megfigyelhetően jelen levő jegyeket, illetve utalni a felháborodást kiváltó, konkrét megnyilatkozásra.

A jobboldali nyilvánosság számára természetesen mind az alelnök szavainak elfogult és torzító értelmezése, mind annak „gyűlöletbeszéddé” minősítése teljességgel elfogadhatatlannak tűnt. A kormánnyal szimpatizáló orgánusok arról számoltak be, hogy az eddig is gyakorta rágalmozott Kövér László³⁰ ezúttal minden korábbinál alantasabb lejáratozó akció áldozatává vált. Szavait kiforgatták, félremagyarázták, őt magát pedig alaptalan félelmek és ellenséges indulatok célpontjává tették.³¹ A jobboldal is felháborodásának adott hangot és botrányról beszélt tehát, ám nem annak aktoraként, hanem céltáblájaként tekintett a Fidesz-alelnökre; „tettes” helyett „áldozatot” látott benne. A diszkurzív kontextusból adódott az ügy eredményes interpretációjában kulcsszerepet játszó fogalom, a „gyűlöletbeszéd” módosított értelemben való használata, mintegy visszafordítása: a jobb-konzervatív diskurzusban ugyanis ennek megfelelően a Kövér László lejáratozására irányuló műveleteket illették a minősítéssel (*Szerető, 2002b; Vincze S., 2002*).

A beszédek kontextuális jelentésstruktúrája azonban természetesen jóval gazdagabb annál, mint amit a politikailag intencionált értelmezések zöme kihámozott, vagy kihámozni vélte a szövegekből. A Fidesz-alelnök mondatai ugyanis, vélhetően szándéktalanul, éppen úgy a „választás”, az átmenetiség és átkelés motívumára épültek, mint a kormányzat sorsáról döntő szavazatszerzési verseny, ezért erőteljesen rezonáltak a voksadászat szimbolikájával. Ám míg egy országgyűlési választás egy eddigi és egy ez utáni politikai irányvonal közti átmenetről, a régi kormányciklusból az új kormányciklusba történő átkelésről szól, addig Kövér beszéde az „életből” a „halálba” történő átlépést állította plasztikusan előtérbe. A Fidesz-vezető persze a nemléte-tartást jelentéstanilag az ellenzék politikájához igyekezett hozzácsatolni (MSZP – pesszimizmust terjesztő politika – életkedv elvesztése – öngyilkosság – halál), viszont a szövegből inherens módon adódott egy olyan értelmezési lehetőség is, miszerint a nagyobbik kormánypárt alelnöke az ellenzék híveinek halálát kívánja. Ez azt az implikált, nem kibontott, ám vélhetően homályosságában is intenzíven megélt üzenetet hordozta sokak számára, hogy a Fidesz győzelme az ő életük és testi épségük veszélybe kerülését jelentheti.

A politikai döntésre tehát Kövér megfogalmazásában a létezésről, mint olyanról, a teljes egzisztenciáról való döntés súlya terhelődött rá, a pártküzdelem az élet-halál harccal asszociálódott, ráadásul éppen a beszélő szándékaival ellentétes módon (Fidesz győzelem – erőpolitika – az egyet-nem-értők ellehetetlenítése – félelem – erőszakos halál). Az eredetileg egyértelműnek tűnő jelentéstani képlet, miszerint MSZP = Halál, Fidesz = Élet a baloldali megszólalók tudatos erőfeszítéseinek is köszönhetően jelentős tömegek számára pontosan az ellenkezőjére, a Fidesz = Halál, tehát MSZP = Élet sémára cserélődött. Az átkelés, az átlépés fenyegető szimbolikája ugyanakkor két, akkortájt igen bevett bal-liberális értelmezési sémára is rímelt: a Fidesz-szélsőjobb összefogás eshetőségére, illetve a nagyobbik kormánypárt uralomgyakorlásából kibomló diktatórikus vonásokkal kapcsolatos aggodalmakra (ld. erről Kiss, 2003).

³⁰ Löffler Tibor már a „hazaárulás” kifejezés használatát felrovó és „gyűlöletbeszédként” aposztrofáló baloldali interpretációkat is igyekezett érvényteleníteni egy nem sokkal korábban közölt írásában (*Löffler, 2002*). Löffler szerint itt ismét a kettős mérce alkalmazásával szembesülhetünk, hisz a baloldal állítólag „politikailag korrekt” kommunikációjában épp gyakorta találkozhatunk az „árulás” és a „hazaárulás” motívumával, mint Kövér László egyes megnyilatkozásaiban.

³¹ Pokorni Zoltán Fidesz-elnök Lendvai Ildikó leveleire reagáló április 2-ai nyilatkozata szerint szó sincs arról, hogy Kövér László öngyilkosságra szólította volna fel a kormánnyal szemben állókat. Pokorni úgy vélte, hogy az MSZP kiforgatta, sőt megmászta Kövér szavait. A nagyobbik kormánypárt elnöke ugyanakkor örömet fejezte ki, hogy a Kövér László által elmondottak szó szerint napvilágot láttak a világhálón, mert így - mint elmondta - mindenki meggyőződhet arról, hogy mi hangzott el. Hozzátette, hogy a Fidesz ügyvezető alelnöke az olimpiarendezés kapcsán beszélt a „lelkeket megülő pesszimizmus jelenségéről és annak leküzdéséről”. Azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „lassan nincs olyan ünnep”, amelyen „valamilyen riogatással” elő ne rúkkoljon valaki az ellenzék soraiból. „Karácsonykor Orbán Viktort, húsvétkor Kövér Lászlót állították a célkeresztbe. Pünkösdkor vajon kit állítanak oda? - tette fel végül a kérdést (*Pokorni, 2002b*).

A másik idevágó megnyilatkozás, amely az erőszakos halál képét idézte fel, és a kampány kontextusában összekapcsolódott „gyűlöletbeszéd” fogalmával, Schmitt Mária egy ugyancsak a sokak által hevesen kifogásolt mondata volt. A Terror Háza Múzeum igazgatója ugyanis *A Viktor* című könyv szerzőjéről szólva úgy fogalmazott, hogy „egy tisztességes helyen az ember ilyenkor lecsatolja a fegyverét, és lelövi, mint egy kutyát” (Schmidt M., 2002). A történész később azzal magyarázta kijelentését, hogy Kende Pétert korábban minden bizonnyal párbajra hívták volna az általa papírra vetett súlyos rágalmak és becsületsértések miatt. Kritikusai azonban – szándékosan szó szerint véve az eredetileg nyilvánvalóan átvitt értelmű kifejezést – azt vetették szemére, hogy Schmidt csupán a vállalhatatlant próbálja kozmetikázni, hiszen „kutyákkal nem szokás párbajozni” (pl. Lendvai, 2002).

A kirobbant értelmezési vita szálait témánk szemszögéből felgöngyölítve a következőket állapíthatjuk meg. A történész a Kende-könyvben fellelhető „gyűlöletbeszéd” hipotetikus, bár voltaképp megérdemelt és kíváncsú következményeként beszélt a fizikai agresszió eshetőségéről – persze erőteljes retorikai túlzással élve, leginkább felháborodásának kifejezésére, intenzív érzelmeinek illusztrálására használva a képet. Ellenzéki bírálói viszont, névértéken véve szavait, egy erőszakos tett, sőt gyilkosság végrehajtására vonatkozó konkrét óhajt olvastak ki a nyilatkozatból, és ilyen értelemben tekintették azt a politikai ellenfelekre irányuló, nyilvánvaló és primer „gyűlöletbeszédnek”.

Zárszó

A „gyűlöletbeszéd” kifejezés a 2002-es választási kampányban központi jelentőségű kategóriává vált, ugyanakkor a korábbi értelmezésekhez képest több ponton módosult tartalommal szerepelt. Vonatkoztatási köre a társadalmi csoportokkal kapcsolatos indulatkeltő és kirekesztő beszédmódról áttevődött a megengedhetetlennek ítélt pártpolitikai megnyilvánulásokra, a politikai kommunikáció negatív stratégiáira. A voksolást megelőző időszak közbeszédében – a fogalom használatára vonatkozó eredeti intencióktól eltávolodva – egyre inkább „gyűlöletbeszédnek” minősültek az egyéni személyeket célba vevő, közösségeket csupán áttételesen érintő verbális támadások is. Persze, mint az például *A Viktor* című pamflet felháborodott kommentárjaiból is kicsendül, számos esetben egy egész ideológiai-szavazói csoport, egy egész politikai „oldal” érezte sértve magát a vezetőjét, reprezentánsát, és így voltaképp egyik központi szimbólumát ért, sokszor nem éppen ízléses bírálatok által.

Érdekes következtetések adódnak továbbá, ha egy kicsit elgondolkodunk a „gyűlöletbeszéd” kifejezés és az erőszak retorikus képeinek egymás mellé kerülésén. A vizsgált szövegek jelentés-struktúrája alapján ugyanis nem tűnik légből kapottnak a feltételezés, hogy a fogalom és a vele szoros kapcsolatba került metaforikus konstrukciók együttes használatában egy mindkét oldalra jellemző, a politikai riválissal kapcsolatos alapvető perцепciós és attribúciós sémára bukkanhatunk. Az ellenfél által kiejtett szavak lövedékként és sárlabdacsként való érzékelésében, a meglendített furkósbót, a felajánlott kötél képeiben ugyanis vélhetően az mélyebb meggyőződés fejeződik ki, hogy a „másik” a mi (szimbolikus) megsemmisítésünkre tör. Vagy másként: identitásunk felszámolására készül, a közéletből való eltűnésünket, (politikai) halálunkat kívánja. Ez ilyesfajta (kölcsönös) szándéktulajdonítás nem teljességgel idegen a kompetitív demokráciák természetétől, ám egyfelől korlátozza a rivális legitim félként való elismerésének lehetőségét, másfelől sajátosan kizorító jellegű versengést eredményez.

Források³²

- Antalóczy Tímea (2002): „Ellustult Fidesz-vezetők”. Rab László interjúja. In: *Népszabadság*, április 9. [Online: www.nol.hu]
- A. Sz. (2002): Tiltakozások Kövér szavai ellen. In: *Népszabadság*, március 29. [Online: www.nol.hu]
- Ágh Attila (2002): Egy nemzet vagyunk. In: *Magyar Hírlap*, április 19. [Online: www.mho.hu]
- Bayer Zsolt (2002): Az ellenzék a gengszterizmus útjára lépett. In: *Magyar Nemzet*, március 11. 7. p.
- Czira Szabolcs (2002): Nyilatkozat a nagykörösi lakossági fórumon elhangzott Kövér-beszéddel kapcsolatban. Idézi A. Sz. (2002): Tiltakozások Kövér szavai ellen. In: *Népszabadság*, március 29. [Online: www.nol.hu]
- Csontos János (2002): Kende kamera. In: *Magyar Nemzet*, február 9. 7. p.
- Csurka István (2002): Nyilatkozat a MSZP és az SZDSZ által folytatott negatív kampánnyal kapcsolatban. Idézi „Mondatok a 2002-es kampányból” címmel Sereg András. In: *Népszabadság*, február 13. [Online: www.nol.hu]
- Csurka István (2002): Nyilatkozat Oláh János képviselőjelölt megverése kapcsán. Idézi „Kiemelés tőlem – Szállóigék 2002. februárjában I.” címmel Léderer Pál. In: *Népszabadság*, február 14. [Online: www.nol.hu]
- Dessewffy Tibor (2002): A Dunánál. In: *Népszabadság*, április 13. [Online: www.nol.hu]
- Fodor Gábor (2002a): Nyilatkozat a Fidesz és a MIÉP együttműködéséről. Idézi „Mondatok a 2002-es kampányból” címmel Sereg András. In: *Népszabadság*, február 13. [Online: www.nol.hu]
- Gajdics Ottó (2002): Hajrá Magyarország! Hajrá Magyarok! In: *Magyar Nemzet*, április 19. [Online: www.mno.hu]
- „Hangfelvétel Kövér beszédéről” (2002): A Népszabadság munkatársainak beszámolója. In: *Népszabadság*, március 30. [Online: www.nol.hu]
- Juhász Ferenc (2002): Nyilatkozat az Oláh János megverésére érkezett kormánypárti kommentárok kapcsán. Hírösszefoglalójában idézi „MSZP: a MIÉP szól Kövér hangján” címmel a *Népszabadság*. In: *Népszabadság*, február 18. [Online: www.nol.hu]
- Kende Péter (2002): *A Viktor*. Bp., Kendeart Kiadó.
- Király Levente (2002a): Kövér mégsem öngyilkosozott? In: *Népszabadság*, március 28. [Online: www.nol.hu]
- Király Levente (2002b): Megvan a felvétel: Kövér akasztást javasolt. In: *Népszabadság*, március 29. [Online: www.nol.hu]
- Kis Tibor (2002): Lovagias ügy. In: *Népszabadság*, február 2. [Online: www.nol.hu]
- Kolozsvári Pap László (2002): A végkiárusítás melankóliája. In: *Kortárs*, 46.évf., 2-3.sz. [Kortárs Online: <http://www.epa.oszk.hu/00300/00381/00055/kpl.htm>]
- Kovács László (2002a): Reagálás Kövér László kedvezménytörvénnyel kapcsolatos nyilatkozatára. Idézi „Kövér: Ez a harc lesz a végső” címmel a *Népszabadság* munkatársa. In: *Népszabadság*, február 14. [Online: www.nol.hu]
- Kovács László (2002b): Válasz a *Népszabadság* munkatársainak kérdéseire Kövér László köteles beszédeivel kapcsolatban. Idézi „Tiltakozás a gyűlöletbeszéd ellen” címmel a *Népszabadság*. In: *Népszabadság*, április 2. [Online: www.nol.hu]
- Kovács Mária (2002): Olvasói levél. In: *Magyar Nemzet*, április 26. [Online: www.mno.hu]
- Kósáné Kovács Magda (2002): Konferencia-előadás a *Gyűlölet és politika* című rendezvényen. Az MTI tudósítása nyomán idézi „Kósáné a gyűlöletbeszédéről” címmel a *Magyar Nemzet On-line*, február 7. [Online: www.mno.hu]
- Kövér László (2002a): Válasz a *Népszabadság* munkatársainak kérdésére. Idézi „Kövér üzenete az SZDSZ-nek: Óvatosan a borotvával” címmel a *Népszabadság*. In: *Népszabadság*, február 13. [Online: www.nol.hu]
- Kövér László (2002b): Nyilatkozat az ATV Este című műsorában a „köteles beszédek” kapcsán. Idézi „Hangfelvétel Kövér beszédéről – Megütközést keltett az öngyilkosságra való felhívás” címmel a *Népszabadság*. In: *Népszabadság*, március 30. [Online: www.nol.hu]
- Krajczár Gyula (2002): Gyűlöletbeszéd. In: *Népszabadság*, január 22. [Online: www.nol.hu]
- Kuncze Gábor (2002): Nyilatkozat a „köteles-beszédek” napvilágra kerülése kapcsán tartott sajtótájékoztatón. Idézi „SZDSZ: Szűnjön meg a kirekesztés” címmel Schmidt Gábor. In: *Népszabadság*, április 3. [Online: www.nol.hu]
- Lendvai Ildikó (2002): Nyilatkozat Schmidt Mária és Kövér László szavai kapcsán. Idézi „Lendvai: Orbán is felelős Kövér kijelentéséért” címmel Schmidt Gábor. In: *Népszabadság*, április 3. [Online: www.nol.hu]
- Lengyel László (2002): Az emberek magukat féltve voksoltak. Lengyel László az ellenzék sikereiről és Fidesz vereségéről. Pogonyi Lajos interjúja. In: *Népszabadság*, április 10. [Online: www.nol.hu]
- Lévai Katalin (2002): Alvó vulkán. In: *Népszabadság*, április 29. [Online: www.nol.hu]
- Löffler Tibor (2002): A célpont most már az emberi méltóság. In: *Magyar Nemzet*, február 20. [Online: www.mno.hu]
- Malgot István (2002): Ma egyetlen jó döntés létezik – Fidesz-MDF. In: *Magyar Nemzet*, április 19. [Online: www.mno.hu]
- Nagy N. Péter (2002): Baseballütő, furkósbot. In: *Népszabadság*, február 16. [Online: www.nol.hu]

³² A források adataira a szövegben *kurzíválva* hivatkozom.

- Németh Andor (2002): Kende botránykönyve szerzőjét minősíti. Olvasói levél. In: *Magyar Nemzet*, március 1. 18.p.
- Orbán Viktor (2002a): Válasz a Magyarországon dolgozó külföldi tudósítók számára rendezett sajtóreggelen feltett újságírói kérdésekre. Idézi Kis Tibor (2002): Lovagias ügy. In: *Népszabadság*, február 2. [Online: www.nol.hu]
- Orbán Viktor (2002b): Nyilatkozat Oláh János képviselőjelölt megverése kapcsán. Idézi „Orbán szerint durva a kampány” címmel a *Népszabadság* munkatársa. In: *Népszabadság*, február 14. [Online: www.nol.hu]
- Orbán Viktor (2002b): Nyilatkozat az MTV Ma Reggel című műsorában Kövér László „köteles beszédei” kapcsán. Idézi „Orbán: Kövért golyózápor alá vették – a miniszterelnök nem határolódott el Kövér szavaitól” címmel Király Levente. In: *Népszabadság*, április 2. [Online: www.nol.hu]
- Pokorni Zoltán (2002a): Nyilatkozat a Fidesz és az MSZP kampányának különbségeiről. Idézi „Mondatok a 2002-es kampányból” címmel Sereg András, a *Népszabadság* munkatársa. In: *Népszabadság*, február 13. [Online: www.nol.hu]
- Pokorni Zoltán (2002): Nyilatkozat a „köteles beszédek” ügye kapcsán, Lendvay Ildikó leveleire válaszolva. Idézi a „Derű velünk van” című tudósításában a *Népszabadság* munkatársa. In: *Népszabadság*, április 3. [Online: www.nol.hu]
- Schmidt Gábor (2002): „...keressünk egy jó erős kötelet!” Kövér László Fidesz alelnök vitatott kijelentésének utórezgése. In: *Népszabadság*, április 3. [Online: www.nol.hu]
- Schmidt Mária (2002): Nyilatkozat dr. Kende Péterről. Az MTI közleménye nyomán idézi „Schmidt nyilatkozata A Viktor szerzőjéről” címmel a *Magyar Nemzet On-line*, április 2. [Online: www.mno.hu]
- Seszták Ágnes (2002): Még egyszer a gyűlöletbeszédéről. In: *Magyar Demokrata*. 6. sz. 16. p.
- „Sokezes tüntetés az 'akasztás' ellen” (2002): A In: *Népszabadság*, munkatársának tudósítása a tiltakozó gyűlésről. In: *Népszabadság*, április 2. [Online: www.nol.hu]
- Sükösd Miklós – Vásárhelyi Mária (szerk.): Hol a határ? Kampánystratégiák és kampányetika. Bp., Élet és Irodalom.
- Szalai Annamária (2002): Felszólalás a 2002. október 30-ai ülésnapon. *Országgyűlési Napló 1990–2004*. A plenáris ülések jegyzőkönyveinek teljes szövegű adatbázisa. Arcanum.
- Szalay Károly (2002): Eszeveszett abszurdítások. *Magyar Demokrata*, 9.sz. 39. o.
- Szerető Szabolcs (2002a): Csak nyugodtan. In: *Magyar Nemzet*, február 18. [Online: www.mno.hu]
- Szerető Szabolcs (2002b): Dr. Goebbels kottája. In: *Magyar Nemzet*, április 4. [Online: www.mno.hu]
- Szili Katalin (2002): Az MSZP nem köt szövetséget. A szocialisták a Munkáspárt felajánlására reagáltak. Király Levente beszámolója. In: *Népszabadság*, március 29. [Online: www.nol.hu]
- Tamás Gáspár Miklós (2002): A hangnem. In: *Élet és Irodalom*. 9. sz. [Online: <http://www.es.hu>]
- Tamás Gáspár Miklós (2004): Gerő András téved. In: *Élet és Irodalom*. 37. sz. (szeptember 10.) 13. p.
- Tanács István (2002a): Háttaszúrás. In: *Népszabadság*, február 7. [Online: www.nol.hu]
- Tanács István (2002b): El akarták nyelni a világot. In: *Népszabadság*, április 9. [Online: www.nol.hu]
- Tóth Gy. László (2002): Üdvözlét a győzőnek. In: *Magyar Nemzet*, április 24. [Online: www.mno.hu]
- Tökés László (2002): „Hatásos volt Funarnak az a fenyegetése, hogy aki ki meri váltani a magyarigazolványt, azt elbocsátják a hivatalokból.” A gyűlöletkampány boszorkánykonyháí. Stefka István interjúja. In: *Magyar Nemzet*, március 30. [Online: www.mno.hu]
- Uj Péter (2002): Durvul a kampány. In: *Népszabadság*, január 30. [Online: www.nol.hu]
- Vágvolgyi B. András (2002): A jó kampány olyan, mint egy szimfónia. Ez csak előfutam volt. Pogonyi Lajos interjúja. In: *Népszabadság*, február 18. [Online: www.nol.hu]
- Végh László (2002): Közlemény a békéscsabai lakossági fórumon elhangzott Kövér-beszéddel kapcsolatban. Idézi Király Levente (2002a): Kövér mégsem öngyilkosozott? In: *Népszabadság*, március 28. [Online: www.nol.hu]
- Vincze S. Tamás (2002): A gyűlöletbeszéd, és akiknek engedik. Olvasói levél. In: *Magyar Nemzet*, április 5. [Online: www.mno.hu]

Hozzáférés: 2008. január – március.

Irodalom

- Csigó Péter (2003): Identitás és politika. A 2002. évi magyar választási kampány két botránya. In: *Politikatudományi Szemle*. 3. sz. 173-203. p.
- Howarth, David (1995): Discourse Theory. In Marsh, David – Stoker, Gerry (eds.): *Theory and Methods in Political Science*. London, Macmillan. 115-133. p.
- Kiss Balázs (2002): Marketingszemlélet a kampányban. In: Sükösd Miklós – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Hol a határ? Kampánystratégiák és kampányetika*. Bp., Élet és Irodalom. 17-45. p.
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika – Schleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Bp., Akadémiai. 9-40. p.
- Lasswell, Harold D. (2000): A politikai nyelv stílusa. (Ford.: Boda Zsolt.) In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas. 63-78. p.
- Nyhan, Brendan (2003): The Republican assault on „political hate speech”. In: Spinsanity. [Online: www.spinsanity.org/columns/, Hozzáférés: 2006. május.]
- Nyhan, Brendan (2004): „Political hate speech”: A case study in the use of language as a political weapon. In: Spinsanity. [Online: www.spinsanity.org/columns/, Hozzáférés: 2006. május.]
- Pál Gábor (2007): Szólásszabadság, politikai korrektség, *hate speech*. Gyűlöletbeszéd-diskurzusok az Egyesült Államokban. In: Boda Zsolt – Kovách Imre – Szoboszlai György (szerk.): *Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitikai. Elemzések politikai jelenségekről*. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete. (Műhelytanulmányok 14. Digitális archívum, 2007/4.) 15–27. p. [Online: www.mtapti.hu/pdf/fiatkut.pdf]
- Szabó Márton (2003): A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések. Bp., L'Harmattan. 235-245.p.

Fekete Sándor:

TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK A HÚSZ ÓRÁBAN*

Közös akolból...

Sánta Ferenc *Húsz óra* című regényének főszereplői azok a vidéki emberek, egyszerű parasztok, akiknek a múltjuk közös, jelenük és jövőjük azonban eltérő fordulatot vett. Valamennyien az uraság, a gróf szolgálatában álltak, amíg a feudális világ tartotta magát Magyarországon. Valamennyien kisemmizett emberek voltak, akik keményen dolgoztak egyéni érdekeltség nélkül. Végigélték a megaláztatás majdnem minden lehetséges formáját. S ők nem felejtettek. Sem az uraság dőzsölését, sem a náluk valamivel jobb sorsú módos gazda dölyfösségét, akinél sok nincstelen paraszt vállalt napszámmunkát.

Ezek az emberek joggal várták sorsuk jobbra fordulását, miután az „ancien régime” végleg sírba szállt. Az 1945-ös földreform révén valamennyien tulajdonosokká válhattak. A kisemmizett, elűzött uraság szelleme azonban mint falra festett ördög továbbra is ott lebegett a paraszt szeme előtt, aki nehezen hitte, hogy jogos jussát képes lesz megvédeni, hogy attól már sohasem fogja őt megfosztani senki. Gondoljunk Vencelre, aki semmiképpen nem akarta aláírni az ívet, mert félt, hogy a visszatérő földesúr majd bosszút áll, ha ő is kiharásít egy parcellát az uradalomból! A visszarendeződéstől való félelem később alaptalannak bizonyult, „Jones gazda”¹ nem tért vissza többé, de a frissen szerzett tulajdon nem sokáig maradhatott a föld művelőinek kezében. Az 1949-től kiépülő totális egyeduralom, az egykori szövetségeseit bekebelező kommunista párt hozzálátott mind az ipar, mind a mezőgazdaság közösségi tulajdonba vételéhez. A parasztokat egymás után kényszerítették, hogy földjeiket, s a rajta megtermelt javakat szolgáltatassák be a születőben lévő termelőszövetkezeteknek. A magántulajdon minden formáját felszámolták, s bár a tsz-ek és állami gazdaságok kiépülésével a mezőgazdaság nagyüzemi módra váltott, magasabb fokú technikai színvonallal sokkal magasabb hozamot elérve, az egyéni érdekeltség hiányzott az új rendszerből. Az a tény, hogy a parasztságnak be kellett szolgáltatnia az 1945-ben kapott földjét, s hogy egyesek az új rendszerben vezető, mások beosztott szerepbe kerültek, régi barátságoknak vetett véget, s szétrombolt évtizedek óta élő sorsközösségeket.

A regény főszereplője „Igazgató Jóska”, aki helyi pártfunkcionáriusként tudott az új rendszerben érvényesülni, aki a faluközösség valamennyi tagja számára viszonyítási pontként szolgált. Szárnyai alá veszi a fővárosból érkező fiatal újságírót, aki azért érkezik a faluba, hogy feltérképezze az ottani viszonyokat, hogy egyfajta szociológiai körképet készítsen, s évtizedekre visszamenőleg képzeletben megkonstruálja a közösség sorsának alakulását. Megismerkedhetünk az igazgató egykori bajtársaival, az önféjú, konok Balogh Antival, a példás családapával, Kocsis Benjáminnal, s az őt meggyilkoló Varga Sándorral, aki a fegyveres elnyomó hatalmat testesítette meg a faluban. E négy férfi barátsága hullott szét darabjaira a történelem viharaiiban. Egyikük a másik életére tör fegyverrel, de sikertelenül, a harmadiknak egy éjszaka sikerült kioltani a negyedik bajtárs életét. S nincs elszámolás, csak a legvégén. A sebek egészen addig begyógyíthatlanok maradnak. A heg pedig utána is ott marad. A következőkben a mű alapvető konfliktusaira, törésvonalaira, azok alapvető okaira keressük a választ.

Város és vidék. Az eltérő életformák konfliktusa

A mű egyik legjelentősebb konfliktusa a város-vidék szembenállás. A faluba érkező újságírót nem mindenhol fogadják örömmel, sok helyen bizalmatlanok vele szemben. Főként az őt

* Tanulmányunknak szomorú aktualitást ad, hogy 2008. június 6-án elhunyt Sánta Ferenc. (A Szerző.)

¹ Jones gazda Orwell *Állatfarm* című művének egyik negatív szereplője, aki a régi, cári rendszert szimbolizálta. Az állatfarm egykori tulajdonosát az ellene felkelő állatok elűzték otthonából, s bár kísérletet tett a farm visszaszerzésére, e vállalkozása kudarcba fulladt. A regény a forradalom, s a belőle kifejlődő totális állam egyik legjobb karikatúrája. Miután az állatok kivívták szabadságukat, egy új elit született, amely minden korábbi zsarnokságot felülmúlva építette ki az autonómia minden formáját elnyomó rendszerét: a disznók diktatúráját. Vezérük, Napoleon Sztálin megtestesítője.

befogadó „Igazgató Jóska” ellenségei nyílnak meg nehezebben, no meg azok, akik pusztán városi mivolta miatt valamiféle hivatalos személyként tekintenek rá. A városból kiköltöző orvos és tanárnő, valamint a rangját elvesztő tábornok, s a földjeiről elűzött gróf készséggel állnak az újságíró rendelkezésére, s osztják meg vele legbensőbb titkaikat, félelmeiket.

A városi és a vidéki ember egymással szembeni bizalmatlansága kölcsönös. Egyikük sem érzi otthonosan magát a másik környezetben. Az orvos, aki szolgálati lakást is kapott a helyi tanácstól, nem érzi igazán jól magát, egyedüli értéknek „megörökölt” pincéjét tartja, ahol titokban bár van kialakítva. Ez a titkos kis zug hozza el neki a várva várt Nyugatot, ahol Edit Piafot hallgathat, s ahol márkás italokat ihat. De ha az elérhetetlen Nyugat nem is, Pest, a nyüzsgő nagyváros emléke még elevenen él benne. Ahogy a férje kedvéért a faluba költöző tanárnőből is egyszer csak kifakad a „mit keresek én itt?”-érzés.

„A Krisztinán születtem! Abban a házban, ahol a nagymamám is lakott, s amelyikben az apám is született, két házzal arrább az anyám szülőházától, ahol viszont a másik nagymamám lakott... Világos? [...] Abban sem kételkedik, hogy nem volt disznónk odahaza, se kacsánk, se libánk, és reggeli után nem mentem a fürdőszobába moslékot keverni?² Bár az asszony szereti urát, egyre jobban belefárad abba, hogy életüket mindig újra az elejéről kell kezdeniük. „Ha egy asszony szeret – akkor mindenre képes a férfiért! Így mondják, és így is van! Én pedig azt mondtam neki: Menjél Bandi! Írd, fejezd be a tanulmányt, add ahová akarod, ahol hasznát veszik! És menj a járáshoz is, s aztán a megyéhez és aztán mindenüvé, ahová mégy majd, ahová visz a tehetsége! – Én viszont engedj meg egyetlenegyszer nekem – nem megyek veled! Itt maradok, és – megvárom, amíg visszajössz! Akárhonnan jöjj is vissza! És – akárhogyan is!”^{3 4}

A városból érkezők lenézik, megvetik a vidéki életformát, a falubeliek urizálásnak tartják a városi életvitelt. Ugyanakkor a faluban azzal is tisztában vannak, hogy a városban szerezhető meg az a tudás, amely megszerzése sikerre viheti a vidék Magyarországot is. A tsz-vezetőségi ülésen egyöntetűen támogatják, hogy Szabó Károly fiát ösztöndíjjal támogassák, így téve lehetővé egyetemi tanulmányait. Az ott szerzett tudás birtokában a fiú a falu, s a termelészövetkezet hasznára válhat, vagyis az ösztöndíj megtérül. „[...]” hogyha a szövetkezet ösztöndíjasaként végzi el az egyetemet, akkor ide, ebbe a szövetkezetbe jön majd vissza, mint diplomás szakember, hozzáértő mezőgazdász.”⁵ A város tehát, mint szükséges eszköz, szükséges rossz jelenik meg a falusi ember számára. Az ottani életmód átvétele, utánzása megtorlandó bűnnek számít, ahogy ez történt Máté pártfunkcionárius esetén is, aki az orvosa tanácsára mindennap felhajtott egy feketét, s miután otthon nem volt, aki főzzön neki, így azt a közeli presszóban fogyasztotta el. Mátét e „kispolgári” életstílusa miatt később eltávolították hivatalából, vele érintkezni pedig senkinek nem volt tanácsos. Jól tükrözi az állampárti mentalitást, hogy miután „kivizsgálták” Máté ügyét, s „rehabilitálták”, ezt követően az őt korábban egyedül meg nem bélyegző embert vetette ki magából a közösség, amiért valaha is „kételkedni” kezdett a párt szavában.

² Sánta (1964) 42. p.

³ Sánta (1964) 45. p.

⁴ Hasonló szituációval találkozhatunk Hubay Miklós *Késdobálók* című drámájában. Dóra és Imre egy nagyon is hétköznapi figura a 20. század derekán itt Magyarországon, itt e régióban, itt, ahol a szabadságnak, az egyéni boldogságnak, az egyéni cselekvésnek, az egyéni érzelmeknek komoly gátat vet a szocializmus totális berendezkedése, a rendszer minden hazugsága. A hazugság, mely befurakszik a családok mélyére is, a hálószobák falai közé. Dóra és Imre egy kiüttlalan korszak áldozata, akik egyszerre keresik a választ a kor Magyarországnak kérdéseire, valamint férfi és nő örök problémáira. A férfi képtelen itthon boldogulni, felesége pedig az elvesztett gyermek után egyre kevésbé képes arra, hogy férje támasza legyen. A drámát Sipos Imre dolgozta színpadra a Pesti Magyar Színházban Nagyvárad Erzsébet és Pavletits Béla szereplésével.

⁵ Sánta (1964) 111. p.

Hierarchizált gazdatársadalom, belső ellentétek

Már a Horthy-korszakban sem beszélhetünk egységes gazdatársadalomról. A paraszttársadalom élén azok álltak, akik elég nagy birtoktesttel rendelkeztek ahhoz, hogy másokkal műveltessék meg földjeiket. Az ilyen módosabb gazdák rendre kiadták a munkát napszámosoknak. Közéjük tartozott Kiskovács is, akinek 49 hold földje volt.

„Napszámosokkal dolgozatott, cselédje meg állandóan volt, nem is egy, kettő, volt esztendő, amikor a szolgát nem számítva három cselédje volt, kettő tanyákon, egy bent övele! Az öreg maga is dolgozott, akkor kelt, amikor a cselédjei, s alig hagyta valamivel korábban abba, de a hajnali etetésnél ott volt. Ha napszámosok voltak, akkor meg mindig azokkal volt, ahol legnehezebb és legsürgősebb volt a munka. Miért volt velük? Mert akkor úgy hajtotta őket, ahogyan maga is dolgozott, s aki elmaradt, az másnap szedhette a sátorfáját! Olyan törvénye volt ez a gazdának, a jó gazdának – mint teszem azt, nálunk a sztahanovistáé, vagy most a szocialista brigádoké: hajtanak, hogy menjen utánuk a többi is!”¹

Ez a munkakapcsolat a gazda és napszámosai között igazi hatalmi státuskülönbséget jelenített meg vidéken. Az ebből adódó konfliktusok pedig örökre megmaradtak az árok két oldalán állók között, s a sors fordulatai után a különbség, a feszültség nem csökkent, csupán a szerepek cserélődtek fel. A gazda – bár napszámosaival együtt étkezett –, nem hagyta, hogy azok a levesből húst is fogyasszanak. Az az ő privilégiuma volt. Tudták ezt beosztottai jól, tudták, ha bárki megszegné ezt a „rituálét”, másnap már nem lenne szükség a munkájára. Éhező gyermeke kedvéért egy napon a főszereplő, „Igazgató Jóska” szegte meg a „törvényt” még napszámos korában. Másnap már nem kellett a munkája. A tanulmányunk elején szereplő mottót felidézve a fordulat, a kommunista hatalomátvétel megcserélte a szerepeket, s a körkörös bosszú időszaka köszöntött be. Az egykoron megalázott Jóskának immár hatalmában állt lehetetlenné tenni egykori gazdája fiának egyetemi tanulmányait. Ezt követően pedig egy fordított „leves-rituáléval” jelezte az egykor nagyhatalmú, most mégis Canossát jární kénytelen Kiskovácsnak, hogy új idők járnak, s, hogy most már ő az úr a faluban. A kellemetlen affér a gazda életébe került, majd ezt követően fia, Géza esküdött bosszút, mely így körkörösé válva teszi örökös konfliktussá a szereplők közti ellentéteket. A mottóban olvasható sorok az ő szavai.

Múlt és jelen. Az „ancien régime” magányos bástyái

Sánta Ferenc regénye a hatvanas évek elején játszódik, s visszaemlékezések formájában elevenedik meg a közelmúlt, a negyvenes és ötvenes évek története. Részint a belső ellenségkép gyártása, részint az idő múlása által a korábban legélesebbnek tartott konfliktus, a feudális uralkodó osztály és az alávetett parasztság közötti szembenállás a hatvanas évek elejére jelentősen megkopott. Addigra világossá vált, hogy – ismét az orwelli fordulatot idézve – Jones gazda nem tér vissza többé.

Sánta Ferenc mind a Horthy-korszak megbecsült tábornokát, mind a grófot a közösségtől elszigetelt, száműzött, kitaszított emberekként mutatja be, amolyan magányos, romos bástyákként, akik még a saját maguk képzelte értékek mentén élik, vagy amolyan „úri huncutság” formájában inkább játsszák életüket. Sánta mindkettőről jámbor képet fest, jelezve, hogy az általuk egykor reprezentált társadalmi csoport, az „ancien régime” elitje már rég nem jelent veszélyt a szocializmust bőszen építő közösség életére. Ezt jól szemléltetheti az alábbi idézet:

„A Tábornok jött. A dereka feszesre húzva, kimérten, katonásan lépett, s amikor egy vonalba kerültünk, akkor tisztelgésre emelte a kezét. Komolyan – az egyenrangúaknak kijáró tisztelettel köszöntött bennünket.”²

¹ Sánta (1964) 52. p.

² Sánta (1964) 137. p.

A kertészkedő gróf játéka és filozofálgatása bár jól érthető metafora, de csak a szavak szintjén marad.

„– Ez bizony már csak öreges foglalatосkodás – mondta a gróf. – Visszatérünk a gyermekkorhoz. Játsszunk újra, mint annak idején tettük.

– Érdekes játék...

– Ugyan! Kártevők, nem szeretem őket!

Rágyújtottam:

– Miért nem fog egy ást, és miért nem próbálja meg kifordítani az egész bolyt a helyéből?

– Mert semmit nem érek el vele! Megpróbáltam. Aztán hol itt, hol ott bukkannak elő újra.

Leöntöm őket forró vízzel, de pár nap múlva kezdhettem előlről az egészet a kert túlsó végén...”³

Majd ezt követően a gróf bemutatja az általa leghatékonyabbnak vélt eszközt a kártevők kiirtására. A hangyabolyra rámutatva elmondja, mindegyik hasznos tagja a közösségnek, mindegyik dolgozik egy közös cél érdekében. Van közöttük összetartás. Azonban ha egy-egy hangyát a kert végében található másik hangyabolyba visz át, az ottani közösség az új hangyát, mint idegent, azonnal kiveti magából, s megöli azt. Kérdés, ez a játék vajon mennyire ültethető át a gyakorlatba. Miután az említett gróf és a tábornok rég elvesztették hatalmi állásaikat, ezek az elképzelések pusztá játékként színesíthetik életüket.

A *Húsz óra* műfaji besorolási problémái („A harmincas évek szociográfiájának feltámasztása”⁴)

E fejezet célja annak vizsgálata, hogy mennyiben kapcsolható össze Sánta Ferenc *Húsz óra* című írása a harmincas-negyvenes években hőskorát élt, illetve a hatvanas években újból, de már más formában megjelent magyar szociográfiával, mint formával, műfajjal, illetve annak tartalmi elemeivel, téma világával. A téma kifejtéséhez Bori Imre „Irodalmi szociográfia – szépirodalom” című tanulmányában foglaltakat és Vasy Géza *Sánta Ferenc* monográfiáját vettem kiindulási pontnak. A következőkben röviden bemutatom a *Húsz órával* kapcsolatos formai kérdéseket, majd rátérek a Sánta mű megjelenéséig, 1964-ig Magyarországon született szociográfiák jellemzőire és a *Húsz órával* felfedezhető közös jegyek kiemelésére.

Sánta Ferenc regénye először *20 órás riport* címmel jelent meg, majd a végleges címmel – *Húsz óra* – 1964-ben adták ki, „krónika” műfaji megjelöléssel. A könyv keretét adó történet szerint az író a könyvben szereplő utalások alapján 1962-ben egy 1956-ban történt gyilkosság után nyomoz egy faluban. A két említett időszék mellett fontosak még 1945 és 1952, azaz a földosztás, és a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés, az államosítás évei is. Valójában az érdekli az író, hogy mi történt az elmúlt húsz évben, milyen változásokon ment keresztül Magyarország, az emberek élete, ezen belül a falvak élete, és a paraszti társadalom?

A formai problematika ismertetése elején szeretném a címben szereplő idézetet megmagyarázni, és az idézett szöveg forrását ismertetni. Az idézet Vasy Géza *Sánta Ferenc* monográfiájából származik. Vasy Géza a *Húsz óráról* szóló fejezetben nem ért egyet Bori Imrével, aki a társadalomrajz, a szociográfia, a szociográfiai riport felől közelítette meg Sánta művét tanulmányában.⁵ Vasy Géza szerint a „*Húsz óra* se nem riport, se nem szociográfia: szabályos regény”⁶, ahogyan Almási Miklós tanulmányában⁷ is szerepel, bár nála nem ennyire kategorikusan. Vasy Géza nem hozza kapcsolatba a művet a szociográfiákkal, sőt ellenzi Sánta Ferenc könyvének szociográfiákkal való rokonságát.

³ Sánta (1964) 132. p.

⁴ Vasy (1975) 136. p.

⁵ Bori (1984) 361-390. p.

⁶ Vasy (1975) 138. p.

⁷ Almási (1967) 266. p.

A fejezet címébe, pontosan a nem megfelelő szövegkörnyezetbe helyezett Vasy Gézától vett mondattöredékekkel szerettem volna jelezni, hogy a *Hús órá*t illetően „műfaji viták” alakultak ki, és annak ellenére, hogy Bori Imre tanulmányát vettem alapul témám kifejtéséhez – aki szintén a szociográfiai jellemzőket vizsgálta –, nem célom az állásfoglalás ebben a konkrét formai kérdésben. (Természetesen további tanulmányokban újabb-, a formai, műfaji besorolhatóságra vonatkozó elemek jelennek meg.) Véleményem szerint érdemes a könyv szociográfiai kapcsolatát vizsgálni, s ezért önkényesen emeltem ki a szociográfiákkal való hasonlóságok bemutatását a többi műfaji vagy esztétikai jellemző közül. „Realitás és jelképeség, valóságprodukáló történet és művészi általánosítás újfajta szintézise e regény: a tárgyas epikum a népköltészet, közelebbről a ballada szimbolikájával, a dráma feszített konfliktusrendszerével, a szociográfia tényfeltáró, elsődleges valósághitelével s a riport írói személyességével, közvetlenségével párosul. Széttöri a régi, beidegzett műfaji korlátokat, s ezzel sajátos, műfaji-szemléleti egységet hoz létre.”⁸

A magyar szociográfiaira rátérve fontos megjegyeznünk, hogy a tudományos gyakorlatban nemegyszer előfordul, hogy a legegyszerűbb fogalmakra szinte lehetetlen olyan meghatározást találni, amely maradéktalanul érvényes lenne az illető kifejezés valamennyi konkretizációjára. Úgy gondolom, így van ez a szociográfia esetében is, hiszen a szociográfia kifejezéssel gyakran találkozhatunk különböző diszciplínák tudományos munkáiban. A hazai társadalomtudomány és irodalomtudomány is saját hagyományaiként tartja számon a két világháború közötti népies szociográfiaikat.⁹ A meghatározások közötti eligazodást nehezíti, hogy a szociográfia kifejezés egyaránt jelöli a szociológia egy ágazatát, a 20. század elején Magyarországon is jelentős szerepet betöltő különböző mozgalmakat, valamint jelöl írásműveket, illetve azok műfaját is.

A szociográfia körén belül megkülönböztethetők az irodalmi-, illetve a módszeres szociográfia, amelyek alapvetően abban térnek el – ahogyan Rézler Gyula is kifejti tanulmányában¹⁰ –, hogy mennyire válik hangsúlyossá bennük a módszertan, a tudományos módszeresség, és a társadalomrajz. A népi irodalomban a két típus klasszikus mintáit – a szépirodalmi és a tudományos jellegűt – a *Puszták népe* és Erdei Ferenc munkái jelentik. A harmincas évek szociográfiaja (kivéve talán Illyést és Veres Péter műveit) inkább tudományos jellegű volt, és a szociológiához állt közel, míg a hatvanas években megjelenő szociografikus írások már inkább szépirodalmi kötődésűek, elsősorban szépírók alkotásai.¹¹

A tanulmányom témájához kapcsolódóan – mivel a *Hús óra* vitathatatlanul szépirodalmi alkotás is – a következőkben az irodalmi szociográfia jellemzőit foglalom össze röviden, néhány definíciót, megközelítést kiemelve. A harmincas-, negyvenes években jelent, illetve a későbbi szociográfiaikat jellemző elemek tiszta formájukban nem lelhetők fel Sánta Ferenc könyvében. Azt is láthatjuk, hogy a gyökereket jelentő „hőskorhoz” képest változott a szociográfia szerepe, helye a hatvanas évekre, amelyet főként a történelmi változások hoztak elkerülhetetlenül magukkal. A következőkben bemutatok azokat a párhuzamokat, főbb csomópontokat, amelyek megengedhetik, hogy rokonságot keressünk a *Hús óra* című regény és a szociográfia műfajában született művek között. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy sok esetben nem kizárólagosan csak a szociográfiára vonatkozó jellemzőkről van szó, amely elsősorban a már említett többféle formai megközelítésből, értelmezésből, vonatkoztatási pontból ered. Az 1930-as és 1940-es évek szociográfiai irodalmából kiemelhetők Nagy Lajos *Kiskunhalom*, Illyés Gyula *Puszták népe*, Kodolányi János *Baranyai utazás*, Féja Géza *Viharsarok*, Szabó Zoltán *A tardi helyzet*, Erdei Ferenc *Magyar paraszttársadalom*, Veres Péter *Az Alföld parasztsága* és Kovács Imre *Néma forradalom* című munkái.

A szociográfia könyv terjedelmű riport, társadalomrajz. A riportforma, amely megjelenik Sánta Ferenc művében is, jelenthet tehát szociográfiai elemet, hiszen a faluban élők beszélnek a

⁸ Fenyő (1968) 518. p.

⁹ Némedi (1984, szerk.) 3. p.

¹⁰ Rézler (1943) 17. p.

¹¹ Bori (1984) 365. p.

Hús órában gondjaikról, bajaikról, úgy, hogy az író kérdez, és figyelmesen végighallgatja a válaszait. A riport jelleget erősíti a beszélgetések jelen ideje is, és a „riporter szerep” egyenlővé tehető az interjút készítő kutatóéval. Az is kiolvasható a könyvből, hogy az adott településen nem először jár a kérdező („Ez az én emberem is mindig ide ülteti magát a fák alá.”¹²), tehát valóban ismeri az embereket, és az egymáshoz való viszonyukat, és így valószínűleg őszintén válaszolnak neki. Vasy Géza¹³ és Almási Miklós¹⁴ szerint azonban ez a riportforma valóban csak a formát jelöli, egyfajta írói fogás, a regény hitelességét akarja alátámasztani, a többoldalúság és végső soron a teljesség elérésének az eszköze. „A szociográfia valóságfeltáró, a figyelmet hagyományos értékekre irányító, ám gyakran kritikai élű és változtatást sürgető mű, amely a társadalom egy szeletét mutatja be rendjével, a természeti környezettel és létesítményeivel, az emberek jellegzetes viszonyaival, sorsával, szokásaival, erkölcsével, életmódjával és munkatevékenységével, gyakran személyes hangvétellel, élményszerűen megírva. Ez a definíció nagyjából a szociográfia azon típusának felel meg, amely nálunk a 20. század harmincas és negyvenes éveiben, a műfaj hazai virágkorában dívott.”¹⁵

A könyv „alapélménye” Zalához kötődik, egy ottani faluhoz,¹⁶ így a szociográfiai hitelesség is megjelenik. A könyv egyfajta társadalomrajz, valóságfeltáró mű. A harmincas és negyvenes évek szociográfiai elsősorban falu-szociográfiák voltak, ebbe a körbe tartozik Sánta Ferenc műve is, hiszen a társadalom egy szeletét, a falut mutatja be rendjével, a természeti környezettel (például a XII. fejezet, 6 óra, a „falusi idill” leírása) és létesítményeivel, az emberek jellegzetes viszonyaival (például Balogh Anti mutatja be a gyilkosságban érintettek családtagjainak bonyolult viszonyát az I. fejezetben),¹⁷ sorsával, szokásaival, erkölcsével, életmódjával és munkatevékenységével.

Bori Imre és Fenyő István is kiemeli, hogy „a magyar falunak szinte összes fő típusa felvonul a műben. Így a megveszekedett önkényeskedő; az ellenforradalomban megzavarodott szegényparaszt; a megkeseredett, önmagában füstölgő szektás (Varga Sándor, Kiskovács Géza); a 19-es direktóriumi tag (Sándor, az öreg; III. fejezet, 9 óra); a Pestről vidékre szakadt orvos; a mozgalmi múlt elől tanítói állásba menekült tanársegéd; hajdani kilátástalanságba belebolondult tanító (Tábornok); a félnótás arisztokrata (Gróf), s korunk hősei: a kétfrontos harcot következetesen vívó kommunisták (igazgató Jóska, Bakó István téveselnök, Csűrös elvtárs, a járási titkár). Teljes a körkép...”¹⁸ Ezek a szereplők, illetve a könyv további alakjai tehát olyan típusokat alkotnak, amelyek nem csak a falu, hanem az egész szocialista társadalom képviselői, egyfajta sajátos –szociológiai értelemben vett – mintát alkotva.

Az alábbiakban a szociográfiára, illetve az irodalmi szociográfiára vonatkozó, de nem korszakhoz kapcsolódó meghatározások alapján vizsgálom, hogy mennyiben tekinthető szociográfiának a *Hús óra*. „A szociográfia tudományos műfaj, a szakirodalom körébe tartozik, de a tények szakszerű leírása mellett gyakran megjelennek benne személyes élmények, emlékek, szépírói és stilisztikai erények, tehát kapcsolatba kerülhet az irodalommal. Az irodalmi szociográfiát a tudományos pontosság mellett a szépirodalmi megformáltság jellemzi. (Rokon műfajai között említik: dokumentumirodalmat, tényirodalmat, irodalmi riportot).”¹⁹

A tények szakszerű leírása legkézzelfoghatóbban a könyv XVI. fejezetében jelenik meg, amelyben az Újfalusi Kossuth Termelőszövetkezet vezetőségi ülésének jegyzőkönyvét ismerteti az író. Megmutatja ebben az országos, és a helyi érdekek ütközését, a régi paraszti élet és gazdálkodás átalakulását. A szépírói jelleg bemutatása is belesűríthető egy fejezet kiemelésébe, hiszen a XII. fejezetben megjelenített „falusi idill” egyértelműen szépíróra vall. (Természetesen

¹² Sánta (1964) 5. p.

¹³ Vasy (1975) 139. p.

¹⁴ Almási (1967) 266-267. p.

¹⁵ Alföldy (2004)

¹⁶ N.Pál (2002)

¹⁷ Sánta (1964) 12. p.

¹⁸ Fenyő (1968) 516. p.

¹⁹ Bárdos – Szabó B. – Vasy (2002) 226-227. p.

az egész mű során jól követhető a tényekre vagy éppen a szépirodalmi megformáltságra koncentráció.) Az irodalmi szociográfiákat naturalista ábrázolás jellemzi, szüksézáváak, ridegen tárgyilagosaak, hitelességüket a tények tisztelete adja. Nem egyszerű leírások azonban, hiszen a társadalom egészéről is képet akarnak adni. A valóság hamisítatlan képét a hitelesítő élmény és a biztos társadalomismeret adja. Az irodalmi megközelítés a tudományos módszert elégtelennek tartja, mert elaprózza a társadalmat, feltárja a részleteket, de a folyamatokat nem ábrázolja.

Sánta Ferenc stílusa, ha nem is tekintjük szüksézáváak, ridegen tárgyilagosaak, de mindenképpen tömör, lényegre törő. A történetiség hangulatát ébreszti a nyelvi ábrázolás, különösen paraszthalakjainak beszéltetése. Ez a stílus alkalmas arra, hogy a népi sors kifejezője legyen.²⁰ Sánta Ferenc a *Húsz órában* a sajátosan alkalmazott szimultánizmus technikájával éri el, hogy a részletek egyszerű leírása helyett valóban társadalomrajzról legyen szó, valódi társadalmi folyamatok ábrázolásáról. „Az emberek sokféle kapcsolódó viszonylatait egyszerre, a riport jelenében meséli el, állítja egymás mellé.”²¹ Nem csak a jelen (1962), hanem a múlt (1956), és a várható jövő is szerepet kap az emberek életében, amely szintén a folyamatok ábrázolása miatt lényeges.

Itt csak néhány, a szociográfiákra vonatkozó megközelítéssel vettem össze a *Húsz órát*, de a fentiek is megmutatták, hogy lehet párhuzamokat találni. A következőkben lehetséges közös pontokat mutatok be a későbbi, hatvanas években újjáéledő szociográfiákkal. „1956 után az ország valóságos helyzetéről semmit sem lehetett közvetlenül megírni, de a két háború közti szociografikus irodalomhoz, mivel az baloldali, azaz forradalmi hagyománynak számított, lehetett kapcsolódni.”²²

A szociográfia műfaja az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt új életre, amikor a mezőgazdaság szocialista átalakításának nagy emberi megrázkódtatásai ismét a parasztság életére és gondolkodására irányították az írók figyelmét. A 60-as 70-es évek Magyarorszáának legégetőbb nyitott kérdéseiről a szociográfia tájékoztató, de nemcsak a paraszti életforma átalakulását ábrázolták művelői, hanem a legkülönbébb foglalkozási ágak, rétegek problémáit is, sőt, egyre inkább az érdeklődés előterébe kerültek össztársadalmi jelenségek, az urbanizáció, a demográfia, az egészségügy megoldatlan kérdéskörei.

Sánta Ferenc *Húsz órá* című művében nem csak a paraszti társadalomról, annak életében bekövetkező nagyobb változásokról, a földosztásról, illetve az államosításról tájékoztató. A szereplők között különböző foglalkozási ágak képviselői jelennek meg, találunk tanítót, tanársegédet, orvost, különböző funkcionáriusokat, sofőrt, kocsmároszt stb. A történelmi változások, az 1956-os események, a szocializmus az ő életükben szintén átalakulást hoztak, ha eltérő módon és mértékben is. Megjelennek az aktuális össztársadalmi problémák. Például a magyarországi demográfiai és egyben erkölcsi problémákra utalva a sofőr fejti ki elutasító véleményét az abortusz kérdéséről.²³

A szociográfiában a jelenre ismerhet az olvasó, maga a műfaj a mindenkori egyidejűséget képviseli, szemben például a regénnyel, amely inkább visszatekintő pozícióból ábrázolja az eseményeket. (Az egyidejűséget, a jelent a könyvben a tartalom kívül a riportforma erősíti, amint már korábban említettem.) Valósághoz kötöttség és általánosítás, tény és fikció – ezek az alternatívák egyre határozottabban merültek föl a szociografikus műfaj művelői előtt. A valóság változásával párhuzamosan az írók egy része válaszüöt elé került, hiszen a hagyományok átalakulása, eltűnése, az emberi kapcsolatok minőségének átformálódása szükségszerűen ábrázolásbeli következményekkel járt. A tény és fikció kérdése a *Húsz órá* írójánál is felmerül, de „Sántánál nem valószínűsítésről van szó, hanem a valóság logikája szerinti tudatos alkotásról, tehát az esztétikai szinten végbemenő teremtési folyamatról, amelyben a képzelet kiegyenlítődik a szociografusi tapasztalatszerzéssel...”²⁴ Azt a formát kellett megtalálnia, amely lehetővé tette

²⁰ Vasy (1990) 975. p.

²¹ Almási (1967) 272. p.

²² Kerekasztal (2003)

²³ Sánta (1964) 170-171. p.

²⁴ Bori (1984) 382. p.

mondanivalójának megfogalmazhatóságát egy olyan időszakban, amikor nem lehetett a valóságot teljesen föltárni, az okokra rámutatni. „A hatvanas évek elején megjelenő új szociográfiáknak előbb a szociológiai vonatkozásait elemezte a kritika, később egyre inkább az irodalmi értékeit tartotta fontosabbnak. Az új szociográfiában a szépirodalmi műfaji sajátosságok uralkodnak a rajztól a regényig, közbeeső típusok pedig a riport, útirajz, krónika.”²⁵

Sánta Ferenc *Húsz óra* című könyvének az irodalmi értékeit emelték ki a tanulmányszerzők, egyben méltatva korszerű jegyeit: például a szimultanizmus sajátos használatát; az egyidejűség megvalósítását; újszerű szerkesztő elvként az író jelenlétét; a zárt teljességet, a totalitást. A műfajt illetően, amint már korábban jeleztem, több besorolás is lehetséges: regény, riport, krónika. A szociográfiában a szépirodalom megújulásának lehetőségét látták. A szociográfia nagy lehetőséget adott a gondolati elemzésnek, morális kérdésfelvetésnek. A riportokból fölépített krónika sokféle nézőpont szembesítését is lehetővé tette. „Szociográfiát az ír, aki olyan fontos új felismeréshez jutott, amelyről úgy érzi, feltétlenül meg kell osztania másokkal. A szociográfus hatni akar, alakítani, változtatni akarja a világot.”²⁶

Sánta Ferenc mindegyik művének határozott etikai töltése és sugárzása van, az író az „elkötelezetlen humanizmus” szerint szemléli a világot. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint: Hogyan kell élni, Hogyan lehet boldog az ember? Sánta Ferenc szerint az erkölcsben elsősorban örök emberi normák fogalmazódnak meg. A *Húsz órában* a boldogságot és az erkölcsösséget összeköti, egymást feltételezi e két fogalom, és pozitív hősként igazgató Jóska alakja adja a megoldást az erkölcsösség és a hatalom kapcsolatában. Vannak olvasatok, amelyek szerint a *Húsz óra* jelzi, hogy az író egyetért a szocializmus építésével, és a szocializmus lehet a fenti kérdésekre a válasz.²⁷ Más megközelítések szerint azonban – s személy szerint én ezekkel tudok azonosulni –, mivel Sánta olyan korban írta a könyvet, amikor nem lehetett mindent kimondani, nem csak pozitív kicsengése lehet a műnek. A szereplők életében a múlt, főként 1956 történéseinek jelenig is ható negatívuma hangsúlyos szerepet kap.²⁸ Balogh Anti jegyzi meg, már a könyv elején, hogy „Micsoda világ ez? Azt mondja meg énnékem, hogy micsoda világ ez?”²⁹ – utalva az „egy vályúból való” cselédek tragédiájára is. Féja Géza szerint: „A mai társadalomrajznak ugyancsak lényeges feladata a példák felmutatása, azoknak az embereknek a jellemzése, akik már valódi szocialista magatartásra képesek”.³⁰

A szocialista magatartást leginkább megvalósító szereplő egyértelműen igazgató Jóska, aki megadja a választ a kérdésre: Hogyan kell élni? Akár kényszerrel is megpróbálta megoldani az emberek életét (például a Vencel családot)³¹, és ember maradt, amikor mások erre nem voltak képesek. Bata Imre viszont Jóska alakját csak kreációnak tekinti, és szerinte nincsen az életben valós mintája.³²

A szociográfiai új hullámnak a jellegadóí Görömbei András szerint: Féja Géza, Kodolányi János, Csoóri Sándor, Csák Gyula, Galambos Lajos, Gerelyes Endre, Galgóczi Erzsébet, Moldova György, Mocsár Gábor és Taar Ferenc.³³ Annak ellenére, hogy – mint látható – Görömbei András nem sorolta a szociográfia új hullámának képviselői közé, véleményem szerint a fent említettek alapján, vagyis a *Húsz óra* révén Sánta Ferenc neve is köthető ehhez a körhöz. Abban viszont több tanulmányszerzőhöz – például az általam felhasznált tanulmányok szerzőihez: Almási Miklóshoz, Fenyő Istvánhoz, Vasy Gézához, Bori Imréhez, Bata Imréhez – csatlakozva Görömbei is egyetért, hogy Sánta Ferenc *Húsz óra* című könyve újat hozott az

²⁵ Bori (1984) 365. p.

²⁶ Görömbei (2002)

²⁷ Vasy (1975) 133-174. p.

²⁸ N.Pál (2002)

²⁹ Sánta (1964) 13. p.

³⁰ Bori (1984) 362. p.

³¹ Sánta (1964) 63-65. p.

³² Bata (1973) 396. p.

³³ Görömbei (2002)

irodalomba, és Bori Imre szerint, ha valóban „új korszerűség születését ígéri ez a mű”, akkor „a magyar irodalom nagy korszakának küszöbén állunk e regényt olvasva”³⁴.

Véleményem szerint tehát az, hogy milyen formai jegyek illeszthetők Sánta Ferenc *Húsz óra* című írására, nem befolyásolja azt, hogy a mű ma is hiteles és értékes szépirodalmi alkotásnak tekinthető.

Epilógus: A Kádár-korszak allegóriája

Bár Sánta Ferenc műve a hatvanas évek elején íródott, talán nem is gondolhatta előre, de az általa kreált, s a regényből készített filmben Páger Antal által megformált „Igazgató Jóska” mindenképpen az atyáskodó Kádár Jánost, s az általa fémjelzett rendszert szimbolizálja, testesíti meg. Kádárhoz hasonlóan Jóska is alulról kezdte pályáját, alulról kapaszkodott fel, s vitte sokra. Meg sem áll addig, míg a falu első embere nem lett, s míg azt mindenki el nem fogadta. Hatalma volt mindenki felett. Fizikai erejét több ízben is említi a szerző, mint a tekintély egyik alapját. Másik oldalról ugyanakkor Sánta érzékelteti, Jóskát nem a maga önös érdekei, hanem a közösség haszna vezérelte. A paternalista államot egy személyben szimbolizáló Jóska megítélése szintén vitatott. Talán éppen ezért aktuális ma is Sánta Ferenc műve. A regényt olvasva saját magunk Kádár-képét láthatjuk viszont, azt az ellentmondásos képet, amelyet a magyar társadalom 18 évvel a rendszerváltozás után sem tudott feldolgozni. A Kádár-rendszer egyszerre osztogató, s egyszerre fenyegető mivoltát jól szemléltetheti Jóska kitörése a regény vége felé, amikor egykori barátjára rontott, aki előtte valamikor fegyverrel támadt rá.

„Hát ki csinált embert a te gyerekedből? Orvos lett a fiadból vagy földönfutó, urak cselédje? Házat épített-e, vagy ólban, pajtában lakik-e, mint magad laktál énvélem együtt, mert az volt az, még ólnak sem jó, baromnak sem! Ki szenvedte ki az árát, ha nem a te apád meg annak az apja meg mind-mind a szegénységnek az embere a sok történelemben! De emlékezzél csak, amikor mondtam néked: ne bújj el, ne állják félre, ne engedd, hogy más vegye a kezébe a te forradalmadat! Akkor mit csináltál? Itt a könyvem! S odacsaptad az asztalra! A nehezebbjét tetted talán? Félreálltál, hogy más jöjjék a helyedbe, kinek se szíve, se lelke hozzá! Elmentetek mind énmellőlem! Úgy maradtam itt, mint az ujjam, közöttetek, s ha hová néztem, magamfajta alig találtam – ti meg a fejeteket dugtátok; a nyavalya törje az egészet, nem érdemes itt semmiért tenni semmit! Elbújni, s meglapulni, hogy menjen csak az idő, nemhogy magatok csináltátok volna! S még ekképpen is a tiéd ez az ország! Megéheztél érette, liszted, búzád, krumplidat vitték, padlásodat seperték – de a fiad, az ingyért tanult! Orvost ingyért kaptál! Patikát ingyért kaptál! A cselédházból kiköltöztél! Hát akkor kit állítanál a falhoz? ... Az úristenit a kezédnek, amelyik puskát fog énrám... Hát akkor itt a számadásod! Felemelte a kezét, és teljes erejéből a másik arcába csapott.”³⁵

Ezt követően Jóska visszaadva tartozását, elkezdte ütni barátját, Balogh Antit, ahol csak érte, míg a vér nem folyt mindkettőből. A hatalom, a magára maradt, meg nem értett hatalom ökle csapott le azokra, akiknek uralmát köszönhetette, azokra, akiknek a nevében kormányzott. S az újra megalázott nép, a „közös akolbeli” nép már nem szólt vissza, csak a hiábavaló védekezés után félholtan távozott, s keserűen eszmélt rá arra, hogy hatalom és tömeg között a benne szereplők személyétől függetlenül sosem lesz harmónia, újabb és újabb törésvonalak keletkeznek, s az árok két oldalán legfeljebb farkasszemet lehet nézni, kézfogásra, igazi kiegyezésre nincs lehetőség...

³⁴ Bori (1984) 386. p.

³⁵ Sánta (1964) 128. p.

Felhasznált irodalom

- Alföldy Jenő (2004): A szociográfia költészete. In: *Eső*, 2004. tavasz VII. évfolyam 1. sz.
- Almási Miklós (1967): Ellipszis. Bp., 1967.
- Almási Miklós (1968): Parabolák és történelemfilozófiák. In: *Kortárs*, 1968/8. 1332-1336. p.
- B. Nagy László (1966): Sánta Ferencről. In: Uő: A teremtés kezdetén. Bp., 1966. 405-413. p.
- Bárdos László – Szabó B. István – Vasy Géza (2002): Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel. Bp., 2002.
- Bata Imre (1973): Sánta Ferencről. In: *Képek és vonulatok*. Bp., 1973. 381-404. p.
- Bokányi Péter (2002): Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai. In: *Napút*, 2002. 8. sz. [Online: <http://www.inaplo.hu> – 2008. április]
- Bori Imre (1965): Tettek és irodalom, In: Uő: Eszmék és látomások. Novi Sad, 1965.
- Bori Imre (1984): Irodalmi szociográfia – szépirodalom. In: Uő: Bori Imre huszonöt tanulmánya. Újvidék, 1984. 361-390. p.
- Erki Edit (1963): A „kisember” mint irodalmi modell. In: *Élet és Irodalom*, 1963/48.
- Erki Edit (1967a): Az Élet és Irodalom látogatóban Sánta Ferencnél. In: *Élet és Irodalom*, 1967/18.
- Erki Edit (1967b): Beszélgetés Sánta Ferencsel. In: *Élet és Irodalom*, 1967/18.
- Életrajz (2004): Művek, életrajz, bibliográfia. Sánta Ferenc. In: A Magyar Könyv Alapítvány Többnyelvű Irodalmi Adatbázisa. Online: <http://www.hunlit.hu> – 2008. április.
- Fenyő István (1961): Fiatal novellisták. Sánta Ferenc. Téli virágzás. In: Uő: Új arcok, új utak. Bp., 1961. 205-210. p.
- Fenyő István (1964): Sánta Ferenc: Hús óra. In: *Kritika*, 1964/4. 54-56. p.
- Fenyő István (1968): Két évtized. Bp., 1968.
- Fenyő István (1971): Sánta Ferenc: Isten a szekéren. In: *Kortárs*, 1971. 814-816. p.; ill. In: Uő: Figyelő szemmel. Bp., 1976. 398-403. p.
- Földes Anna (1968): A Sokan voltunktól a Hús óráig. In: Uő: Hús év – hús regény. Bp., 1968. 377-400. p.
- Füleki József (1963): Szégyenlős marxisták. In: *Élet és Irodalom*, 1963/13.
- Fülöp László (1964): Erkölcs és történelem. In: *Studia Litteratura*, 1964. 105-115. p.
- Gáll István (1981): Kicsik és nagyok. In: uő: Hullámlovas. Bp., 1981. 106-110. p.
- Gondos Ernő (1965): Sánta Ferenc írói világképe. In: Uő: Mű és valóság. Bp., 1965. 122-136. p.
- Görömbei András (2002): Fejezet egy Csoóri-monográfiából. In: *Árgus* 2002. 11-12. sz. [Online: <http://www.argus.hu> – 2008. április]
- Györffy Miklós (1986): „Önmagamban kellett legyőznöm a reménytelenséget”. In: *Új Tükör*, 1986. november 23.
- Gyurkó László (1964): A 20 órás riportról. In: *Kortárs*, 1964. 478-480. p.
- Héra Zoltán (1964): Riport és eposz. In: *Népszabadság*, 1964. június 14.
- Horváth György (2002): Egyén és hatalom. Sánta Ferenc 75 éves. In: *Szentesi Élet*, 2002. 49. sz. [Online: Szentes Info, <http://www.szentesinfo.hu> – 2008. április.]
- Illés Lajos (1965): Sánta Ferenc. In: *Új Írás*, 1965/1. 57-59. p.; ill. In: Uő: Tizenkét portré. Bp., 1966. 267-271. p.
- Kerekasztal (2003): Mi az, amiben élünk? Az irodalmi szociográfia napjainkban. Csoóri Sándor, Elek Tibor, Oláh János, Rott József kerekasztal-beszélgetése. In: *Kortárs*, 2003. 2. sz. [Online: <http://www.kortaronline.hu> – 2008. április]
- Kis Pintér Imre (1971): Erkölcs és önismeret. In: *Élet és Irodalom*, 1971/9.; In: Uő: Helyzetjelentés. Bp., 1979. 130-134. p.
- Kiss Ferenc (1977): Sánta Ferenc ötvenéves. In: *Tiszatáj*, 1977/10. 27-28. p.
- Kulcsár Szabó Ernő (1971): Történelem és morális konfliktus. In: Fülöp László – Juhász Béla – Tóth Endre (szerk.): Együtt. Debrecen, 1971. 143-163. p.
- Mindák József (2001): Egzisztenciális kérdések, problémák Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét és Fejes Endre: Rozsdatemető című regényében. In: Kollégiumi Füzetek, 7. Szeged, 2001.

- [Online: Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium, <http://sik.szepi.hu> – 2008. április]
- N. Pál József (2002): Sánta Ferenc jelenléte In: *Napút*, 2002. 8. sz. [Online: <http://www.inaplo.hu> – 2008. április]
- Nácsa Klára (1969): Kísérlet és műalkotás. In: *Kritika*, 1969/12. 7-15. p.
- Némedi Dénes (1984, szerk.): A régi szociográfia. Dokumentumok 1934-1940. Bp., 1984.
- Pándi Pál (1972): Sánta Ferenc: Isten a szekéren. In: *Uő: Kritikus ponton*. Bp., 1972. 659-663. p.
- Pomogáts Béla (1984): Vitaregény a történelemről. Sánta Ferenc: Az áruló. In: *Literatura*, 1984/3. 365-370. p.
- Rézler Gyula (1943): Falukutatók és szociográfusok. Bp., 1943.
- Rónay László (1971): Sánta Ferenc: Isten a szekéren. In: *Jelenkor*, 1971. 750-752. p.
- Sánta Ferenc (1964): Húsz óra. Bp., 1964.
- Sánta Ferenc (1968): Olvasmányaim. In: *Kortárs*, 1968/3.
- Sánta Ferenc (1977): Isten és én. In: *Vigília*, 1977/12.
- Simon Zoárd (1971): Sánta Ferenc: Isten a szekéren. In: *Életünk*, 1971. 378-380. p.
- Szokolczay Lajos (1971): Sánta Ferenc: Isten a szekéren. In: *Forrás*, 1971/2. 85-87. p.
- Széles Klára (2002): Ki Sánta Ferenc? In: *Napút*, 2002. 8. sz. [Online: <http://www.inaplo.hu> – 2008. április]
- Tamás Attila (1967): Sánta Ferenc. In: *Tiszatáj*, 1967/2. 162-167. p.; ill. In: *Uő: Irodalom és emberi teljesség*. Bp., 1973. 258-274. p.
- Tóth Dezső (1964): Hatalom, erkölcs, osztályharc. In: *Kritika*, 1964/4. 3-12. p.
- Török Endre (1964a): Egy megdőböntő könyvről. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét. In: *Kortárs*, 1965. 141-143. p.
- Török Endre (1964b): Vita Sánta Ferenc regényeiről. In: *Kritika*, 1964/7. 32-39. p.
- Tőzsér Árpád (1970): Az újrahumanizálódás lehetőségei. In: *Uő: Az irodalom valósága*. Bratislava-Bp., 1974. 160-168. p.
- Vasy Géza (1974a): Az etikai választás regénye. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét. In: *Jelenkor*, 1974. 714-724. p.
- Vasy Géza (1974b): Regény a forradalom értelméről. Sánta Ferenc: Az áruló. In: *Literatura*, 1974/1. 92-101. p.
- Vasy Géza (1974c): Sánta Ferenc novellái. In: *Tiszatáj*, 1974/3. 38-46. p.
- Vasy Géza (1975): Sánta Ferenc. Bp., 1975.
- Vasy Géza (1990): Hagyományos elbeszélés és tárgyas jelkép. In: *A magyar irodalom története, 1945-1975. III/1-2. A próza*. Bp., 1990. 971-973. p. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, www.mek.oszk.hu – 2008. április]
- Vasy Géza (1990): Egyén és történelem. In: *A magyar irodalom története, 1945-1975. III/1-2. A próza*. Bp., 1990. 973-982. p. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, www.mek.oszk.hu – 2008. április]
- Vasy Géza (2002): A korszerű későmodernség. Sánta Ferencről. In: *Hitel*, 2002. 9. sz. [Online: <http://www.hitelfolyoirat.hu> – 2008. április]
- Vati Papp Ferenc (1970): Írók, képek. Bp., 1970.
- Z. Szalai Sándor (1963): Az ötödik pecsét. – Húsz óra. In: *Új Írás*, 1963. 1527-1530. p.

Gyarmati, Gábor:

INTERPRETATION OF DEMOCRACY AND DEMOCRACY-DEFICIT IN THE JOURNALISM OF IGNOTUS

Introduction

Judgement of the last decades of the Dual Monarchy is a matter of point of view. We can regard this era as the eve of collapse and the nation's tragedy, thus the era of wrong consideration of the situation and continuous political blunders. An era when a series of bad decisions - made in an absolutism which was a fake democracy - accompanied by the ignorance of the demands of the developing society inevitably led to war, revolution and Trianon. Observed from a different aspect, we can say that the turn of the century and the subsequent one and a half decades was the last golden age of Hungary, when never before experienced prosperity gave birth to gigantic human and artistic achievements in a parliamentary democracy just taking shape, creating new thoughts, ideas and ideologies which were considered strange by some people and brilliantly modern by others.

The greatest challenge for the analysts of the era is that the succeeding generations were so far not able to form a unified view in relation with the condemnation or appreciation of Hungary in the first years of the century. Therefore, I flee from this mission and in the course of the present lecture, I try to reveal how the society of the Dual Monarchy looked and how its expectations, incidents and conflicts related to democracy appeared from a third, indisputably more authentic than the above mentioned, contemporary, internal point of view. This is why I chose the journal *Nyugat* (West) – and one of its founders and general editors, Ignotus - as the subject of my analysis. This journal rallied the greatest writers and thinkers of the era in the decades it appeared, providing an open space for their emotions, ideas and critiques on society and events.

Historical, social background

In the last fifty years of its existence, the Austro-Hungarian Monarchy possessed a much greater cultural significance than the Habsburg Empire could have alone, based on its political, economic and military importance among the great powers of Europe.¹

While within the Monarchy, Hungary was still a semi-feudal country at the beginning of the century, the first signs of industrial capitalism had already appeared, and along with them the modernization along the lines of a Western character had begun. Aristocracy and smaller nobility possessed the predominant part of political power, and among them there was an important segment, a middle layer, that was formed during the decline of nobility: the group of the gentry. Landholders could consider it a remarkable success that they were able to strengthen their positions in political life against the upper middle class, thus they constituted the real Hungarian upper aristocracy.

Although we can find the improvement of political liberalism in the creed communicated by the ruling strata, it was slightly perceivable in practice, and we can not mention the thought of dividing power or real democracy at all. The economic and social transformations of the era played a significant role in the background of liberalisation: while the economy sought and found a partly capitalist direction from the previous, mainly agricultural one, the feudal characteristics of the society seemed to loosen; they formed a transition between semi-feudal and semi-capitalist systems.

Aristocracy and the gentry could be considered the real proprietors of power until October 1944, except for the period of the 1918-19 revolutions. Improvement of trade-unionism and the development of class-consciousness in the working class,² numbering one million people by 1910 – which mostly appeared in the Social Democratic Party – were logical consequences of

¹ Fenyő (2001) 13. p.

² Bertényi-Gyapay (1993) 481. p.

industrial modernization. The Social Democratic Party, following the Austrian example, tried to achieve its objectives – primarily universal suffrage – through peaceful instruments.

The Civil Radical Party, established in 1914, was situated between the upper middle class and the working class. It received financial support from capitalists, but at the same time it co-operated with the Social Democrats in favour of introducing universal suffrage. Founder and first leader of the party, Oszkár Jászi clearly saw that while his fellow thinkers in the West sought the transition between civil democracy and labour democracy, the main objective in Hungary is still the creation of civil democracy³, the strengthening of the „common freedoms and individual freedom”.⁴

In addition to the problem of land ownership and nationalities, the third significant issue was the right to vote, the extension or reform of which was a permanent parliamentary programme, and it also gained much publicity in the press. In spite of this, it was unsolved for a long period; as well as many controversies, none of the leading parties were able to or wanted to achieve real reforms. The Block for Voting Rights was established on June 6, 1917, which rallied civil radicals, Social Democrats, the Károlyi and the Vázsonyi parties and many smaller groups, and was the forerunner of the National Council of the 1918 revolution.⁵ The lack of solutions in the case of the three issues – division of land, the nationalities and the problem of voting rights – and World War I⁶ which resulted in 661,000 Hungarian casualties and 743,000 wounded, collectively led to the revolution. Finishing this era as the most vanquished country of the war and as the victim of unprepared, thin based, defeated revolutions was perhaps Hungary's greatest tragedy.

The journal 'Nyugat'

Nyugat officially became a political journal in 1916. In the middle of war, this was justified by Ignotus as follows:

„...politics is currently not a l'art pour l'art alternating game of power, but it is the foundation of the prosperity of each and every one of us. It is our right, duty and the necessity of our lives – without the fulfilment of which we would drown – to be able to intervene and to be intervened. ...Care, engrossment, attention, cogitation and generosity of life, this is politics today, and when we raise our voices in politics, we do it for doing the best we can, in a time when everyone is obliged to do so by all means.”⁷

These lines indicate that the *homo politicus* of the era not only intended to take the opportunity to use the democratic right of speech and expression of ideas, but they did it considering it their duty, with serious awareness of responsibility.

The political manner of Ignotus

Ignotus was the first who knowingly and publicly started dealing with political issues in *Nyugat*. He did not believe that Hungarian literature could exist without politics; he completely rejected the possibility of *l'art pour l'art* in Hungary, seen at the beginning of the century. He agreed with Anatole France in many respects: „practically, writers are the ones who lead the people, since they form and define the intellectuality of each and every nation.”⁸

Ignotus about constitutionalism and democracy

In 1910, Hungary is only at the beginning of the road of „new conquest” orientated to the West. The majority of people are afraid of change, they rather wish for permanence, tranquillity and most of all prosperity. Even if constitutionalism is realised and parliamentary rotation begins based on the fundamental principles of parliamentarianism, Ignotus sees and hears

³ Fenyő (2001) 41. p.

⁴ Boros-Szabó (1999) 61. p.

⁵ Hanák (ed., 1988) II. 1165. p.

⁶ Hanák (ed., 1988) II. 1165. p.

⁷ Ignotus: Bejelentés. In: *Nyugat*, 1916/19.

⁸ Fenyő (2001) 59. p.

„... prayers fly to the sky from a whole tortured country for it not to continue. We can not bear it. There is nothing to bear with, because there is nothing to reach out for. Over here, where no one has anything, one half of the country does not have those private means, that private enterprise, that private strength to endure, until the other half sticks to the body of the state, and will be removed from there by salt after some years like leeches and new ones may come to their places. ... Those who have been detached from the skin of the state will starve to death. Those who end governing will perish. For a long time we thought that the public law situation of this country was the reason for the impossibility of rotation. That is not true: poverty of the country, rootlessness of the society exist. The state is almighty over here, because it is the state which anything can be received from, the state is the only source one can live from. Constitution? Political rotation? Beautiful things, but such mere luxury, that we can not afford ourselves. We want to live – everything else is only secondary.”¹

Thus, in Hungary, where the prime minister is able to maintain a parliament which is capable of making decisions only by forming quiet official absolutism, no such constitutionalism can be developed which is characteristic in England or in Italy.

„Why not? Because we have never been like that. Because we never even had the mood for it. Because constitutional life is difficult and exhausting, it entails sacrifices and results in work. We have no patience for this. We do not work to obtain, but we gamble to win – perhaps not even to do that in the end, perhaps we only gamble to gamble.”²

Nevertheless, Ignótyus was willing to protect to the extreme that small portion of constitutionalism which Hungary had already imported into practice. The beginning of the century is called the era of shame for Hungarian parliamentarianism, even in spite of the fact that normal and legal operating was tried to be maintained by 5 major revisions of the parliamentary regulations in this period of time.³ On 4th June 1912, Tisza has the obstructing representatives led out of the parliament with police assistance, referring to disputable legal grounds. Ignótyus comments this as follows:

„If Tisza, if Lukács not only had wanted to save the constitution, but they believed in it, then on 4th June, after they forced the military proposal into a law, they should have dismissed themselves, even resigned their mandates and accepted every moral punishment by saying: »Let the ones who even for the most sacred reason lay a hand on law and constitution be brought to punishment, like this!« Parliamentarism begins where the bee loses its dart if it has stung.”⁴

From the way Ignótyus defends the fundamental values of parliamentarianism and constitutionalism we may conclude that he considers only this system acceptable. It might be surprising, but it is not true. In rare situations when a ruler like Bismarck appears, he is even able to consider absolutism:

„It is clear, that if every place, in every time and every day had its own totally great person, constitution, democracy, parliamentarianism or anything else would not be necessary, only happy obedience which the ordinary run of men followed the delegate of God with. Yet, great persons do not born everywhere, not every heir is a great person, not every successor is a great person – and people still have to live even until one of their great men is followed by another one. I do not think I am mistaken if I believe that constitutional organisations are meant to do this: to fill this emptiness, to replace great people.”⁵

Ignótyus about the voting rights

Voting rights were the main political item of programme of Social Democrats, but besides this almost everyone made an effort to speak on the subject. The right of general, secret voting appears first in 1872, as a parliamentary party programme among the demands of the 1848 Party.

¹ Ignótyus: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1910/8.

² Ignótyus: Játék. In: *Nyugat*, 1911/6.

³ Pesti (2002) 112. p.

⁴ Ignótyus: Fejek. In: *Nyugat*, 1912/19.

⁵ Ignótyus: A politika mögöl A Bismarck öröke. In: *Nyugat*, 1917/22.

⁶ Some version was always a central political issue in the last two decades of the dualist regime, and from 1905 on, it played an exclusive role in the programme of every government.⁷ Mainly, it was not treated politically but as an issue of human rights, so a high number of media acted as supporters of the reforms. *Nyugat* clearly represented a positive standing-point, but it was not in the centre of its political manner. However, one of the most important ranges of subjects for Ignóty was the right to vote. As he says many times, „the right to vote does not mean much if we have it, but it is dangerous if we do not”.⁸ Ignóty realised that an election based on general voting rights was the only method by means of which the talented „better” may take over the possession of authority and power from the non-elected aristocracy of birth, establishing a democracy which is based on the power of the ones who are acknowledged and chosen by others.⁹

Clearly realising the connection between the issues of voting rights and nationalities, in 1911, he puts Ferenc Kossuth on the pillory, who can imagine only such a voting right which is linked to the knowledge of the Hungarian language, thus it excludes the nationalities - or nearly half of the population. He contrasts the old-fashioned Hungarian way of thinking with the scale of values of the educated foreign countries, which could not react any differently to the development of an anti-nationality voting right, than throwing out Hungary from the centre of the developed Europe.¹⁰ In 1912, in his note *Voting Rights*¹¹ he expounds on how he considers the reform on voting rights really executable. He concedes general voting rights as the final objective, but he thinks that it can not be carried out directly through one single step. Thus he continues to support the reform plan of the pluralistic voting rights by Andrassy, which might result in such an honourable civil parliament which can work further for real, universal voting rights. He also underlines this in his interview with Count Gyula Andrassy¹², where they agree in the necessity of a righteous census. Anyhow, Ignóty expresses his scepticism:

„every kind of censuses might be imagined here, only a righteous one is difficult if it has to be unified at the same time. For such a multilayered and vertically differently developed society like ours, ... how is a key to be found?”¹³

So, first of all such a voting right has to be developed, which might be considered radical by itself, but it is still not general or equal and neither is it secret. This voting right brings the real transformation of the Hungarian middle class. Ignóty encourages the Social Democrats, who declared a general strike for voting rights,¹⁴ to be patient, because:

„Like any other nature, not even the nature of social development does know jumps, and if it does not happen otherwise, the father has to born subsequently, the working class ever to be a parricide.”¹⁵

Thus, if the Social Democrats could temporarily accept an otherwise intolerable voting right system, the classic capitalist middle class could emerge, for the replacement of which the proletariat form an alliance with the hope of success all over Europe. A range of international examples are listed in a single article¹⁶ by Ignóty, in which he argues against the anti-reformer behaviour of István Tisza in relation with the voting rights. In the cases of Austria, the German Empire, France or England, setting voting rights general just improved prosperity and there are

⁶ Boros-Szabó (1999) 44. p.

⁷ Varga (2004) 18. p.

⁸ Ignóty: A politika mögöl. Jegyzetek. In: *Nyugat*, 1917/17.

⁹ Sartori (1999) 81-82. p.

¹⁰ Ignóty: Disputa. In: *Nyugat*, 1911/21.

¹¹ Ignóty: Disputa. In: *Nyugat*, 1911/21.

¹² Ignóty: Beszélgetés Andrassy Gyula gróffal. In: *Nyugat*, 1912/14.

¹³ Ignóty: Beszélgetés Andrassy Gyula gróffal. In: *Nyugat*, 1912/14.

¹⁴ Ignóty: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1913/5.

¹⁵ Ignóty: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1913/2.

¹⁶ Ignóty: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1913/4.

places where it solved the problems of nationalities. No doubt, that it is the only way for Hungary as well, because:

„The more developed a democracy is, the more it cares about itself, and every class, stratum, and group wishes the parliament to work as they demand – partly they do not want the parliament to interfere into their issues, partly they determine, what kinds of laws are to be made about them. This does not require the most excellent people to sit in the parliament, but each and every one of these groups is to be represented in it.”¹⁷

Ignotus returns to the acknowledgement of the voting right reform plan of Gyula Andrassy on many occasions, asking the radical opposition to support this draft. He understands that the radicals find points of the reform plan unsatisfactory, but he says that the authorization of the whole industrial working class, the partly secret ballot, the promise of the 2.4 million voters is the most that can be reached at the given moment. And what is also not negligible: „Even if Andrassy is careful when promising, he keeps his word.”¹⁸

As a minimal census, Ignotus only accepts the knowledge of writing and reading, and the age of legal maturity, which according to him can still be considered conservative, but it is honestly general in spite of the fact that one-third of the adult population is illiterate.¹⁹ He would not exclude nationalities from the elections, but in defence of Hungarian statehood, he considers the creation of such laws necessary, with the respect of which the nationalities who are voters or candidates could not fight for autonomy or for the destruction of Hungarian culture.²⁰

Ignotus knows that among the current political balance of power the reform of voting rights depends on the mainly conservative body of representatives, who want to protect their own positions from any change:

„Only a voting right which is much-much wider than the one of Tisza could ensure, that one day such a group of representatives sit in this beautiful hall, which would give or even force money from where the current representatives unwillingly would give. ... The situation is that very noble, excellent and very enlightened politicians ... wish the heroic or even the general voting rights most honestly and frankly, but they just ... do not truly want it.”²¹

Aristocracy – which is called voting right magnates²² by Ignotus – also fears change; however, according to the author, this is nothing more than the narrow-minded sacrifice of the future for old-fashioned privileges that can be possessed today only for a short time:

„privileged classes ..., which are devoted to their privileges, because they have almost nothing else left than their privileges, and they are unable to rise to such heights from where they could see that at the expense of their privileges they would get a country where they would have other things again, even if they would not have their privileges anymore.”²³

He realizes that under such circumstances there is a little chance to any kind of radical changes, and the reform crumbs of István Tisza are only enough for making the dissatisfied believe for a short time that the granting of general voting rights is near. Nevertheless, his realism is not accompanied by pessimism; he knows that sooner or later the system has to be inevitably democratised:

„the right to vote is inevitable, actually the general right to vote is. It is not about giving rights to the people, because voting right is a small right, and our nation's sense for it is quite little, but the general voting right has to send such people to the House who would ask for rights for the people; rights which are very much desired and wanted. They, who are initiated politicians, should represent and demand those reforms without which the

¹⁷ Ignotus: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1913/4.

¹⁸ Ignotus: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1913/14.

¹⁹ Frisnyák (1990) 119. p.

²⁰ Ignotus: Általános választójog s nemzeti birtokpolitika. In: *Nyugat*, 1917/6.

²¹ Ignotus: A politika mögöl Parlament. In: *Nyugat*, 1917/4.

²² Ignotus: A politika mögöl A választójogi mágnások. In: *Nyugat*, 1918/9.

²³ Ignotus: A politika mögöl A választójogi mágnások. In: *Nyugat*, 1918/9.

country would get ruined, because its development would strand. It would not bear the burdens that are either ignored or are considered café or youth games by the politics.”²⁴

In the middle of 1917, he would not struggle with temporary reform plans anymore, sensing the end of the world war he knows, that the postponement of changes would not only be pointless, but also extremely dangerous for the nation:

„Three years ago voting right of soldiers would have been a great step in Hungary, - but today in time of world-democracy it is only an unfinished matter. Today, when the other countries are towards the voting rights of women and referendums, the word voting right should not even mentioned without the meaning of general, equal and secret voting rights. There can be reflections against it; they might be very honourable, and justified. But in today’s world: if some interest, even if it is a public interest is opposing to public freedom, equal rights then it is an even worse, even more fatal certificate of poverty with regard to public interest.”²⁵

In 1918, even the ruler demands from the Parliament to vote for general voting rights. Ignotus repeatedly supports this, speaking to Prime Minister Sándor Wekerle:

„Because either there is parliamentarianism or there is not. If there is not any, then playing parliamentarianism and constitutionalism is useless, - then general voting rights that are desired by the ruler and the majority of the society can simply be decreed. Though, if there is parliamentarianism, then so be it.”²⁶

In the age of revolutions Ignotus knows and emphasizes the importance of the fact that by the principles of democratic parliamentarianism coming across, the articulation and enforcement of the interests of every stratum can happen without infraction of the law and violence:

„Getting into the parliament is not important for the ones whose getting in is in question, but for the country itself, for its every internal struggle to take place in the parliament and in the peaceful order of constitutionalism and not illegally and staggering the law.”²⁷

The quoted articles prove that Ignotus continuously and consequently took a stand for voting right reforms. However, his polite, sometimes conservative-like system of arguments radicalises in time, his requests turn into demands. Between 1908 and 1919, he speaks to every participant of the political palette even if they are of the governing or the opposing party, the prime minister himself or revolutionists. He always aims to the voting right reform-maximum that can be reached in the actual political situation, but in the observed period of time, his warnings were not followed.

István Tisza

Count István Tisza, who was undoubtedly the politician with the greatest influence of the era held Ignotus’ attention all the time. The Tisza-government is established on June 10th 1913. About this fact and its interpretation, Ignotus quotes Gyula Andrássy:

„Tisza’s appointment ... is exclusively due to the fact that they could make it believe at authoritative places that the opposition is only able to destroy and they are not only incapable for taking over governing, but – since they are not united and there always are leaders turning up who overbid the others – they are unable to make an agreement. And even if they make one, they can not respect it, because it is not ruled consequently and lacks discipline. Tisza and the present violence is only held up and down at the same time, because they could make believe that the reason for the anarchy and upheaval is the anarchic nature of the opposition, and not the use of violence, illegality and corrupt instruments.”²⁸

²⁴ Ignotus: A politika mögöl Parlament. In: *Nyugat*, 1917/4.

²⁵ Ignotus: A politika mögöl Az osztrák-magyar probléma. In: *Nyugat*, 1917/9.

²⁶ Ignotus: A politika mögöl A kormányzó ellenzék. In: *Nyugat*, 1918/2.

²⁷ Ignotus: A politika mögöl Pro domo. In: *Nyugat*, 1918/7.

²⁸ Ignotus: Tisza miniszterelnök (A politika mögöl). In: *Nyugat*, 1913/12.

According to Ignotus, the consequences are tragic, „István Tisza is not only de facto, but professionally the dictator of Hungary from now on”.²⁹ And this may lead to censorship, the restriction of the right to assemble and the right of public meeting, the annulment of the common jury consequently to the slow but sure demolition of the democratic strongholds within half a year. However, according to the author, it makes one think why the dictatorship of Tisza did not cause a revolution but not even a considerable resistance in Hungary. The moral is unambiguous:

„Every country has such a government which it deserves, which suits it, and which it desires mysteriously from its heart.”³⁰

Subsequently Ignotus frankly declares that Tisza came into power by means of a specifically Hungarian coup³¹, and after the amendment of the rules of parliament due to the weakness of the opposition he will be able keep it. As a Hungarian Napoleon, „he does not do the favour to the opposition to feel like governing illegally.”³²

Three years later, the country also expects the fall of Tisza. Ignotus writes a lengthy article about it³³, enumerating the possibilities by means of which the prime minister would become replaceable. However, as long as the programme of the opposing politics is dictated by Tisza, there is no chance to change. The recipe is simple:

„The opposition has the same chance in Hungary as it has in other constitutional and parliamentary countries. They just truly have to oppose the politics of the majority – they just truly have to want the opposite to what the majority does.”³⁴

István Tisza resigns 23rd May 1917, being obedient to the demand of the ruler. Ignotus takes this day for a historic moment, and he writes an article with the same title³⁵ about the fall of Tisza. He evaluates his work as a prime minister; and he characterizes him as significant but fatal politician. Subsequently, the article sees rather into the future, and demands brave, well-planned, and democratising politics from the yet unknown successor.

Conclusion

When we talk about absolutism, we refer to a power which is uncontrollable and unrestrained from two aspects: on the one hand because there is no other opposing power which is able to keep it back or control it and on the other hand, absolutism exists as a power which stands above laws, unbound from them.³⁶ Is the idea of absolutism clearly the opposite of democracy? In a manner of speaking it is, but the opportunity of using the ideas of „clear” democracy or „clear” absolutism is really rare, these are able to pragmatically live next to each other in many cases, even in the same society and era.

It must be admitted that a century ago, desire for democracy was much stronger than the actually manifesting, democratic institutional system at its primitive stage, which – embedded into the absolutistic structure – possessed a rather narrow scope of action. Ignotus was the most generative author and leader of the multi-coloured, but – in its scale of values – consistency seeking political journalism of *Nyugat*, which was led by the open intention of society formation. The main value of his lifelong work is provided by the close connection of two elements, literature and politics which is thick and not free of contradictions, but is imbued with the faith in constitutionalism and democracy from the beginning to the end.

²⁹ Ignotus: Tisza miniszterelnök (A politika mögöl). In: *Nyugat*, 1913/12.

³⁰ Ignotus: Tisza miniszterelnök (A politika mögöl). In: *Nyugat*, 1913/12.

³¹ Ignotus: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1914/13.

³² Ignotus: A politika mögöl. In: *Nyugat*, 1914/13.

³³ Ignotus: A politika mögöl Ellenzék. In: *Nyugat*, 1917/2.

³⁴ Ignotus: A politika mögöl Ellenzék. In: *Nyugat*, 1917/2.

³⁵ Ignotus: A politika mögöl Történelmi pillanatok. In: *Nyugat*, 1917/11.

³⁶ Sartori (1999) 100. p.

References

Ignotus's works were used by the electronic version of *Nyugat* (1908-1941): – Online: Electronic Periodical Archives and Databases, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> – April. 2008.

- Bayer, József (2001): A politikai gondolkodás története. Bp., Osiris Kiadó.
- Berend, T. Iván (1987): Válságos évtizedek. Bp., Magvető Kiadó.
- Bertényi, Iván – Gyapay, Gábor (1993): Magyarország rövid története. Bp., Maecenas Kiadó.
- Bertho Lavenir, Catherine (2005): A demokrácia és a média a 20. században. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Boros, Zsuzsanna – Szabó, Dániel (1999): Parlamentarizmus Magyarországon (1867-1944). Bp., Korona Kiadó.
- Csiffáry, Gabriella (editor, 2005): Születtem... Magyar politikusok önéletrajzai. Bp., Palatinus Kiadó.
- Fenyő, Mario (2001): A Nyugat hőskora és háttere. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Fisichella, Domenico (2001): A politikatudomány alapvonalai. Bp., Osiris Kiadó.
- Frisnyák, Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Bp., Tankönyvkiadó.
- Gergely, Jenő – Izsák, Lajos (2000): A huszadik század története. Bp., Pannonica Kiadó. (Magyar századok)
- Glatz, Ferenc (editor) 1995: A magyarok krónikája. Bp., Officina Nova.
- Gratz, Gusztáv (1992): A dualizmus kora I-III. Bp., Akadémiai Kiadó. (Reprinted series.)
- Hanák, Péter (editor in chief, 1988): Magyarország története, 1890-1918. I-II. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Mérei, Gyula – Pölöskei, Ferenc (editor, 2003): Magyarországi pártprogramok, 1867-1919. Bp., ELTE – Eötvös Kiadó.
- Pesti, Sándor (2002): Az újkori magyar parlament. Bp., Osiris Kiadó.
- Sartori, Giovanni (1999): Demokrácia. Bp., Osiris Kiadó.
- Szabó, Dániel (2002): Képviselőházi pártok a dualizmus kori Magyarországon. In: Rubicon, 2002/4-5. p. 16-19.
- Szabó, Miklós (1978): Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Magyarország története, 1890-1918. Vol. 7/2. Ed.: Hanák, Péter. Bp., Akadémiai Kiadó. 873-1002., 1344-1349. p. [Online: Hungarian Electronic Library, <http://mek.oszk.hu> – April 2008]
- Szekfű, Gyula (1934): Három nemzedék és ami utána következik. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szerb, Antal (2005): Magyar irodalomtörténet. Bp., Magvető Kiadó.
- Tókéczki, László (2004): Az arisztokratikus politika alkonya. Ifjabb gróf Andrássy Gyula. In: Rubicon, 2004/12., p. 27-31.
- Varga, Lajos (2004): Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon, 1916-1918. Bp., Napvilág Kiadó. (Politikatörténeti Füzetek.)
- Vermes, Gábor (1999): Tisza István. In: Rubicon, 1999/8., p. 4-8.

AZ ÉVKÖNYV SZERZŐI

- Boda Zsolt: egyet. docens, 2008 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója, emellett az MTA PTI munkatársa. E-mail: boda@mtapti.hu
- Fazekas Csaba: egyet. docens, 2008 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója. E-mail: bolfazek@uni-miskolc.hu
- Fekete Sándor: egyet. tanársegéd, 2001 óta a ME BTK Politikatudományi Intézetének főállású oktatója. E-mail: bolblack@uni-miskolc.hu
- Gyarmati Gábor: PhD-hallgató, ME BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, II. évfolyam. E-mail: gyarmati.gabor.univ@gmail.com
- Kovács Sándor: egyet. docens, 1993 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója. E-mail: science@citromail.hu
- Kovács Tímea Andrea: PhD-hallgató, ME BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, II. évfolyam. E-mail: timi@speak.hu
- Pál Gábor: a ME BTK Politikatudományi Intézetének megbízott oktatója. E-mail: gabbler@freemail.hu
- Soltész Erzsébet: egyet. docens, 1993 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója. E-mail: solterz@freemail.hu
- Szabó Márton: egyet. tanár, 1993-1998 között, ill. 2008 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója. E-mail: szabo@mtapti.hu
- Szalai Szabolcs: PhD-hallgató, ME BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, III. évfolyam. E-mail: szaszabolcs@gmail.com
- Szűcs Zoltán Gábor: egyet. tanársegéd, 2008 óta a ME BTK Politikatudományi Intézet főállású oktatója. E-mail: bolszzg@uni-miskolc.hu